

Від АНТИЧНОСТІ до ХРИСТІЯНСТВА

 Збірник наукових статей, присвячений 70-річчю

Віталія Михайловича ЗУБАРЯ

THE INSTITUTE OF ARCHAEOLOGY
THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

**From
ANTIQUITY
to
CHRISTIANITY**

COLLECTED RESEARCH ARTICLES
DEVOTED TO THE 70th ANNIVERSARY OF
Vitalii Mykhailovych ZUBAR

KYIV
2020

ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Від АНТИЧНОСТІ ДО ХРИСТІЯНСТВА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ,
ПРИСВЯЧЕНИЙ 70-РІЧЧЮ
Віталія Михайловича ЗУБАРЯ

КИЇВ
2020

Відповідальні редактори:

А. В. БУЙСЬКИХ, доктор історичних наук,

Н. О. СОН, кандидат історичних наук

Редакційна колегія:

Т. М. ШЕВЧЕНКО, кандидат історичних наук,
відповідальний секретар

Л. В. МИРОНЕНКО, кандидат історичних наук

К. П. БУНЯТЯН, кандидат історичних наук

Наукові рецензенти:

С. Б. СОРОЧАН, доктор історичних наук, професор,
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Б. В. МАГОМЕДОВ, доктор історичних наук,
Інститут археології НАН України

*Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
23 червня 2020 р., протокол № 4*

Від античності до християнства. Збірник наукових статей,
В 42 присвячений 70-річчю Віталія Михайловича Зубаря. — Київ:
ІА НАН України, 2020. — 248 с.

ISBN 978-617-7810-13-0

Науковий збірник присвячено 70-річчю від дня народження Віталія Михайловича Зубаря (1950–2009), видатного українського вченого-антикознавця, археолога, історика. Основна тематика збірника — Північне Причорномор'я античної доби і раннього середньовіччя — відображає коло різнобічних інтересів В. М. Зубаря. У ньому представлені дослідження з проблем історії, культури, релігійного світогляду населення Ольвії Понтійської, Боспорського царства, Херсонеса Таврійського і Південно-Таврійського регіону. Автори збірника — колеги, провідні вчені міжнародного рівня та молода генерація дослідників.

Для археологів, істориків, музейних співробітників, викладачів і студентів історичних факультетів, а також усіх, хто цікавиться давньою історією України.

УДК 904.2/8(477)“652”

В оформленні обкладинки використано графічну реконструкцію тиміатерія зі статті *М. В. Руслевої* і фото золотого медальону з зображенням Фортуни і Глікона з розкопок *В. М. Зубаря* херсонеського некрополя

ЗМІСТ

CONTENTS

Бунятян, К. П., Русяєва, А. С. Науці віддане життя 9
Buniatian, K. P., Rusiaieva, A. S. Life Devoted to the Science

Русяєва, А. С. Видатні політичні діячі Ольвії Понтійської II ст. н. е. 15
Rusiaieva, A. S. Prominent Political Leaders of the 2nd Century Olbia Pontica

Буйських, А. В. Черепица и архитектурная терракота храма Афродиты в Ольвии 45
Buiskykh, A. V. Roof-tiles and Architectural Terracotta from Temple of Aphrodite at Olbia

Кузьмищев, А. Г. Начало раскопок ольвийского предместья 61
Kuzmishchev, A. G. Beginning of the Excavations at Olbian Suburbs

Шевченко, Т. М. Щодо одного аспекту релігійної практики в античних центрах Причорномор'я 77
Shevchenko, T. M. On One Aspect of Religious Practice in Ancient Greek Centres of Pontic Region

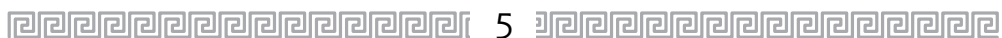
Новиченков, В. И. (†), Новиченкова, Н. Г. От мыса Карамбис к Криу Метопону 97
Novichenkov, V. I., Novichenkova, N. G. From Cape Karambis to Criu Metopon Mountain

Новиченкова-Лукичева, К. В. Позднеэллинистический литой стеклянный кубок из святилища у перевала Гурзуфское Седло 107
Novichenkova-Lukicheva, K. V. Late Hellenistic Cast Glass Beaker from a Sanctuary near the Gurzufske Sidlo Pass

Novichenkova, M. V. Cheek-pieces of Gallic Type Helmets from a Sanctuary near the Gurzufske Sidlo Pass 115

Новиченкова, М. В. Нащочки шоломов гальського типу зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло

Русяєва, М. В. Ранньоелліністичний рельєф із зображенням тиміатерія з Пантикапея. 123
Rusiaieva, M. V. Early Hellenistic Relief Depicting a Thymiaterion from Panticapaeum

Трейстер, М. Ю. Ажурные псалии и бляхи конской узды парадных конских уборов кочевников позднесарматского времени **145**
Treister, M. Yu. Openwork Psalia and Plaques of the Gala Horse-Harness Sets of the Nomads of Late Sarmatian Period

Pillinger, R. J. Baptism in Tauric Chersonesos on the Crimean Peninsula **163**
Пілінгер, Р. Дж. Хрещення в Херсонесі Таврійському на Кримському півострові

Зубарь, В. М. (f) Херсонес Таврический: начало истории христианства **179**
Zubar, V. M. Tauric Chersonesos: Beginning of History of Christianity

Віталій Михайлович ЗУБАР
(5 лютого 1950 – 20 березня 2009)

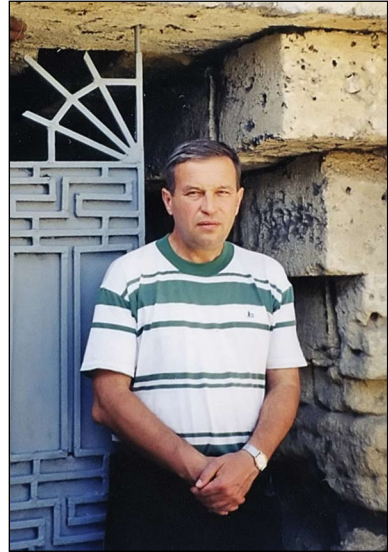
НАУЦІ ВІДДАНЕ ЖИТТЯ

Збірник підготовлено до 70-річчя від дня народження Віталія Михайловича Зубаря – визначного вченого, археолога, дослідника історії античних держав Північного Понту. Вчений пішов у вічні світи понад 10 р. тому, не доживши до 60 років (див.: Археологія 2009, № 1 і 2010, № 2; Боспорские исследования 2010, XXIII). На пропозицію дружини Наталі Сон згадати Віталія Михайловича і відзначити його пам'ять відгукнулися колеги з Інституту археології НАН України та іноземні вчені, котрі особисто знали, співпрацювали з ним, дебатували, дружили чи просто розуміли його значимість.

Сьогодні складно уявити Віталія Михайловича 70-річним: у його рисах обличчя було щось хлопчаче, що з віком ніби не дуже піддавалося змінам, сивина була мало помітна в світло-русявому волоссі, очі світилися хитринкою, та й характер мав по-юнацьки задиристий – критикував, вимагав, допікав за бездіяльність молоді, хоча й допомагав, щедро ділився знаннями, бо перший знав наукові новини – плановані конференції, відкриття та зарубіжні публікації, одразу усвідомлював їхнє значення на тлі відомих фактів чи усталених поглядів. Жив однією пристрасстю – наука, так дивився й на колег, будоражив їх.

Доробок вченого – величезний і багатогранний: список наукових праць нараховує майже 400 позицій, з них понад 20 книжок, авторських чи виданих спільно з колегами, розділи в узагальнювальних працях з археології та історії давнього населення України, а також науково-популярні праці, брошури, посібники для студентів і школярів тощо (список праць див.: Археологія 2010, № 2, с. 133 – 143; тут наприкінці додано праці, що вийшли пізніше). Звісно, справа не лише в кількості, хоча й вона засвідчує неймовірну працьовитість і коло інтересів. Віталія Михайловича цікавило все, що стосувалося археології та історії Північного Причорномор'я античної доби, відтак і навколишнього світу, і вміння організувати колег «на подвиги».

Віталій Зубар народився 5 лютого 1950 р. у Харкові в інтелігентній родині. Батько, Михайло Іванович, був художником-графіком і мистецтвознавцем,

Керч, Мелек-Чесменський курган,
2002 рік

Терми Харакса, 2006 рік. Зліва направо: Віталій Зубар, Кристина Новиченкова, Віктор Новиченков. Фото Н. Новиченкової

викладав у Харківському інституті культури; мати, Олена Віталіївна Коробко, — викладала російську мову та літературу. Ще школярем Віталій захопився археологією, влітку працював на розкопках боспорського міста Мірмекій, якими керував видатний антикознавець В. Ф. Гайдукевич. Навчаючись у Харківському університеті (1967 — 1972), щоліта їздив у Херсонес, де провадив розкопки викладач кафедри стародавньої історії та археології В. І. Кадеєв — його науковий керівник, тоді кращий знавець цього центру античної та візантійської культури, що й визначило напрям наукових інтересів Віталія Зубаря.

1973 р. Віталій Зубар став аспірантом Інституту археології в Києві, його керівником був видатний скіфолог проф. О. І. Тереножкін. Після її закінчення працював в Інституті у відділі скіфо-античної, а після його поділу — античної археології. 1978 р. захистив кандидатську дисертацію «Некрополь Херсонеса Таврического I — IV вв. н. э.», видану 1982 р. На думку відомого історика візантійського Херсона, професора Харківського університету, друга і співавтора багатьох праць С. Б. Сорочана, ця праця досі не втратила актуальності (Боспорские исследования 2010, XXIII, с. 5). Віталій Зубар і надалі провадив розкопки Західно-некрополя Херсонеса, результати яких активно висвітлював.

1991 р. вчений здолав наступну сходинку, захистив докторську дисертацію «Херсонес Таврический и Римская империя (середина I в. до н. э. — вторая половина V в. н. э.)». Сходження від, здавалося б, вузької та конкретної теми, як некрополь Херсонеса перших століть н. е., не постає дивним. Адже саме опрацювання його матеріалів уможливило висновки про економічний і культурний розвиток поліса, етнічний і соціальний склад його населення, тісні взаємовідносини з Римом. Ці мало вивчені тоді проблеми спонукали Віталія Михайловича дослідити їх на ширшому хронологічно й територіально тлі, що й визначило, можна сказати, головну мету всієї подальшої роботи вченого.

Першою ластівкою щодо економічного й соціального розвитку Херсонеської держави впродовж тисячоліття, V ст. до н. е. – V ст. н. е., була монографія «Херсонес Таврический в античную эпоху» (1993). Вона відображує етап роботи над докторською дисертацією, сконцентровану, насамперед, на проблемі херсонесько-римських взаємозв'язків і впливі імперії не лише на життя Херсонеса, а й усієї Таврики. Тож напрочуд швидко з'явилася наступна книжка «Херсонес Таврический и Римская империя. Очерки военно-политической истории» (1994). На доказ різнобічних відносин між античною Таврикою і Римом вчений задіяв значне коло джерел, зокрема доти не помічених, а також критично переосмислив концепції та міркування попередників. Як завважив проф. С. Б. Сорочан, полемічні, написані з великою ерудицією, ці праці, попри якісь недоліки й спірні погляди вченого, зайняли провідне місце не лише в «Херсонесіані».

Тим часом Віталій Михайлович підкорював більші простори. 1998 р. видав книжку «Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. – первая половина VI в. н. э.)», де звернувся до мало розробленої теми різнобічних і неоднозначних воєнно-політичних та економічних взаємовідносин античних держав Північного Причорномор'я з імперією, її адміністрацією та гарнізонами, а також з таврами, пізньоскіфськими державами в Криму, сарматами та германцями. Ці напрацювання відображено в розділах з історії Херсонеса античної епохи, Боспорського царства римського періоду та пізніх скіфів в Криму в колективній праці «Давня історія України» (1998, т. 2). Згодом апробовані в доповідях і статтях проблеми взаємин з таврами В. М. Зубар підсумував у книжці «Херсонес Таврический и население Таврики в античную эпоху» (2004). Головний висновок: таври не входили до громадян поліса та не вплинули на культуру й релігію херсонеситів.

Творчість вченого становить цілий етап у вивченні Херсонеса. Жодній державі Північного Причорномор'я на межі двох тисячоліть не присвячено стільки узагальнювальних праць, як Херсонесу. В цьому проявилися не лише наукові, а й організаторські здібності вченого. В. М. Зубар з С. Б. Сорочаном ініціювали та zorganizували українських і російських колег на написання нарисів з історії та культури античного Херсонеса та візантійського Херсона. Майже одночасно видано «Херсонес Таврический в третьей четверти VI – середине I вв. до н. э. Очерки истории и культуры» (2005), «Херсонес Таврический в середине I в. до н. э. – VI в. н. э. Очерки истории и культуры» (2004) і «Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X ст.) Очерки истории и культуры» (2005), що мали схвальний відгук і слугували зразком для створення праць про інші держави Понту Евксінського.

У 1990-ті рр. відкрилися більші можливості для публікації науково-популярних книжок, чим скористався В. М. Зубар, а декотрі стали прологом до написання й суто наукових праць. Це, насамперед, «Херсонес Таврический. Основные этапы исторического развития в античную эпоху» (1997), «Таврика и Римская империя» (2004), «Боги и герои Херсонеса» (2005). В. М. Зубар з С. Б. Сорочаном і Л. В. Марченком, директором Національного заповідника «Херсонес Таврійський», видали оригінальну, ґрунтовну, насичену ілюстраціями книжку «Жизнь и гибель Херсонеса» (2000, а також 2001, 2006). Цю

книжку під назвою «Херсонес – Херсон – Корсунь» (2003) автори переробили на своєрідний археологічний путівник у минуле цього центру.

Вивчаючи та переосмислюючи історію Херсонеса, Віталій Михайлович не міг обійти інші античні держави, починаючи передусім зі східно-кримських до західних регіонів Північного Понту. Разом з А. С. Русяєвою спершу було видано науково-популярну брошуру «Боспорское царство» (1997), що стала прологом до сумісних книжок «Боспор Киммерийский: история и культура» (1998; доповнене видання 2004) і «На берегах Боспора Киммерийского» (2004). Інтерес В. М. Зубаря до Боспору вилився в написання академічної праці в співавторстві з В. М. Зіньком «Боспор Киммерийский в античную эпоху. Очерки социально-экономической истории» (2006). Що ж до західного напрямку, тут співавторкою стала дружина Наталя Сон – науково-популярна книжка «Греки и римляне в Нижнем Поднестровье» (1996) і суто наукова «Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху. Основные тенденции социально-экономического развития» (2007), де головне місце посіла улюблена В. М. Зубарем соціально-економічна та воєнно-політична тематика.

Так само з науково-популярної книжки «Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси» (1988), написаної з Ю. В. Павленком, виріс інтерес Віталія Михайловича до історії християнства не лише Херсонеса, а й Боспору. Занурення в цю тему відбиває велика стаття в збірці «Византийская Таврика» (1991) про утвердження нової релігії в Херсонесі не раніше кінця IV ст., а також нарис «Херсонес – Херсон: от Ифигении до Христа» (Хроніка, 2000), вреспіт видана 2000 р. книжка «От язычества к христианству. Начальный этап проникновения и утверждения христианства на юге Украины (вторая половина III – первая половина VI в.)» у співавторстві з О. І. Хворостяним (спонсором видання). На цьому захопленні раннім християнством не завершилося, хоча Віталій Михайлович не належав до віруючих людей. Для нього це була історія – час переходу античного язичницького міста з його унікальною верховною богинею Партенос до релігії Христа і появи нової сакральної архітектури – візантійської базиліки. Цю тему з С. Б. Сорочаном розкрито в популярній книжці «У истоков христианства в Юго-Западной Таврике: эпоха и вера» (2005).

Віталій Михайлович дуже скрупульозно ставився до джерел, тож узявся за історію археологічного вивчення Херсонеса і його сільської округи. У праці «Хора Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове» (2007) уперше критично оцінено розкопки античних пам'яток упродовж майже двох останніх століть і, зокрема, поставлено завдання опублікувати їх. Це стимулювало висвітлити й історію археологічного дослідження самого міста, що відображає «Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914 – 2005 гг.)», виходу якої (2009) автор не побачив. Хоча узагальнювальні праці з історії будь-якого античного міста Північного Понту зазвичай розпочинаються з нарису «Історія дослідження», де акцентовано увагу на якійсь проблемі чи етапах дослідження загалом, Віталій Михайлович мав іншу мету: докладно, крок за кроком подати результати розкопок ділянок і об'єктів Херсонеса та його округи приблизно впродовж 100 років, супроводивши текст посиланнями на архівні дані та публікації дослідників. Цей фоліант стане, безперечно, в нагоді багатьом дослідникам. Та

значення його більше. Наголошуючи на конкретних археологічних дослідженнях, Віталій Михайлович відкинув зневажливе ставлення до джерел радянської науки, що вимагала, в першу чергу, історичної інтерпретації їх, дивилася на опис і впорядкування джерел як на «буржуазний формалізм», у підсумку зводячи джерела до ілюстрації якихось тез і висновків. Так обходили увагою десятки дослідників і їхній внесок, більший чи менший, скромний і дуже скромний, випинаючи імена «великих». Жодною мірою не применшуючи роль видатних вчених, що задавали тон осмисленню й інтерпретації джерел, Віталій Михайлович нагадував, що науку творять багато дослідників, і завжди демонстрував це: кожен факт чи міркування, сприйняте чи критиковане, супроводжував посиленням, виводячи з небуття, так би мовити, рядових трудівників науки та демонструючи порядність. Чимало уваги приділяв публікації й новознайдених латинських написів з Ольвії та Херсонеса, став одним з головних авторів планованого зводу латинських написів античних держав Північного Причорномор'я.

Віталій Михайлович був запеклим диспутантом, що відображують і назви чималого числа статей і заміток, як то: «По поводу...», «Еще раз по поводу...», «Ще раз з приводу...», «К вопросу...», «О датировке...», «Об интерпретации...» тощо, в яких піддавав ревізії відомі епіграфічні пам'ятки, факти чи події з історії та інтерпретацію їх. Налаштований критично, позитивно відгукувався на близькі до його наукових інтересів публікації нових даних, ідеї та гіпотези, які завше ґрунтовно оцінював або ж доповнював не поміченими автором археологічними, епіграфічними чи нумізматичними джерелами. Дослухався й до зауважень рецензентів на власні праці, якщо визнавав їх слушними. Як ніхто, В. М. Зубар мав талант подавати «сухі» й не завжди цікаві чи зрозумілі пересічному читачеві факти, суперечки і викласти популярно історію «людською» мовою, навіть романтично, проте не на шкоду науковій істині, не піддаючись всіляким видумкам для захоочення читачів.

Звичайно Віталій Михайлович був задіяний у загальній роботі Інституту археології як член усіляких Рад, не раз представляв українських вчених на міжнародних конференціях, співпрацював і листувався з зарубіжними вченими. Вкажемо ще один його важливий внесок. Очолити 1989 р. редакцію скромного квартальника «Археологія», за підтримки директора Інституту академіка П. П. Толочка, він перетворив його на часопис. Зміна статусу цього видання передбачала якісні зміни: підвищення вимог до публікацій, відкриття рубрик, ретрансляцію резюме російською і англійською мовами, аби журнал став доступнішим зарубіжній науковій спільноті.

Доклався Віталій Михайлович і до виховання наступного покоління фахівців. У 1998 – 2002 рр. був професором Київського університету культури та мистецтв і Славистичного університету, та найголовнішими з 2000 р. стали спецкурси на магістерській програмі з археології та давньої історії України у відродженому Національному університеті «Києво-Могилянська академія», що поповнили кадри Інституту археології та інших установ. Нині в Інституті працюють вихованці Віталія Михайловича кандидати істор. наук Евеліна Кравченко, Тетяна Шевченко, Роман Рейда, не кажучи про тих випускників магістеріуму, що обрали іншу тематику.

* * *

Минули роки. Мені, Катерині Бунятян, згадується 1986 р., рік Чорнобиля, коли я власне й познайомилася з Віталієм Зубарем, і ми стали друзями. Доки одні запевняли, що нічого не сталося, він сказав просто: «Ти що собі думаєш?» Того літа він пригрів у своїй експедиції чимало киян. Увечері до нашої роботаючої компанії, а це були відомі кияни Богдан Жолдак, Володимир Діброва, Юрій Павленко, Олекса Толочко та інші, нерідко сходилися учасники інших експедицій, приходив «господар» Херсонеса, гострий на язик Стас Рижов, теж випускник Харківського університету, симпатичний Олег Іванович Домбровський, що дихав добротою і якимось небесним світлом, інші кримчаки.

Та жива пам'ять — тлінна, справжнім пам'ятником В. М. Зубаря є і будуть наукові праці. Завдяки його бурхливій діяльності, наполегливості, ентузіазму та повазі до колег, створено й великі колективні праці. Вони увібрали творчі досягнення і погляди багатьох археологів, істориків, епіграфістів, нумізматів, які десятки років досліджували Херсонес. Це ще один пам'ятник, що Віталій Михайлович поставив не тільки собі, але й для того, щоби пам'ятали всіх тих, хто присвятив своє життя Херсонесу. А отже, пам'ятник цьому унікальному місту. Вчений має індекс Гірша 24 в Google Scholar за науковим цитуванням авторських праць Інституту археології НАН України і нині посідає перше місце серед археологів України. Звісно, на праці посилаються і будуть посилатися, сприймати й розвивати одні думки й висновки вченого, якісь — критикувати й відкидати. Це природно, скінчатся дискусії та критика — не буде й науки.

ПРАЦІ В. М. ЗУБАРЯ, ЩО НЕ ВВІЙШЛИ ДО СПИСКІВ:
Археологія 2010, № 2; Боспорские исследования 2010, XXIII

- История археологических исследований и некоторые итоги изучения южного района Херсонеса-Херсона. *Судейский сборник*, 2008, III, с. 636-669 (співавт. Л. В. Седикова). Херсонесский музей и археологическое изучение памятников Херсонеса и его окрестности в 1941–1953 годах. В: Петрова, Э. Б. (ред.). *Херсонесский колокол*. Симферополь: Сонат, 2008, с. 73-90.
- Античні держави Північного Надчорномор'я. В: Лоза, Ю. (упор.). *Історичний Атлас України: Найдавніше минуле*. Київ: Мапа, 2010, с. 87-91.
- Еще раз о времени основания Херсонеса Таврического. *Боспорские исследования*, 2010, XXIII, с. 63-89.
- Понтийське царство, Понт. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*. Київ: Наукова думка, 2011, 8, с. 418-419.
- О семантике надгробных памятников некрополя Херсонеса классического и эллинистического периодов. *Евразия в скифо-сарматское время. Труды Государственного исторического музея*, 2012, 191, с. 91-101.
- Херсонес Таврійський. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*, т. 10. Київ: Наукова думка, 2013, с. 372-374 (співавт. А. В. Буйських).
- Херсонес Таврійський. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*, т. 10. Київ: Наукова думка, 2013, с. 374-376 (співавт. С. Б. Сорочан).
- Юз Оба. В: Смолій, В. А. (ред.). *Енциклопедія історії України*, т. 10. Київ: Наукова думка, 2013, с. 699.
- Херсонес Таврический: путь сквозь века*. Севастополь: Альбатрос, 2018, 552 с. (співавт. С. Б. Сорочан).

А. С. РУСЯЄВА

ВИДАТНІ ПОЛІТИЧНІ ДІЯЧІ ОЛЬВІЙ ПОНТІЙСЬКОЇ II ст. н. е.

Suum cuique decus posteritas rependit

Корнелію ТАЦИТ

На підставі посмертних декретів на пошану Каллісфена, сина Каллісфена, і Теокла, сина Сатира, розглянуто основні свідчення про їхню діяльність у контексті окремих питань історії та культури переважно останнього періоду незалежного існування Ольвійського поліса.

Ключові слова: Ольвія, посмертні декрети, славні предки, архонт, батьківщина, ольвіо-політи, еліни, ксени, римляни, римська провінція Нижня Мезія, ідентичність.

Оскільки статтю присвячено добрій пам'яті Віталія Михайловича Зубаря, попередньо хочу згадати один епізод, що певною мірою стосується її теми. Восени 2006 р. В. М. звернувся до мене з проханням написати для журналу «Археологія» рецензію на книжку німецького історика Хайнца Хайнена, яку він щойно від нього отримав. Як завше в супроводі компліментів, що тільки Ви зможете це швидко зробити, хоча — і це добре всім відомо — В. М. писав і публікував свої різноманітні за тематикою праці швидше і більше за будь-кого з нас, він після моєї відмови взявся переконувати ще рішучіше. Як довго ми сперечалися, вже не пам'ятаю. Про роботи Х. Хайнена я мало що знала, тож вважала, що відгукнутись на його книжку може той з наших археологів, хто зустрічався з ним та обмінювався науковими працями. Після цього В. М. витягнув з-під стосу книжок, які тримав у руках, невеличку книжку і з хитрою посмішкою сказав, що Х. Хайнен прислав її і мені з автографом. Урешті, я таки погодилася написати коротку рецензію (Heinen 2006; Русяєва 2007). Нині окремі наукові погляди цих визначних вчених знову «перетнуться», але вже, на жаль, тільки на сторінках цієї статті.

* * *

З часу перемоги та укріплення демократичного ладу в Ольвійському полісі в IV ст. до н. е. започатковано традицію вшановувати окремих політичних діячів встановленням переважно поблизу храмів мармурових стел із текстами декретів, прийнятих після їхньої смерті на засіданнях Ради і Народних або Всенародних зборів громадян. Зазвичай у них відзначали значні досягнення при виконанні тих посад, на які за демократичними законами щорічно обирали цих ольвіополітів, їхні особисті заслуги на благо батьків-

щини та рідного міста. Майже однотайно тепер вважається, що саме на II – початок III ст. н. е. припадає найбільша кількість почесних декретів, що є безумовним свідченням безпосередньої участі багатьох громадян у політичному, соціальному та культурному житті своєї держави.

Проте, на відміну від декретів елліністичного періоду, які порівняно краще збереглися, зокрема, на пошану Протогена, сина Геросонта, і Нікєрата, сина Папія (IOSPE I², 32; 34), у написах часто переважають не конкретні відомості про становище населення, евергетію та ті чи інші контакти з войовничими вождями номадів, а хвалебні епітети. Надмірне уславлення досягнень окремих діячів, їхніх особистих якостей і здібностей, успадкованих від славних предків, стало вже прикметою політичного і культурного життя, особливо у II ст. н. е., коли ольвійськими громадянами ставали представники різних етносів. Така особливість полісної практики та найбільшої еллінізації політичних лідерів переважно сарматського походження значною мірою проявилася лише в Ольвії Понтійській, що також вирізняє її з-поміж інших античних демократичних держав у Причорномор'ї (Русєва 1999; 2013; Тохтасьєв 2013). Та все ж, судячи з епіграфічних пам'яток, найкращих успіхів досягали та мали найбільшу шану ольвіополіти-елліни.

Здебільшого мармурові стели з посмертними декретами дійшли до нас у пошкодженому стані або в поодиноких невеличких уламках (IOSPE I², 39; 41 – 63; 66; 71; 73 тощо; НО 34; 42 – 44; 46 – 48), що призводить до їх різноманітних реконструкцій, інтерпретацій і гіпотез, а водночас і розбіжностей, особливо у визначенні відносної хронології та з'ясуванні взаємопов'язаних із нею історичних подій (дет. з літературою та новими трактуваннями див.: Яйленко 2017, с. 585 – 670). Зважаючи на це, зрозуміло, що вивчення таких лапідарних написів про тих чи інших діячів дає не зовсім чітку картину, як то бажано, оскільки навіть для належного зіставлення через уривчастість текстів – на більшості уламків навіть не збереглися імена – маємо дуже мало конкретних фактів. Відтак, для висвітлення деяких питань історії й культури Ольвійського поліса останнього періоду його автономного існування, зокрема й дискусійних та остаточно ще не вирішених через брак достовірних писемних документів, одним з найважливіших епіграфічних джерел є повністю або значною мірою вцілілі написи на стелах. З-поміж них, насамперед, вирізняються два посмертні декрети тих часів на пошану найвідоміших ольвіополітів: Каллісфена, сина Каллісфена, і Теокла, сина Сатира.

Попередньо вкажемо, що біломармурова плита з охайно вирізьбленим текстом постанови про Теокла, сина Сатира, була знайдена випадково майже в непошкодженому стані ще до початку археологічних розкопок Ольвії. На відміну від неї майже такого само зразка плита з декретом на пошану Каллісфена, сина Каллісфена, вціліла менше: частково пошкоджена зверху, низ відбито¹. Остаточні переклади обох декретів російською мовою, що

1. Плита з декретом Теокла має висоту 1,5 м, ширину – 0,8 м, містить 46 рядків (IOSPE I², 40); уперше опублікована 1819 р., передана до Публічної бібліотеки Санкт-Пе-

й стали підставою для написання цієї статті та на які й нині посилаються дослідники історії Ольвії, опубліковано В. В. Латишевим 1916 р. у відомому фундаментальному виданні античних написів Понту Евксінського (дет. з літературою див. і пор.: IOSPE I², 40: с. 69–75; 42: с. 76–79).

Попри те, що одна з цих епіграфічних пам'яток уціліла не повністю, вони є одними з найдостовірніших автентичних документів з історії Ольвії II ст. н. е. Завдяки їм можна з'ясувати, звичайно, певною мірою, не лише розбіжності в походженні, вихованні, освіті, світогляді, характерних рисах і заслугах кожного з цих лідерів, а й розкрити деякі факти суспільно-політичного й культурного розвитку поліса незадовго до втрати автономії та в перші роки його входження до складу римської провінції Нижня Мезія. Для порівняння та детальнішого розгляду головних вмотивованих заслуг і Каллісфена, і Теокла наведено основні дослівні пасажі з обох декретів².

Декрет на пошану Каллісфена і його головні заслуги. Преамбула на стелі розпочиналася за майже традиційною формулою, але подальший зміст з характеристикою особистості й діяльності цього діяча має низку суттєвих відмінностей: «При архонтах Трасибулі, синові Флімнага, вдруге разом з товаришами, на Всенародних зборах, за доповіддю Каллісфена, сина Дада, Трасибул, син Флімнага, запропонував: оскільки Каллісфен, син Каллісфена, муж, який походить від славних, відомих Августам, предків, що заснували наше місто і надали йому чимало послуг у скрутні часи, похвала яких невимовна словами, але вікопомна в часі; отже, маючи походження від таких предків, він успадкував не тільки їхнє майно, але й доблесть, і прекрасив їх; не приневолений людськими потребами, але вихований божим провидінням, він набув самородної незрівнянної мудрості; змужнівши, розпочав державну діяльність і вірно служив стратегом, показавши всіляке добре піклування про охорону міста, а також доброчесно і справедливо чотири рази виконував посаду першого архонта-епоніма; за прегарні поради та корисну діяльність отримав звання батько міста; будучи жерцем Зевса Ольвія, бога – захисника нашого міста... звернувся з проханням про добре “розчинення” повітря, вимолив щасливий рік; все своє майно витратив, даючи кошти всім нужденним стільки, скільки вони просили?...» (IOSPE I², 42: 1–21) (рис. 1).

тербурга 1880 р. Плита з декретом Каллісфена збереглася на висоту 0,82 м, ширина 0,91 м, повністю вціліло 13 рядків, частково пошкоджених і відновлених 21 рядок. Рік знахідки не встановлено, зберігається в Московському історичному музеї (походить з колекції П. О. Бурачкова). Навесні 1883 р. Ю. А. Кулаковський передав В. В. Латишеву кілька естампажів з ольвійських пам'яток, що зберігалися в музеї Київського університету св. Володимира, зокрема й маленький уламок декрету Каллісфена. За ним В. В. Латишев гіпотетично реконструював ще кілька рядків, але реальний зміст останньої частини тексту достеменно не встановлено (з літературою див.: IOSPE I², 42, с. 76–77; Пучков 2019, с. 159).

2. В статті за IOSPE I² і НО наведено давньогрецькі написи в перекладах українською мовою з окремими уточненнями та поправками.

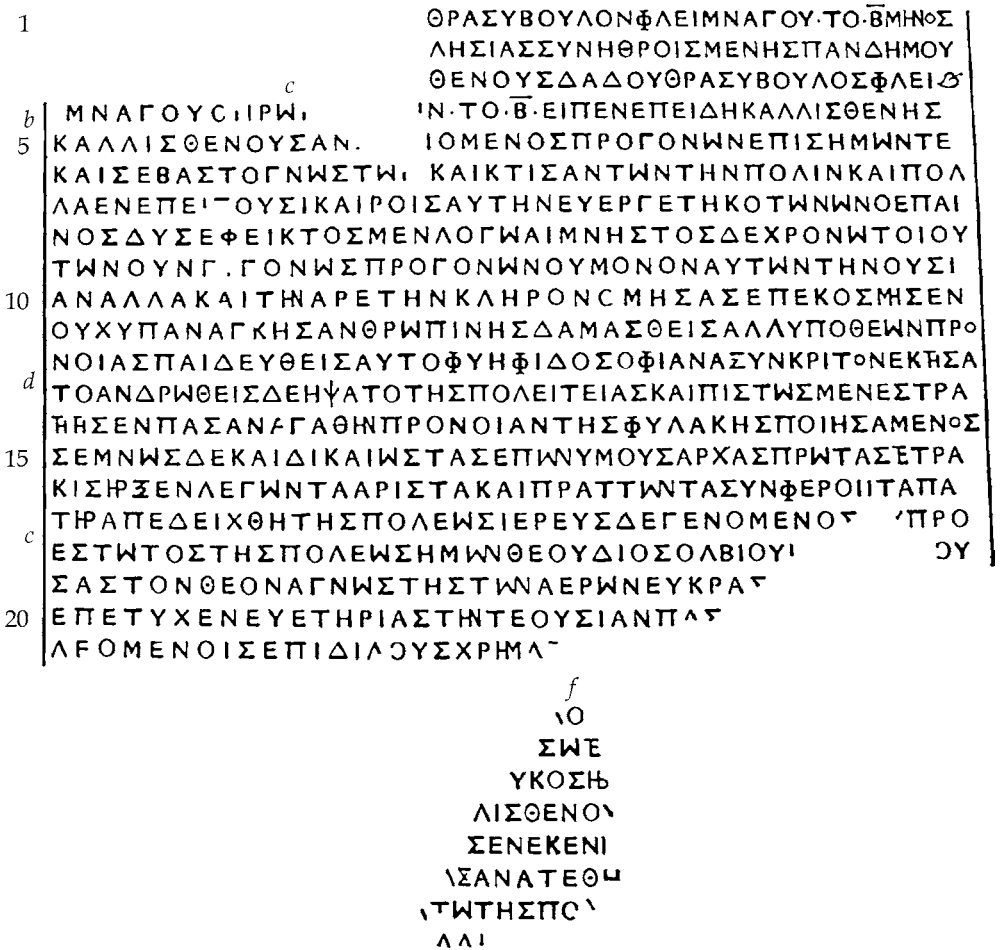

Рис. 1. Прорисовка декрету на пошану Каллисфена, сына Каллисфена (за IOSPE I², 42)

Згідно з преамбулою, посаду вдруге обраного першого архонта-епоніма в час смерті Каллісфена займав громадянин із рідкісним для Ольвії ім'ям Трасибул, яке носили мілетський тиран у період колонізації Причорномор'я та деякі афінські лідери. Однак ім'я його батька Флімнаг має іранське (сарматське) походження (Тохтасьєв 2013, с. 598–600). Варварські та змішані елліно-варварські імена архонтів, стратегів та агораномів зафіксовано в багатьох написах у II – першій третині III ст., що було ознакою їх еллінізації, за винятком імен та окремих змін в політичному і культурному житті Ольвійського поліса (Русяєва 1999, с. 438–458).

Для ухвалення постанови про діяльність Каллісфена були скликані не просто Народні, а Всенародні збори (pandemoi ekklesia), що відбувалося не часто. Стосовно особливого статусу Каллісфена вперше в ольвійських напи-

сах вказано його подвійне походження: з одного боку, від славних предків, відомих Августам, з іншого — від засновників «нашого міста». Крім того, він перший був удостоєний високого звання «батько міста». Ці дані мають підтвердження в інших епіграфічних і нумізматичних джерелах.

Завдяки ранішим лапідарним написам доведено, що одним з таких предків міг бути Абаб, син Каллісфена. Задовго до повсюдного проникнення римського впливу в Ольвію та дислокації перших римських військових гарнізонів, а тим паче включення до складу римської провінції Нижня Мезія, цей ольвіополіт прославився не тільки в рідному полісі, але й з-поміж усіх понтійських етносів, про що дізналися і римські імператори Августи (IOSPE P², 79). Вірогідно, вже в межах 14–18 рр. Абаб спорудив в Ольвії портик з присвятою: «Імператору Цезарю, богу, сину бога Августу, найвеличнішому первосвященику, батьку вітчизни і всього людського роду та імператору Августу, сину бога Тіберію Цезарю, і Демосу Абаб, син Каллісфена, з власних коштів присвятив портик» (IOSPE P², 181). Однак започаткований ним культ римських імператорів не набув популярності в Ольвії. Персоніфікація Демосу як уособлення громадянської общини та поліса в зіставленні з обоженними римськими імператорами носить суперечливий характер, хоча може свідчити про його патріотизм усупереч ідеологічним поглядам і визнанню могутності Римської імперії та прагненню включити Ольвію до її складу задля забезпечення від нападів номадів (з літературою див.: Русаєва 1992, с. 141–142, 155–156; Русаєва, Супруненко 2003, с. 230–236).

Попри те, що більшість ольвіополітів, за свідченням Діона Хрисостома, зневажала і вороже ставилася до поодиноких романофілів ще в останньому десятилітті I ст. н. е. (Dion. Chrys. Orat. XXXVI), а, можливо, й по тому, проримська орієнтація загалом могла бути притаманна роду Каллісфена, і пам'ять про його відомих Августам славних предків передавалася з покоління до покоління. Якщо це так, то з цього часу їхні спадкоємці так чи інакше дотримувалися проримських поглядів і, ймовірно, були в опозиції до еллінофілів, які виступали проти негайного введення римських військ і приєднання до римської провінції Нижня Мезія. Але тільки тоді, коли Ольвія навіть за наявності власного війська та дислокації римських легіонерів уже не змогла протистояти загрозам з боку степових варварів в останньому десятилітті II ст. н. е., діяльність Каллісфена як головного архонта-епоніма, а невдовзі й батька міста, найвірогідніше, було раціонально спрямовано на її включення до складу могутньої Римської імперії.

Щодо точної дати такої неординарної події в історії Ольвії висловлено різні думки. Проте здебільшого вчені спиралися на В. В. Латишева, який вважав, що це трапилося за правління римського імператора Септимія Севера — не раніше літа 196 р. і не пізніше 198 р. н. е. (Латьшев 1887, с. 195–196). У результаті нових археологічних досліджень Ольвії перших століть нової ери та на базі інших написів і міркувань з цього приводу відомих нумізматів (головно, А. М. Зограф, П. Й. Карішковського та В. А. Анохіна) В. В. Крапівіна датувала цю подію 197/198 р., тобто коротшим перехідним періодом тодішнього календарного літочислення (з літературою див.: Крапівіна 1993, с. 150; 1999, с. 311–312).

Це важливе для реконструкції історії Ольвії питання ширше розглянули В. М. Зубар і Н. О. Сон. Вони вважали, що пересування підрозділів римських військ на дунайських кордонах імперії за правління Септимія Севера, а також листування Овінія Тертулла з громадянською общиною Тіри переконують, що ольвійські магістрати так само повинні були скористатися сприятливою ситуацією та звернутися до нового імператора з проханням про пільги чи підтримку. Автори не виключають, що посольство до Рима міг очолювати Каллісфен, син Каллісфена, через що прийняли рішення про карбування в Ольвії монет провінційного типу в 197/198 р. (Зубарь, Сон 2007, с. 166–167). Саме з цього часу Ольвія, підкорившись наміснику римської провінції Нижня Мезія, змушена була сплачувати поземельний податок на користь римської скарбниці та певні кошти на утримання римського гарнізону, приймати римські війська, водночас використовувати частину громадських коштів і на власні потреби, насамперед на будівництво і ремонт міських споруд, оплату посольських місій, жертвопринесень богам тощо. Та все ж найважливішим було зберегти – хай і відносно – автономію та юридичні права громадянської общини: проведення Народних зборів, щорічні вибори, як і завше, головних державних колегій архонтів, стратегів, агораномів та інших магістратів з числа ольвіополітів різного етнічного походження тощо (Латышев 1887, с. 197; Крапивина 1999, с. 314–316; Зубарь, Сон 2007, с. 167–168).

Виконання Каллісфеном посади головного стратега, а потім першого архонта-епоніма, на яку його обирали чотири рази, відбувалося до включення Ольвії в римську провінцію Нижня Мезія³. У присвяті Ахіллу Понтарху від колегії архонтів останньої третини II ст. н. е. зазначено його третій архонтат (НО 86; Карышковский 1986, с. 32). За вивченням хронології ольвійських монет встановлено, що близько середини останнього десятиліття II ст., під час четвертого епонімного архонтату Каллісфена, випущено серію монет з його іменем, що вважається останнім автономним карбуванням в Ольвії (Карышковский 1986, с. 33; 1988, с. 125; Анохин 1989, с. 73–74). Хоча на монетах Каллісфена зображено найпопулярніших у II ст. еллінських божеств – Зевса Ольвія і Тюхе, Аполлона та Ахілла, але на жодному з їх різновидів не представлено ольвійську полісну емблему, що свідчить про те, що автономія була номінальною. Більш того, на одному з варіантів монет зображено навіть орла з вінком у дзьобі – римський символ як знак прихильності ольвійської еліти, насамперед Каллісфена, до Римської імперії.

3. У декреті відзначено, що Каллісфен на посаді стратега добре піклувався про охорону міста. Але це відбувалося вже тоді, коли в Ольвії знаходилася римська вексилляція солдатів трьох нижньомезійських легіонів (Зубарь 1998, с. 97, 106). Як тісно взаємодіяли ці структури, ольвійське військо під орудою стратега і римські гарнізони, встановити складно. Проте цікаво, що А. Ханіотіс у довільному перекладі декрету називає Каллісфена генералом, що заслуговує довір'я (trustworthy general), предки якого були не просто відомі, а знайомі з римськими імператорами (Chaniotis 2017, р. 150).

Однак, відмовивши чомусь у подібній пам'яті славним предкам Каллісфена, В. П. Яйленко лише на підставі порівняльного розгляду такого імені та істрійського напису кінця I ст. до н. е. — початку I ст. н. е., в якому йшлося про друге заснування міста Істрія, а також деяких реконструйованих ним епіграфічних фрагментів, зазначив, що його предки сумісно з заможними ольвіополітами повторно заснували Ольвію (Яйленко 2017, с. 571—577). Якщо ж порівняти основні терміни з ольвійського декрету та істрійського напису, то вони — не ідентичні, так само як і стан Ольвії та Істрії після нападу гетів. У першому з них застосовано вираз *ktisanton ten polin* — «засновників міста» (від дієслова *ktizo* — засновувати, колонізувати і похідне від нього *oi ktisantes* — першопоселенці); в другому йдеться про евергетів часу «після другого заснування міста» (*meta ten deuteran ktisin tes poleos*), що має зовсім інше значення, оскільки тут дійсно вказано такий числівник, що, можливо, й відповідає історичній ситуації Істрії, яка була майже повністю спустошена і значною мірою зайнята гетами.

Урешті всі ці порівняння потребують детальнішого вивчення та за дотримання об'єктивного зіставлення з археологічними й етно-демографічними джерелами перших десятиліть післягетського періоду в історії кожного з цих міст. До прикладу, Діон Хрисостом, який відвідав Ольвію на початку 90-х рр. н. е. та спілкувався з ольвіополітами, в своїй промові зазначив винятково щодо неї: «Після розгрому борисфеніти (тобто ольвіополіти — А. Р.) знову заселили (*synoikizo*) місто, як мені здається, за бажанням скіфів...» (Dion. Chrys. XXXVI). Отже, як видно з цього пасажу, громадяни Ольвії вважали, що вони не заснували нове місто, а знову заселили власне, хоча й зруйноване гетами.

Цілком імовірно, що вже після нищівної поразки гетів від римлян у 48 р. та смерті їхнього вождя в 44 р. до н. е. (а не наприкінці I ст. до н. е. чи навіть на межі I ст. до н. е. — I ст. н. е.) окремі ольвіополіти почали прибувати на місце рідного міста і поступово його відроджувати. Безсумнівний прямий континуїтет багатовікових традицій в сфері державної політики та полісно-сакральної емблеми, а також еллінської мови, релігійних культів, поховальних обрядів, антропонімії, мілетсько-ольвійського календаря вказують, що невелика група ольвійських громадян-патріотів повернулася на своє місце проживання. Виходячи з багатьох чинників, для них головною рушійною силою для повернення була любов до цієї землі, своєї батьківщини та особиста свобода. Тільки тут ольвіополіти, як і раніше, могли бути повноправними громадянами і господарями, а не мігрантами, шанувати свої божества, зберігати отчі звичаї і традиції, виховувати в їхньому дусі нащадків, провадити зовнішню та внутрішню політику тощо. Високе моральне усвідомлення своєї громадянської общини чітко проявилось в демотиконі «*olbiopolitai, olbiopoleitai*», в якому виразно звучить поняття «щасливі громадяни» і який зберігався впродовж усієї історії Ольвійського поліса (Русяєва 1992, с. 238; 1999, с. 439; 2013, с. 130—137).

Різноманітні епіграфічні джерела в зіставленні з археологічними уможливають припустити, що Каллісфен по лінії прадавніх предків з мате-

ринського роду належав до славетних Євресибіїв (Євресибіадів) і був похований на теренах міста поблизу зруйнованого гетами Східного теменоса в найбільшому і багатому кам'яному склепі під високим так зв. Зевсовим курганом, з якого й досі добре видно далеке докільля. Він став не тільки пам'ятником-герооном Каллісфена, але й слугував дозорним пунктом, маючи таким чином оборонне значення. Подібний до нього, але скромніший склеп Євресибія, сина Каллісфена, та його дружини Арети, доньки Папія, був під курганом, розташованим з іншого боку неподалік від північних оборонних стін Ольвії також догетського періоду. Цілком вірогідно, що цей Євресибій був рідним братом або найближчим родичем Каллісфена, що теж уможлиблює поєднати їхнє походження від одного прадавнього предка завдяки рідкісному в давньогрецькій просопографії ольвійському імені Євресибій (Русяєва 1991; 1992, с. 185–192).

У посмертному декреті Каллісфена, мабуть, останньому з порівняно багатослівних написів, засвідчено унікальні дані про його допитливість, самотню незрівнянну мудрість, прагнення самостійно оволодіти в юності, найвірогідніше, популярними філософськими вченнями та риторикою, щоби належним чином виголошувати промови і давати розумні поради. Для виконання обов'язків жерця Зевса Ольвія і практичного відтворення божественної сили цього одвічного сакрального захисника міста під час проведення релігійних обрядів з молитовними зверненнями та проханнями треба було опанувати відповідні теологічні знання⁴.

Чи насправді Каллісфен був одним з найкращих евергетів Ольвії, який, за припущенням В. В. Латишева (IOSPE I², 42: 20), витратив все своє майно, роздаючи кошти всім нужденним, достоту не встановлено, хоча й можливо. Успадкувавши майно своїх предків та особисто поповнивши їхні надбаня, він мав змогу допомагати бідним мешканцям міста. Проте, якщо в Каллісфена дійсно було три сини, то витрата всього майна на добродійність є звичним перебільшенням, характерним для посмертних декретів особливо римського часу (Яйленко 2017, с. 526, 528).

Загалом же з наведених фактів зрозуміло, що цей ольвіополіт значно відрізнявся від пересічних співгромадян і багатьох діячів походженням, освітою, самостійно здобутими знаннями, незрівнянною мудрістю, доброчесним і справедливим виконанням державних посад, яскраво вираженою підтримкою політики римських імператорів і прагненням приєднати рідне місто до складу їхньої могутньої держави, в захист якої він, напевно, непохитно вірив. Завдяки бездоганній діяльності він отримав найвищий почесний титул «батько міста» в поважному віці. Служіння жерцем у храмі Зевса, культ якого, до речі, був гентильним у роду його предків Євресибіадів, не заважало здійсненню головної мети. Ім'я і діяльність Каллісфена, таким чином, тісно пов'язано з корінними змінами в історичному розвитку Ольвії.

4. За гіпотезою Й. Хупе, Каллісфен міг служити жерцем і в святилищі Ахілла Понтарха (Hупе 2006, S. 199), що цілком узгоджується з тим, що на полісних монетах його архонтства вперше з'явилось зображення цього обожененого ольвіополітами героя.

Декрет на пошану Теокла та його головні заслуги. Якою мірою відрізнявся від Каллісфена теж уславлений ольвіополіт Теокл, син Сатира, можна зрозуміти з основного тексту його декрету: «За архонтів на чолі з Теоклом, сином Сатира, в четвертий раз, на Всенародних зборах (*ekklestias genomenes pandemou*), що відбулися місяця боедроміона 15-ого дня, архонти запропонували, згідно з доповіддю Антифонта, сина Анаксимена: оскільки Теокл, син Сатира, муж, за походженням від славних предків, які зробили чимало добра нашій батьківщині в посольствах, на всяких посадах і в благодіяннях, як окремим громадянам, так само і тим іноземцям, які перебувають у нас, наслідував достоїнство предків і виявив доблесть і доброзичливість до батьківщини, як і його предки, і в доброму характері, і в чесній поведінці, і в доброзичливості загалом до всього і до всіх, тож своєю стриманістю, любов'ю до батьківщини і гостинністю до еллінів він перевершив своїх предків і зрівнявся з великими благодійниками нашої батьківщини, і для посольств добровільно пропонував свою діяльність, і в піклуванні про роботу, і на будівництві попрацював так, що завдяки йому наше місто стало красивіше і славніше; і на посадах, які він обіймав, і в жрецтві, і в стратегіях, і на всіх суспільних службах бездоганно у всьому віддавав себе в розпорядження батьківщини, ставився спокійно й однаково до всіх, управляв бездоганно й справедливо, займаючи в четвертий раз вищу посаду — бо слід таким мужам бути начальниками і безліч разів — спрямовуючи свою діяльність до всякого порозуміння...» (IOSPE I², 40, 5—29) (рис. 2).

Найперше викликає подив преамбула: Теокл, що, найімовірніше, раптово помер, все ще числиться архонтом-епонімом, під головуванням якого проводили Всенародні збори та читали постанову про його посмертне вшанування. Отже, ольвіополіти в тому разі, коли хтось з колегії архонтів, зокрема навіть архонт-епонім, помирав передчасно, не провадили ні довиборів на його заміщення, ні повних дострокових виборів, які, за демократичними законами, скликалися щороку у визначений час на Всенародних зборах. У такому разі колегія архонтів лише в складі чотирьох, а не п'яти членів продовжувала виконувати свої обов'язки під символічним головуванням померлого. Верховний орган Ольвійського поліса — не просто Народні, а Всенародні збори відбулися за місцевим календарем наприкінці літа, чим також можна пояснити присутність ще значного числа чужоземців (ксенів), які прибули сюди морем, і, мабуть, мало хто з них збирався лишатися тут на холодні пори року.

Також одразу помітно, як автор декрету Теокла захопився хвалебними епітетами, через що складається враження, що йому не вдалося швидко з'ясувати, які конкретно посади він виконував, окрім вчетверте архонта-епоніма. На відміну від попереднього декрету надто пишномовно, але узагальнено представлено діяльність і роботу Теокла: в посольствах, у стратегіях, жрецтві, на будівництві та на суспільних службах. Більш-менш зрозуміло, що Теокл походив з давнього еллінського роду, славні предки займалися головно посольськими справами і дали йому теофорне ім'я, яке, схоже, не набуло значної популярності в Ольвії. Ім'я його батька — Сатир, навпаки, зафіксовано в багатьох лапідарних написах різного часу,

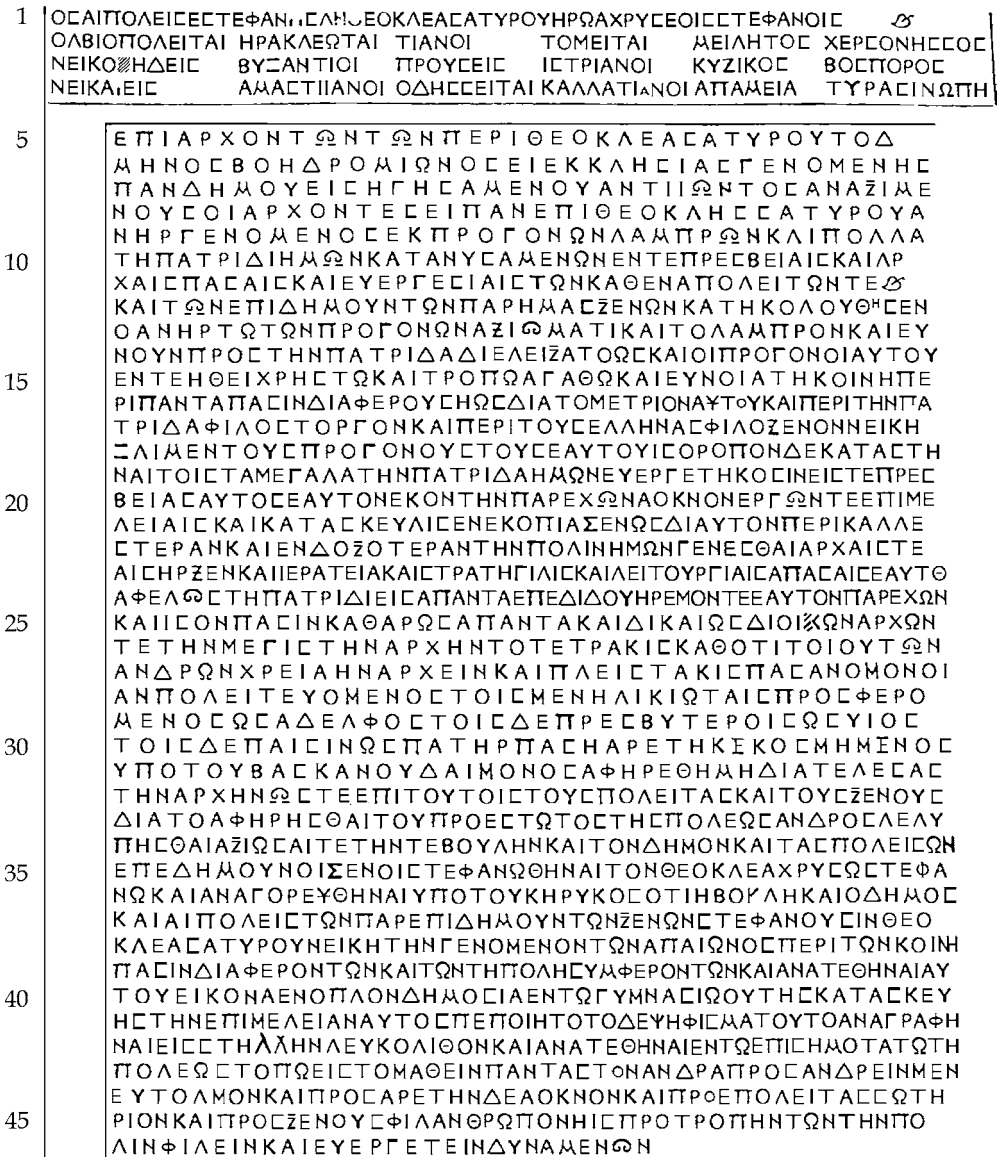

Рис. 2. Прорисовка декрету на пошану Теокла, сына Сатира (за IOSPE P, 40)

здебільшого II ст. і, ймовірно, належало до розгалуженого на той час аристократичного роду (IOSPE P, 40, 50, 51, 60, 100, 137, 142, 153, 176, 281; Карышковский 1993, с. 74–75, 94). Слідом за славними предками, Теокл спершу працював в ольвійських посольствах і з тими посольствами, що періодично відвідували його місто, тобто всі вони займалися переважно внутрішньо- і зовнішньополітичною діяльністю в державі, як і чимало інших освічених

аристократів, що, за давніми еллінськими традиціями, зневажали купців і велику повагу виявляли до землеробів, найбільшою мірою до хліборобів, бо саме вирощування пшениці та ячменю належало до провідних галузей господарства в Нижньому Побужжі.

Виконуючи певні доручення в посольствах, Теокл міг побувати хоча б у тих містах, мешканці яких на час його смерті були в Ольвії. Якщо це так, то його поїздки мали вирішальне значення для вдосконалення особистої політичної діяльності, а водночас і всього поліса: по-перше, він цікавився методами державного управління, що допомогло йому досягти успіхів на різних посадах і в подальшій кар'єрі як архонта-епоніма; по-друге, його стосунки з різними діячами багатьох міст сприяли встановленню тісніших політичних, економічних і культурних відносин ольвіополітів з містами Малої Азії та Причорномор'я. Навіть В. В. Латишев, досить критично настроєний до деяких хвалебних декретів на пошану заслужених ольвіополітів, відзначив, що в написі про Теокла *«неприятное впечатление, полученное от напыщенности стиля, еще несколько сглаживается действительно симпатичными чертами личного характера и немаловажными заслугами этого деятеля»* (1887, с. 249). Найімовірніше, він дійсно уславився надзвичайною працелюбністю і бездоганним виконанням основних державних посад. Судячи з наведених, хоча й в узагальненому викладі окремих з них, до прикладу, в жрецтві, він, напевно, служив жерцем у головних полісних храмах: навперемінно Ахілла Понтарха та Аполлона Простата, де на ці посади обиралися щорічно. Попри порушення традиційних демократичних законів про однорічне виконання магістратських посад, про що ольвіополіти добре знали, як видно з пояснення в його декреті, він неодноразово обирався спочатку одним з членів колегії стратегів, потім — головної колегії архонтів з поступовим підвищенням. Оскільки як один з небагатьох діячів він досяг найвищої довіри в ольвіополітів, то його навіть у четверте, як і Каллісфена, обрали головним архонтом-епонімом.

Своєю чергою в цьому можна вбачати неординарність і політичні здібності кожного з них, а загалом елітарний характер ольвійського демократичного ладу II ст., коли одні й ті само громадяни з нечисленних знатних родин щорічно обіймали різні посади і фактично управляли невеликою полісною общиною (Латьшев 1887, с. 214–216; Карышковский 1993, с. 85–96)⁵. Однак слід завважити, що Теокл також особисто пропонував свої послуги, особливо сприяв будівництву для покращення стану і вигляду рідного міста, а також опікувався спорудженням нового гімнасія, в чому здобув явних успіхів. Бувши архонтом-епонімом він спрямовував «свою діяльність

5. За епіграфічними джерелами відомо, що інколи й інших громадян обирали на такий само або трирічний термін, але найчастіше на один-два роки. Та варто пам'ятати й про те, що громадянська община в Ольвії тих неспокійних часів була набагато меншою порівняно з догетським періодом. Отримати вищу освіту, оволодіти риторикою і вмінням виступати з переконливими промовами перед співвітчизниками, стати досвідченими політиками могли найчастіше сини заможних громадян аристократичного походження.

до всякого порозуміння». З цих слів ясно, що в полісі не завжди було спокійно. Тож, імовірно, Теокл змушений був умовляти й заспокоювати співгромадян і в промовах на Народних зборах, і в особистих бесідах та на інших зібраннях.

У декреті дуже стисло схарактеризовано особисті риси вже досвідченого напередодні смерті першого архонта, який поводився з ровесниками як брат, з старшими — як син, з дітьми — як батько. У написі постійно звучать похвальні вирази і слова: він не тільки наслідував достоїнства і доблесні вчинки предків, а й перевершив їх у любові до батьківщини та зрівнявся з великими вітчизняними евергетами; мав добрий характер, чесно поводився, доброзичливо та гостинно ставився до всіх еллінів і ксенів, завжди і повсюдно бездоганно та справедливо працював. В останніх рядках зафіксовано і повторено, що він був відважним, мужнім, добродійним, захисником співгромадян і філантропом до чужоземців тощо.

Стосовно ставлення Теокла до ксенів уживано два терміни: *philoxenos* (гостинний, гостелюбний) і *philoantropos* (людинолюбний), які не протиставлено; вони підтверджують, що цей громадянин і діяч, як і його предки, був другом і захисником чужоземців тільки еллінського походження в Ольвії. Словом *philostorgia* (ніжна любов) автор декрету охарактеризував його почуття до батьківщини. Варто підкреслити, що поняття «батьківщина» (*patris, patridos* у різних відмінках) фіксується в написі п'ять разів. Дивує, що Х. Хайнен переклав німецькою мовою це слово як *Vaterstadt* — «рідне місто» (Heinen 2009, S. 22–24), хоча в декреті неодноразово йдеться і власне про місто.

Батьківщина в розумінні Теокла, як і автора псефізми на його пошану та ольвіополітів, які за неї проголосували на всенародній еклесії, — це не тільки місто Ольвія, а поліс (державка) з усіма належними землями, водними і сухопутними шляхами, городищами і поселеннями, де, як і за часів їхніх предків, жили переважно елліни (з літературою див.: Крапивина 1999; Русаєва 1999; Зубарь, Сон 2007, с. 180–181). Ще з часів мілетської колонізації Нижнього Побужжя передавалася в пам'яті еллінів від покоління до покоління щодо новоствореного Ольвійського поліса дефініція «батьківщина», яку слід оберігати й захищати. У вцілілих рядках декрету Каллісфена це слово не згадується в жодному сенсі, в чому теж можна вбачати суттєву відмінність у політичному та етно-соціальному світобаченні й світосприйманні не тільки авторів написів, а й цих діячів.

Внутрішню духовну цілісність Теокла, певно, добре усвідомив його колега архонт Антифонт, син Анаксимена, автор промови, за якою написано декрет і схвалено архонтами. Якщо він децю й ідеалізував його образ, все одно зафіксував окремі факти. Відсутність критики, розмаїття хвалебних епітетів та яскраво виражене багатослів'я спрямовано, з одного боку, на підкріплення практичних, інтелектуальних і моральних рис у його політичній діяльності й мисленні, етнічній самосвідомості й розумінні вищості еллінів та їхньої культури, з іншого — демонструють захоплення, вірогідно, ще молодого Антифонта особистістю свого начальника Теокла як справжнього

громадянина, якому варто було б керувати не чотири, а багато разів на посаді архонта-епоніма. Неважко уявити, якою мірою головний архонт, що передчасно помер, уславившись гуманним ставленням до ольвіополітів різного віку та чужоземців, заслужив велику людську симпатію.

Посмертні нагороди діячів. Варто звернути увагу й на суттєву різницю в посмертному вшануванні Каллісфена і Теокла. Як вище відмічено, нижня частина постанови про конкретні нагороди Каллісфена, які запропонував, згідно з доповіддю про його заслуги, сам голова колегії архонтів на Всенародних зборах, не збереглася. Щоправда, В. В. Латишев на підставі незначного уламку реконструював цю частину напису, припускаючи увінчання золотим вінком, встановлення його зображення на щиті у найвиднішому місці та статуї за рахунок демосу (IOSPE I², 42, с. 77–79). Не викликає сумніву, що цей діяч дійсно був увінчаний за давньою традицією золотим вінком, а біломармурова стела з декретом на його пошану була встановлена в Ольвії. Крім того, цілком можливо, що Каллісфена поховали в найбагатшому кам'яному склепі під так зв. Зевсовим курганом, який і нині височіє на території Ольвійського городища. Як поховали Теокла, невідомо. Не знайдено і відповідні надмогильні пам'ятники з епітафіями.

Утім, найвиразніша різниця в посмертному вшануванні Теокла випливає з перших рядків декрету: його увінчали золотими вінками не тільки ольвіополіти, а й разом з ними ксени з 18-ти давньогрецьких міст, що, ймовірно, відбулося вперше за всю історію Ольвійського поліса. Судячи з представленого списку, Ольвія на той час була спроможна прийняти чимало чужоземців, які не побоялися прибути до найвіддаленішого північного краю античної ойкумени з якоюсь метою з багатьох регіонів, попри її близьке сусідство з войовничими сарматами та іншими номадами.

Незважаючи на те, що у першому рядку в його декреті зазначено: «Ось які міста увінчали покійного Теокла, сина Сатира, золотими вінками», їх назви здебільшого замінені відповідними демотиконами. На тлі різних тлумачень слід зупинитися і на тому, як саме та в якому порядку їх наведено. Насамперед, варте уваги нетрадиційне для ольвійських епіграфічних пам'яток написання з розподілом на шість колонок по три назви в кожній за винятком останньої — з чотирма назвами. Демотикон ольвіополіти з-поміж усіх належно посідає перше місце. За ним фіксовано найменування ще семи демотиконів: нікомедійці, нікейці, гераклеоти, візантійці, амастріани, тіани, прусійці — вихідці з найвіддаленіших від Ольвії південнопонтійських і малоазійських міст; потім — лише чотири з міст західнопонтійського узбережжя: одесити, томити, істріани, каллатіани. І на завершення в останніх двох колонках замість демотиконів перераховано назви семи міст з різних географічних областей: спершу — Мілет, потім Кизік, Апамея, Херсонес, Боспор (Пантикапей — А. Р.), в останньому рядку — Тіра і Синопа (IOSPE I², 40: 1–4).

Для дослідників Ольвії перших століть нової ери перелік їх став достовірним документом про її торговельні зв'язки з давньогрецькими містами, що значною мірою підтверджувалося нумізматичними джерелами. Так, П. Й. Карішковський (1988, с. 125) указував, що з 18-ти міст, котрі брали участь у вшануванні ольвіополіта Теокла, більшість входить до таких, чий монети знай-

дено в Ольвії, а саме: Нікея, Тіум, Амастрія, Одес, Томи, Каллатія, Херсонес, Боспор, Тіра і Синопа. Не виключено, що за останні тридцять років розкопок у Нижньому Побужжі це число вже поповнилося монетами й з інших міст. Найповніший перелік торгових контрагентів Ольвії, вважала В. В. Крапівіна (1999, с. 293), має декрет на пошану Теокла, сина Сатира, якого увінчали по-смертно золотими вінками міста Нікомедія, Нікея, Гераклея, Візантій, Амастрія, Тій, Пруса, Одес, Томи, Істрія, Каллатіс, Мілет, Кизік, Апамея, Херсонес, Боспор, Тіра, Синопа ⁶. Дослідниця там само згадала і два дуже фрагментовані написи початку III ст., на яких частково збереглися назви, відповідно, дев'яти і трьох міст (IOSPE I², 41; HO 51; пор. Dana 2012, p. 265, note 89). Не називаючи конкретно міста, В. М. Зубар і Н. О. Сон теж відзначали, що, за нумізматичними даними, основними контрагентами Ольвії були античні центри Причорномор'я, балканських і дунайських провінцій Римської імперії, що добре узгоджується з переліком міст, які вшанували наприкінці II ст. ольвіполіта Теокла, сина Сатира (Зубарь, Сон 2007, с. 176).

У межах головної теми про чужину і бідність від античності до сьогодення, якій була присвячена наукова конференція в Трірському університеті (Німеччина), Х. Хайнен розглянув для порівняння два спеціально підібрані давньогрецькі написи з різних територій і різного часу: один частково вцілілий про невідомого за ім'ям, сина Аммонія, гарнізонного командира з південного кордону Єгипту за правління Птолемея VIII і Клеопатри II (124–116 рр. до н. е.), і розглядуваний тут декрет Теокла з Ольвії кінця II – початку III ст. н. е. Для кращого розуміння він особисто переклав ольвійський декрет німецькою мовою за оригіналом В. В. Латишева (IOSPE I², 40; Heinen 2009, S. 22–24). Аби з'ясувати, за популярною нині тематикою в багатьох наукових студіях, яким чином в ньому виражено ідентичність і належність Теокла, автор насамперед торкнувся питання про роль чужоземців у житті цього ольвійського громадянина та діяча. На його думку, ксени – це не бідні чужинці, вірогідно, вони належали до міської еліти, чимало з них мали привілейоване становище як довірені особи або ж такі, що отримали друге громадянство в Ольвії (Heinen 2009, S. 27). Дослідник не коментував визначення українськими вченими ксенів як торгових контрагентів, що належали, порівняно з його інтерпретацією, до зовсім іншої категорії – прибулих чужоземців ⁷.

6. У статті про «понтійський етнос» у зіставленні з чужоземним у причорноморських містах і про роль маси громадян у розвитку регіональної культури М. Дана також ігнорувала точне написання в декреті Теокла. Всупереч оригіналу, демотикони в перших чотирьох колонках замінено назвами міст: замість ольвіполіти – Ольвія, нікомедійці – Нікомедія, нікейці – Нікея, гераклеоти – Гераклея тощо (Dana 2012, p. 263). Натомість таку зміну в декреті авторка не пояснила, хоча й посилається на згадане видання лапідарних написів В. В. Латишева.
7. Х. Хайнен помилково назвав 19 міст, вихідці з яких увінчували Теокла золотими вінками (Heinen 2009, S. 24, 27). Раніше Й. Хупе взагалі не звернув увагу на іноземців у цьому декреті та вважав, що за свої заслуги Теокл за всенародним рішенням був посмертно нагороджений почесним золотим вінком (Hupе 2006, S. 198).

З тих нечисленних відомостей, які збереглися в ольвійських написах, лише в декреті Теокла неодноразово згадуються ксени. Так, у пасажі щодо його нагороди сказано: «Наділений всякими добрими діями він був викрадений заздрісним демоном (daimonos) ще до завершення служби, тож громадяни та ксени через те, що смерть забрала мужа, який стояв на чолі міста, засмутилися; а рада, демос і міста, з яких прибули до нас ксени, вважали достойним, щоб Теокла увінчали золотим вінком; і було проголошено оповісником, що рада, демос і рідні міста, з яких знаходяться в нас ксени, увінчують Теокла, сина Сатира, який перевершив усіх, що з давніх давен славилися піклуванням про загальне благо і приносили користь місту» (IOSPE I², 40: 31–39). Отже, за цим текстом можна припускати, що спершу прийняли рішення про увінчання Теокла на засіданні Ради, Народних зборів у присутності ксенів, а потім відбулося повторне засідання, де до них доєдналися представники з рідних міст з таким само бажанням, після чого остаточну постанову, за давньою традицією, оголосив керик на агорі та головних вулицях Ольвії. Можливо, Х. Хайнен мав рацію, що, судячи з декрету Теокла, чужоземці в Ольвії, які користувались особливими привілеями, мали право взяти участь і виступати з певними пропозиціями на Народних зборах, були багатими людьми, спроможними нагородити померлого архонта-епоніма золотими вінками.

Перше місце серед рідних міст правомірно належало Мілету – метрополії Ольвії. Давно встановлено, що на початку елліністичного періоду було прийнято ісополітію, завдяки якій мілетяни в дочірньому полісі, а ольвіополіти в метрополії користувалися всіма юридичними, соціальними і релігійними правами. Мілет все ще відігравав значну роль у політичному житті вже збіднілого порівняно з минулим Ольвійського поліса і в II ст. н. е. (з літературою див. Жебелев 1953, с. 38–47; Виноградов 1989, с. 67–68; Русяева 2010, с. 110–114)⁸.

З іншими містами, особливо понтійськими, Ольвія здавна мала тісні й дружні економічні, а також культурно-політичні зв'язки, які переривалися чи

8. У всякому разі, якщо вже й не діяв такий важливий політичний міжполісний договір, то в аристократичних родовах, зазвичай тісно пов'язаних з релігійним життям і храмовими хроніками, все-таки могли знати, що в давнину їхні далекі предки заснували місто, в якому вони продовжували жити, інакше навряд чи поставили б саме далекий Мілет на перше місце серед так зв. рідних міст. Заслугове на увагу в цьому контексті думка П. Й. Карішковського: традиційні взаємовідносини з Мілетом не переривалися в римській час, на продовження їх може вказувати участь мілетян нарівні з громадянами Тіри в ушануванні ольвіополіта Теокла; про це ж свідчить той факт, що чоловіком жінки Лафаеї з Тіри, що померла в Афінах, був мілетянин Гермей (Карышковский, Клейман 1985, с. 124). Цей приклад уможливає припустити, що ольвіополітки теж виходили заміж за мілетян і в перші століття нової ери. Після відродження Ольвії було поновлено в своїй основі мілетський календар і згідно з ним полісні релігійні свята, освічені ольвіополіти традиційно вище за всіх поетів ставили Гомера і ще більше, ніж раніше, шанували Аполлона в іпостасі Простата – головного захисника і сакрального вершителя перемог у боротьбі з численними ворогами.

порушувалися тільки в окремі часи, переважно внаслідок війн. Адже більшість з них була заснована, як і Ольвія, Мілетом та іонійськими еллінами з різних областей Східної Греції, чим, імовірно, пояснюється відокремлене визначення «рідні міста» в декреті. Разом з ольвіополітами елліни з названих міст теж пам'ятали про своє спільне походження, цінували його у своїх відносинах і в той час, коли вони тією чи іншою мірою залежали від Римської імперії. Але могло бути й так, що в цих містах знайшли притулок ті ольвіополіти, які виїхали з Ольвії перед гетським нападом близько середини I ст. до н. е.: одні з них лишилися там, інші повернулися, щоб відродити своє місто. Як би було, але окреме іменування міст у декреті нашттовує на думку, що в розумінні ольвіополітів часів Теокла саме вони мали право носити назву «рідні міста».

Утім, чому саме в такий спосіб автор декрету вказав спершу демотикони, а наприкінці — міста? Несуперечливих і прийнятних вірогідних пояснень чи доказів немає. Не вдаючись у ці дискусійні питання, лишається тільки сказати, що вони заслуговують подальшого комплексного дослідження. Звісно, це окрема складна і значна за обсягом тема, що стосується, з одного боку, історичного, економічного та культурного розвитку названих міст і причин появи порівняно значного числа ксенів в Ольвії Понтійській саме в час діяльності Теокла, з іншого — чи змогли вони дати щось корисне для його вітчизни. Наразі можна ще раз сказати, що висловлено різні інтерпретації та гіпотези щодо їхньої «фахової» та соціальної належності: приїжджі торгові контрагенти, торговці, члени посольських місій, представники полісної еліти, багаті чужоземці з подвійним громадянством, довірені особи, феори, мандрівники, просто ксени тощо (з літературою див. і пор.: Крапивина 1999, с. 293; Русаєва 1999, с. 461; Зубарь, Сон 2007, с. 176; Heinen 2009, S. 27; Dana 2012, p. 264—265; Chaniotis 2017, p. 142).

Варто однак підкреслити, що в декреті немає будь-яких згадок про торговців чи заслуги Теокла в налагодженні торговельних відносин Ольвії з тими численними містами, які увінчали його золотими вінками. Мовилося лише про ксенів, тобто чужоземців, серед яких, звісно, були й ті, що займалися або цікавилися торгівлею, але сумнівно, щоб усі перераховані ксени були винятково торговими контрагентами. Одночасна присутність в Ольвії значного числа ксенів нашттовує на припущення, що одні з них належали до окремих посольств, яким, як зазначено в декреті, Теокл усіляко сприяв, бо й сам служив послом, і особливо гостинно ставився до приїжджих еллінів. Можливо, в час його останнього архонства сюди запросили і представників передовсім рідних міст для переговорів про участь у міжполісних релігійно-календарних святах на пошану Ахілла Понтарха. Судячи з присвятних написів II ст., їх періодично провадили в Ольвії і в змаганнях на них теж перемагали в різних видах спорту ольвійські архонти і стратеги (IOSPE I², 130; 155—158; Нуре 2006, S. 222, 227, 230).

Крім золотих вінків, ольвійські діячі отримали й інші нагороди: перш за все традиційне встановлення біломармурових стел з грамотно і професійно чітко вирізьбленими текстами псефізм на найвидніших місцях у місті, вірогідно, біля храму Зевса, для заохочення осіб, які будуть любити

батьківщину і благодіяти. Проте тільки в декреті Теокла збереглися конкретні дані про встановлення стели та його зображення на щиті за громадський рахунок в гімнасії, про спорудження якого він піклувався (IOSPE I², 40: 39–41; Яйленко 2017, с. 535). Працюючи в посольствах, він, звичайно, цікавився архітектурою і рівнем освіти в гімнасіях інших міст, що теж могло стати одним з головних чинників запропонувати свої послуги для будівництва громадських споруд і в Ольвії, серед яких окремо відзначено його піклування про гімнасій.

На це може вказувати і щит, яким ольвіюполіти, наприклад, увічнили Дада, сина Сатира, можливо, навіть брата або родича Теокла. Таку пам'ятку виготовляли з мармуру у вигляді еллінського круглого щита з рельєфним зображенням у центрі (IOSPE I², 281). Зіставлення імені Дада на щиті та на ольвійських монетах уможливило припустити, що їх карбували за правління Коммода в межах 180–192 рр. (Карышковский 1986, с. 31, рис. 4; Анохин 1989, с. 114, № 382). Саме в гімнасіях провадили заняття з різних видів спорту, зокрема й для участі в календарно-спортивних змаганнях, які періодично організовували в Ольвії та інших містах. Спорудження нового гімнасія і встановлення в ньому такого оригінального пам'ятника як щит з портретом Теокла достеменно підтверджує його прагнення та серйозні наміри виховати здорових і освічених юнаків – майбутніх громадян, захисників поліса, державних діячів і патріотів⁹.

Глумачення ідентичності. Завдяки Х. Хайнену, повністю вцілілий декрет на пошану Теокла, сина Сатира, як ідеального полісного громадянина Ольвії та друга ксенів, увійшов у західноєвропейську наукову літературу, крім сказаного, ще й як спроба репрезентації ідентичності й належності (Identität und Zugehörigkeit). Однак через те, що автор спершу чимало сказав про його гуманне ставлення до чужинців, уперше запропоновані для обговорення ці досить складні поняття на тлі надто короткого й мало інформативного тексту, насиченого численними хвалебними епітетами, не знайшли чіткої та вірогідної аргументації (Heinen 2009, S. 27–28).

Згідно з текстом декрету, Х. Хайнен зазначав, що життя і прагнення Теокла повністю відповідали традиціям його предків і реалізувалися в постійній і безумовній прихильності до співгромадян і тих чужоземців, що жили в Ольвії. На його думку, почесна постанова дає нам яскраву картину однієї великої сім'ї ольвійського громадянства, яке міцно здружилося, сім'ї, в якій померлий був сином для старших, братом – для ровесників, батьком – для дітей. Ці та інші чесноти, перераховані в тексті, репрезентують дещо більше, ніж суто політичну ідентичність, бо якоюсь мірою відображають головні характерні риси померлого. Далі Х. Хайнен порівнює поліс

9. А. Ханіотіс, у статті якого наведено окремі пасажі з декрету Теокла в контексті з іншими діячами за епіграфічними пам'ятками Північного Причорномор'я елліністичного та імперського періодів, через довільну інтерпретацію тексту напису вважає, що в ольвійському гімнасії була встановлена його статуя у військовому обладунку (Chanotis 2017, p. 156).

з великою освітньою установою в значенні Пайдейя (im Sinne einer Paideia), яка наслідує приклад предків, розгортається в збільшенні та інтенсивності власних життєвих досягнень Теокла і, своєю чергою, слугуватиме зразком для сучасників і для їхніх нащадків. Попри всі суперечності, що були в його житті, пов'язані з особистими претензіями і реальністю, текст загалом дає уявлення про тривалу й інтенсивну мовну силу грецької полісної культури в розвинений імперський час і в місті на краю сарматських степів (Heinen 2009, S. 28).

Після цих міркувань вчений резонно зазначав, що текст напису про Теокла варто було б розглянути в контексті історії Ольвії та Римської імперії, проте тільки в примітці відзначив монографію В. М. Зубаря (1998), в якій йшлося про Ольвію в широкому контексті Чорноморського регіону в імперський період (Heinen 2009, S. 28, note 29). На відміну від Борисфенітської промови Діона Хрисостома, що побував тут приблизно 96 р. н. е., і почесного декрету Каллісфена, в якому підкреслювалося походження його предків від Августів, які знали Абаба і його сина Оронта, жодних згадок про Рим немає в декреті Теокла, хоча він чотири рази обіймав посаду архонта і разом з цим займав найвищу політичну позицію в рідному місті. Це прямо впадає в очі, завважив Х. Хайнен, і піднімає питання, які не можна вирішити нині (Heinen 2009, S. 29).

Виходячи з цих слів, він не звернув уваги на відповідні джерела, розглянуті В. М. Зубарем у побіжно згаданій ним монографії щодо становища Ольвії, — не в імперський, а згідно з її історичною періодизацією в греко-римський період, а також його висновок: *«Итак, появление гарнизонной vexillation в Ольвии на рубеже 60-х – 70-х гг. II в. позволяет заключить, что именно в это время происходят существенные изменения в римской политике по отношению к этому античному центру... Тем самым Ольвии, как и другим античным государствам Северного Причерноморья, была оказана прямая военная помощь, что свидетельствует о возросшей роли города в мероприятиях римской администрации, направленных на укрепление Дунайской границы империи. Однако характер памятников, которые в настоящее время можно связывать с римским военным присутствием, не позволяет преувеличивать роль этого центра в военной политике империи в Северном Причерноморье, что, вероятно, объясняется сравнительно незначительным собственным военным потенциалом и менее выгодным стратегическим положением Ольвии по сравнению, например, с Херсонесом»* (Зубарь 1998, с. 105–106).

Отже, Ольвію, як і діяльність її відомих діячів, не варто розглядати в контексті суто імперського, а не греко-римського її періоду. Адже поліс не був повністю залежним від Римської імперії і не зазнав прямого впливу римлян на розвиток політики і культури: він частково втратив автономію, як указано вище, тільки під кінець II ст. з приєднанням до римської провінції Нижня Мезія. Та й попри це Ольвія впродовж майже семидесяти років, аж до нищівного розгрому готами, все ще лишалась еллінським містом з традиційними мовою і релігійним світоглядом, головними державними колегіями архонтів, стратегів, агораномів тощо.

Ще менш конкретно вмотивовано питання ідентичності у взаємозв'язку з декретом Теокла та іншими епіграфічними пам'ятками в інших статтях, де, певно, за Х. Хайненом, Ольвія так само розглядається в імперський період. У першій головну увагу акцентовано на списку міст, який справляє неабияке враження і дає уявлення про особливості імперського Понту. Той факт, що міста Понту не належали до однієї провінції, а були розподілені між кількома римськими адміністративними одиницями, а інколи навіть поза провінційними кордонами, не перешкоджав усвідомленню загальної понтійської ідентичності, яка виникає з поняття «понтійський етнос (ethnos Pontikon)». Основним її чинником могло бути те, що ці міста в економічному, політичному і культурному розвитку здавна об'єднували внутрішньо-понтійські відносини (детальніше див.: Dana 2012, p. 263 – 266).

Натомість А. Ханіотіс з переліку міст у декреті Теокла вибрав лише північнопонтійські. На підставі довільної інтерпретації та порівнянь коротких пасажів з найвідоміших, але різночасових декретів, переважно Протогена, Теокла, Карзоаза, Каллісфена з Ольвії, Агасікла, Сиріска, Аристона, Діофанта та Тіта Аурелія Кальпурніана Аполлоніда з Херсонеса Таврійського, деяких епіграфічних джерел з Тіри і Боспорського царства, вчений стисло представив так зв. багатоаспектну політичну культуру в містах північного чорноморського регіону в «тривалому елліністичному часі» за епіграфічними доказами (Chaniotis 2017, p. 141 – 160). Згідно з історичними контекстами він вважає, що збереження традиційних цінностей свободи і демократії в умовах підкорення зовнішній владі та олігархії заклало підвалини для створення, відчуття і демонстрації ідентичності в містах Північного Причорномор'я.

Для підтвердження своїх поглядів А. Ханіотіс навів давно відомі численні дані про дефініцію «ідентичність», яка за простим і коротким визначенням є відповіддю на запитання: «Хто ви?». На підставі цього він пояснює, що елементарною і чіткіше видимою ідентичністю члена давньої спільноти була його громадянська ідентичність, тобто юридично визначена ідентичність громадянина поліса чи федеративної держави (громадянин Ольвії, Херсонеса тощо). Але інколи ця громадянська ідентичність може бути порушена іншими формами солідарності й лояльності, особливо соціальної ідентичності – належністю до сім'ї, фахових асоціацій, групових об'єднань за віком, релігією тощо. Середовище для вираження ідентичності було багатогранним і багатшаровим, включало етнічні, громадянські, географічні визначення (наприклад, елліни, ольвіополіти, понтійці), особисті імена, символи, мовний вибір, ритуали і культури. Понтійська ідентичність зміцніла завдяки об'єднувальній політиці Римської імперії, проте грецька ідентичність відчувалась, певно, сильніше. Засоби її відображення є подібні до грецьких і малоазійських елліністичного та імперського періодів (Chaniotis 2017, p. 160 – 161).

Що ж конкретно стосується ольвійських діячів Теокла та Каллісфена, то А. Ханіотіс не розглянув їх спеціально в аспекті ідентичності слідом за Х. Хайненом, хоча це було б цікаво, оскільки він теж датує їхнє життя і

діяльність імперським періодом, а декрети на їхню пошану конкретно кінцем II – початком III ст. Втім, автор резонно завважив, що повне обговорення розвитку ідентичностей у північнопонтійському регіоні неможливо без детального вивчення різних проявів етнічної належності та ономастики, особливо у зв'язку з складними процесами міграції та акультурації, а також через змішані шлюби між греками і варварами (Chaniotis 2017, p. 160–166).

Не вдаючись у цю новітню складну і ще мало вивчену тему про ідентичність і належність окремих діячів за епіграфічними пам'ятками, значну взаємозалежність і суперечливість поглядів названих дослідників, для кращого розуміння заслуговує на увагу тлумачення цих понять відомою українською дослідницею Наталею Яковенко: *«...почуття належності до тої чи тої спільноти зазвичай перекривається множинністю персональних ідентичностей, обумовлених зв'язками індивіда з соціальним, фаховим чи локальним середовищем, освітою, походженням, статтю і т. д., причому ієрархія значимості цих складників є такою ж мінливою, як і життєві колізії, що в них потрапляє людина. З огляду на практично не обмежену варіативність переплетень елементів колективної ідентичності з ідентичністю персонального чи групового типу свідомість людини постає як складна, перевантажена нюансами система різних за значенністю та частотою актуалізації компонентів. Історики тяжко дати раду з миготінням цих мінливостей, оскільки, на відміну від соціолога, він не має змоги запропонувати своїм підслідним опитувальну анкету. Ми приречені вести діалог лише з текстом джерела, який, окрім зрозумілої неповноти, ще й обтяжений умовностями писемної та освітньої комунікації. Мабуть, найтяжчою у цих випадках є проблема ієрархії згаданих вище компонентів ідентичності...»* (Яковенко 2012, с. 63).

Після такого узагальненого формулювання авторка поставила перед собою завдання, котре назвала тільки спробою отримати за даними щоденника пересічного шляхтича-русина XVII ст. Яна Єрлича відповідь на питання: «Пане Єрличу, хто ви?». На підставі різночасових щоденникових записів розглянуто мінливі погляди і світовідчуття цього чоловіка в широкому контексті історії та культури того періоду на теренах сучасної України та Польщі. Стосовно власне ідентичності Н. Яковенко з різних сторін пояснювала то її компоненти (локальний, соціальний та етнічний), що окреслювало такий тип свідомості як стихійний «Єрличів регіоналізм»; то його «київську», «українську» та локальну (родинно-свояцьку) ідентичність, в якій разюче програє політично-шляхетський компонент, а православна ідентичність є взагалі маргінальною тощо (дет. з літературою див.: Яковенко 2012, с. 64–104).

Отже, виходячи з наведених тлумачень та особистих міркувань, враховуючи надзвичайно короткий зміст декрету Теокла порівняно, наприклад, з щоденником Яна Єрлича, а тим паче, з будь-яким антропологічним, етнологічним, релігійнознавчим чи соціальним опитуванням, можна наразі сказати, що досить складно вірогідно визначити ідентичність ольвійського діяча за суттєвої різниці з нашим сьогоденням майже в два тисячоліття. Крім того, не встановлено абсолютну дату його життя та місцеперебування (то в

Ольвії, то далеко за її межами в посольствах і містах), так само не зафіксовано в часі мінливість характеру й поведінки у зв'язку з посольською, державною (в колегіях архонтів, стратегів), будівельною, соціальною, жрецькою, евергетичною діяльністю. Не вистачає й ще багатьох компонентів, як то освіта, уявлення, особисті погляди, ідеї, думки, загальний світогляд, ті чи інші висловлювання про родину, співвітчизників, місцеву еліту і пересічних громадян, римських імператорів, римлян і варварів, урешті, ставлення до тих чи інших полісних і родинних культів божеств і різних ритуалів. Не варто також забувати, що ми маємо справу не з особистими оповідями або відповідями на запитання, а з офіційними посмертними декретами на пошану славетних діячів, лапідарно написаними здебільшого окремими архонтами чи членами Ради для ухвалення Всенародними зборами. Про них завше, як і нині, прийнято виголошувати хвалебні промови і говорити про їхні гарні особисті якості, добрі вчинки та видатні заслуги і так само перебільшувати їх. Не можна оминати увагою і те, що інтерпретації та гіпотези слів'яномовних вчених до багатьох ольвійських епіграфічних пам'яток, зокрема й декретів Теокла та Каллісфена, при розгляді пов'язаних з ними різних питань історії та культури Ольвії того чи іншого періоду її існування, а також понять ідентичності та належності, неправомірно часто не враховуються іноземними авторами.

До питання хронології декретів. Водночас постає й складне питання про датування розглянутих декретів, стосовно чого висловлені різні думки та припущення. Науковці здебільшого посилаються на одну з дат В. В. Латишева: кінець II – початок III ст. (пор.: IOSPE I², 40; 42; Heinen 2009, S. 25; Dana 2012, p. 263; Chaniotis 2017, p. 149–150). Проте вчений припускав, що декрет на пошану Теокла можна датувати і значно ширше, а саме, другою половиною II ст. (Латышев 1887, с. 146, 162). Розглядаючи його з різних позицій, В. П. Яйленко відносив цей декрет то до пізніх або найпізніших десятиліть II ст., то до межі II–III ст., так само, як і Каллісфена. На його думку, декрет Теокла не має надійних вказівок для датування, хоча згадуваний у ньому той само доповідач Антифонт, син Анаксимена, що і в декреті Дадага, сина Падага, уможливило обидва документи датувати початком III ст. (Яйленко 2017, с. 525, 573, 596–597, 611).

Однак у декреті на пошану передчасно померлого Дадага зафіксовано унікальні для Ольвії свідчення про посольство до гегемонів – найвірогідніше римських імператорів у час, «коли над містом нависла велика і тяжка загроза; проте з'ясувалося, що завдяки підтримці якогось бога, а також старанням посольства стало можливим відстояти належні місту права» (Крюгер 1925; НО 42). Отже, Ольвія змушена була дипломатичними шляхами боротися за збереження автономних прав після включення її до римської провінції Нижня Мезія. Антифонт уже виступає в ролі першого архонта-епоніма і міг бути набагато старшим. До цього слід додати, що попри такі, здавалося б, вірогідні історичні відомості, декрет Дадага теж датують неоднозначно, зокрема: 202–208 рр. (Крюгер 1925); не пізніше I – перших десятиліть II ст. (НО 42); початок III ст. (Яйленко 2017, с. 596). Це ще раз

засвідчує, що палеографічні ознаки та стиль ольвійських написів перших століть нової ери, як і набагато раніших, зумовлювалися різними обставинами (пор.: Карышковский 1993, с. 80 – 96).

У декреті ж Теокла, виконаного нібито пізнішим шрифтом, ніж Дадага, немає й натяку на те, що Ольвія якимось чином залежала від Риму чи правителів Нижньої Мезії. Якщо прийняти дату кінець II – початок III ст., коли Ольвія вже входила до римської провінції, то не зрозуміло, чому абсолютного нічого не сказано про його ставлення до римлян, які вже жили в місті як його захисники, а навпаки, всіляко підкреслено гостинність і шану ксенам-еллінам не лише в постанові Всенародних зборів, а й на вулицях міста, коли її оголошував керик для всіх мешканців. У такому разі складається враження, що ольвіополіти спільно з ксенами, як і Теокл, нічого не боялися, ігнорували римських солдатів і романофілів, продовжуючи жити за еллінсько-ольвійськими традиціями прадавніх предків. За таких обставин навряд чи правомірно датувати декрет Теокла тим же часом, що й декрет Каллісфена – одного з найвідоміших представників тієї ольвійської еліти, яка, навпаки, була зацікавлена, щоб Ольвія увійшла до Римської імперії. Тож здається доцільним вважати, що Теокл помер до включення міста в нижньомезійську провінцію і в ньому ще не були яскраво виражені про-римські і проімператорські настрої: в межах другої половини II ст., за одним з припущень В. В. Латишева, або, ймовірно, в третій чверті цього століття.

За окремими свідченнями та словесними виразами близьким до декрету Теокла можна вважати посмертний декрет на пошану Посідея, сина Сатира, який, мабуть, був його рідним братом (IOSPE I², 51). Від нього збереглася тільки середня частина напису, згідно з яким Посідей теж входив до посольських місій, стояв на чолі колегії стратегів, обирався на інші найвищі посади, виконував славно і правильно різні суспільні служби, за що його поважали і вихваляли. Зі слів постанови, що він «постійно подавав все більші надії, був викрадений невмолимим божеством», зрозуміло, що Посідей помер передчасно, як і «викрадений заздрісним демоном до завершення строку служби» Теокл. Подібність між ними простежується і в тому, що Посідей був завжди зразковим громадянином своєї батьківщини, за свої видатні заслуги перед нею, за доблесть і благомислення демос увінчав його золотим вінком, а плиту з постановою виставив «у найвиднішому місці міста для ознайомлення всіх з доблестю таких чоловіків» (IOSPE I², 51).

Як і чимало ольвійських написів, цей декрет за палеографічними ознаками датували то кінцем II, то навіть першими десятиліттями III ст. (Карышковский 1993, с. 82). Але ще В. В. Латишев припускав, що Посідей, син Сатира, голова колегії стратегів, яка присвятила Аполлону Простату срібну статуетку Ніке за здобуту перемогу над ворогом (IOSPE I², 100), був тим самим ольвійським громадянином, посмертний декрет якого про увінчання вказує на те, що він обіймав «всі вищі посади» і вів перемовини з правителями місцевих племен (IOSPE I², с. 88, 134). У подальшому, за просопографічними і палеографічними дослідженнями приблизно тридцяти ольвійських епіграфічних пам'яток, цю присвяту колегії стратегів датовано серединою

II ст. (дет. з літературою див.: Карышковский 1993, с. 80–86). Якщо ж вказане вище припущення є більш чи менш правильним, то й декрет на пошану Посідея, сина Сатира, не варто датувати тим часом, коли Ольвія вже входила до римської провінції та, відповідно, називалась римською.

Вірогіднішими є дані, що стосуються дати декрету Каллісфена. Достовірно датована присвята ольвіополітів римським імператорам 198/199 р., в якій він виступає в ролі батька міста, дає підстави вважати, що його посмертна постанова припадає вже на початок або перше десятиліття III ст. (IOSPE F, 42; Яйленко 2017, с. 573). Автор промови Каллісфен, син Дада, сміливо представляє його на Всенародних зборах як громадянина з роду відомих ще Августам славних предків, котрий справедливо служив місту на посадах головного стратега та чотириразового архонта-епоніма. У тексті його псефізми порівняно з Теокловою набагато менше хвалебних епітетів і в жодному разі не йдеться ні про вірне служіння і любов до батьківщини, ні про роботу в посольствах, ні про гостинність до ксенів-еллінів, ні про захоплення будівництвом, в результаті чого Ольвія набула кращого вигляду.

Але, якщо Каллісфен прожив значно довше, ніж зарано померлий при виконанні найвищої полісної посади Теокл, то припустимо, що обоє діячів деякий час жили і працювали одночасно. Проте, враховуючи їхнє походження і різні політичні погляди (проеллінські й проримські), так само можливо, що вони очолювали відповідні опозиційні угруповання ольвіополітів. Після смерті головного лідера ольвіополітів-еллінофілів Теокла прискорилося включення Ольвії до римської провінції Нижня Мезія насамперед в результаті успішної діяльності й проримської пропаганди Каллісфена за підтримки його однодумців і розташованих у місті римських гарнізонів.

Отже, на підставі зафіксованих даних у посмертних декретах на пошану Каллісфена і Теокла можна з певністю сказати, що обоє походили з найдавніших аристократичних родів, багато в чому наслідували своїм славним предкам і навіть звеличили їх. Водночас зафіксовані відмінності в їхньому походженні, нагородах, політичній, культурній, евергетичній і релігійній діяльності. Суттєва різниця між ними була також в тому, що предки Каллісфена, по жіночій лінії з Євресибіадів, найімовірніше, належали ще до засновників Ольвії, а по чоловічій лінії, з Каллісфенів, стали відомі римським імператорам Августам з другого десятиліття I ст. н. е. Напевно, цей діяч представляв тих політиків, що були в опозиції до еллінофіла Теокла та ольвіополітів з антиримськими настроями. Завдяки активній проримській діяльності Каллісфена, який обіймав найвищі державні посади головного стратега, чотири рази першого архонта-епоніма, жерця Зевса Ольвія та отримав почесний титул «батько міста», Ольвія нарешті в 197/198 р. ввійшла до складу римської провінції Нижня Мезія

Як і чимало лідерів-патріотів та евергетів аристократичного походження, Теокл так само виконував навперемінно різні державні доручення та найвищі державні посади: насамперед, слідом за своїми предками, брав активну участь в посольствах, неодноразово обирався стратегом і жерцем, а найголовніше — чотири рази першим архонтом-епонімом. Однак, на від-

міну від Каллісфена, він уперше в історії Ольвії посмертно був нагороджений золотими вінками не лише ольвіополітами, але й чужоземцями з 18-ти міст Малої Азії та Причорномор'я. Завдяки його успішній діяльності та евергетії було збудовано новий гімнасій та інші споруди, які прикрасили місто. Високій репутації Теокла сприяла його любов до батьківщини і рідного міста, гуманне ставлення до співвітчизників і особлива гостинність до ксенів — еллінів з багатьох міст, які з тією чи іншою метою приїжджали до Ольвії. Саме список чужоземців у його декреті та особисте люб'язне ставлення до них як до своїх гостей ініціювали вивчення політичної, громадянської, понтійської ідентичності західноєвропейськими вченими.

Порівняння текстів обох декретів нашоує на думку, що декрет Теокла датується не кінцем II — початком III ст., коли Ольвія вже була в складі римської провінції Нижня Мезія, а приблизно третьою чвертю II ст., натомість декрет Каллісфена — початком або першим десятиліттям III ст., коли в місті вже превалювали проримські настрої і воно значною мірою втратило автономні права. Однак варто підкреслити, що ні один, ні другий з цих уславлених діячів не прийняв римське громадянство і не змінив своє еллінське ім'я і патронімік.

Завдяки мовно-риторичній характеристиці Теокла і Каллісфена стає зрозумілішим традиційний метод побудови текстів ольвійських посмертних декретів на пошану видатних громадян: походження від славних предків, які зробили чимало добра батьківщині або місту, чесне й справедливе виконання різних державного значення доручень і посад, відповідні нагороди з обов'язковим встановленням мармурової плити з постановою в найвиднішому місці, де б до неї було легко підійти і прочитати. Це був простий спосіб висловлювання, в якому все розраховано на те, щоб донести до співгромадян і майбутніх поколінь, яким чином юнак може піднятися до високих посмертних нагород і заради чого він повинен жити.

Судячи з декретів, їхні автори, Каллісфен, син Дада, і Антифонт, син Анаксимена, добре володіли рідною мовою, були достатньо освіченими, старанними, компетентними, щоб грамотно виконати текст. Вони не були копіювачами, продемонстрували різні підходи до створення стислих текстів і сміливість представити широкому загалу громадян та чужоземців зібрану ними інформацію про походження, заслуги предків та особисті досягнення померлих діячів. Не виключено, що надто помітна відмінність між ними, особливо між «поетичним» та ідеалізованим образом Теокла з численними хвалебними епітетами та більше офіційним і лапідарним викладом заслуг Каллісфена, все-таки була зумовлена певним хронологічним проміжком і зазначеними вище корінними політичними змінами в Ольвії. І в тому, і в іншому разі авторам текстів випала не лише особлива честь і визнання їхніх здібностей, а й довіра щодо зібраних і поданих ними фактів, які фіксувалися в написах на мармурових плитах для ознайомлення з ними не тільки сучасників, а й далеких нащадків ольвіополітів.

На завершення ще раз підкреслимо: в Ольвії від початку та незадовго до кінця її існування як античного міста-держави важливу роль відігравали

окремі лідери-патріоти, завдяки яким вона і в найтяжчі часи продовжувала підтримувати різнобічні відносини з численними містами, відбудовувати своє місто, яке зазнало нищівного нашествия гетів близько середини I ст. до н. е., постійно боротись з іншими нападами, гостинно приймати іноземців, провадити гуманну політику у стосунках з співвітчизниками. Визнано, що найвищого розквіту в післягетський період Ольвія досягла в II ст., коли жили і працювали Теокл і Каллісфен, які самовіддано діяли на користь батьківщини попри різне походження та різні політичні погляди. Саме завдяки таким діячам ольвіополіти до кінця існування свого міста зберігали еллінську літературну мову, не засмічену ні латинськими термінами, ні варварськими словами, яскравим свідченням чого є й посмертні декрети на їхню пошану. Вони належали до славної плеяди видатних політичних діячів Ольвії Понтійської та заслуговують подальшого всебічного вивчення в широкому контексті історії греко-римської доби.

ЛІТЕРАТУРА

- Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Киев: Наукова думка.
- Виноградов, Ю. Г. 1989. *Политическая история Ольвийского полиса VII – I вв. до н. э.: историко-эпиграфическое исследование*. Москва: Наука.
- Жебелев, С. А. 1953. *Северное Причерноморье*. Москва; Ленинград: АН СССР.
- Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя*. Киев.
- Зубарь, В. М., Сон, Н. А. 2007. *Северо-Западное Причерноморье в античную эпоху*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl., 3. Симферополь.
- Карышковский, П. О. 1986. Монетное дело Ольвии во второй половине II в. н. э. В: Анохин, В. А. (ред.). *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры*. Киев: Наукова думка, с. 26-36.
- Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии*. Киев: Наукова думка.
- Карышковский, П. О. 1993. Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры. *Вестник древней истории*, 1, с. 73-96.
- Карышковский, П. О., Клейман, И. Б. 1985. *Древний город Тира*. Киев: Наукова думка.
- Крапивина, В. В. 1993. *Ольвия. Материальная культура I – IV вв. н. э.* Киев: Наукова думка.
- Крапивина, В. В. 1999. Нижнее Побужье в греко-римское время. В: Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев, с. 230-324.
- Крюгер, О. О. 1925. Эпиграфические мелочи. *Известия Российской академии истории материальной культуры*, IV, с. 81-90.
- Латышев, В. В. 1887. *Исследования об истории и государственном строе города Ольвии*. Санкт-Петербург: Тип. В. С. Балашова.
- Пучков, А. 2019. *Kulakovius. Киевский профессор римской словесности в стужках времени*. Нью-Йорк: Алмаз.
- Русяева, А. С. 1986. О культурной жизни Ольвии послегетского времени. В: Анохин, В. А. (ред.). *Античная культура Северного Причерноморья в первые века нашей эры*. Киев: Наукова думка, с. 3-25.
- Русяева, А. С. 1991. Каллисфен, сын Каллисфена из Ольвии. В: Загинайло, А. Г. (ред.). *Древнее Причерноморье. II чтения памяти проф. П. О. Карышковского*. Одесса: Областное управление по печати, с. 83-85.
- Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.

- Русаєва, А. С. 1999. Население Ольвии. Этническая и социальная характеристика населения в первые века н. э. В: Крыжицкий, С. Д., Русаєва, А. С., Крапивина, В. В., Лейпунская, Н. А., Скржинская, М. В., Анохин, В. А. *Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье*. Киев, с. 438-466.
- Русаєва, А. С. 2007. Рецензія на: Heinz Heinen. *Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe*. Mainz: Franz Steiner. Stuttgart, 2006. *Археологія*, 1, с. 107-109.
- Русаєва, А. С. 2010. О традициях Милета в культуре Ольвии Понтийской. *Боспорские исследования*, XXIV, с. 84-114.
- Русаєва, А. С. 2013. О достоверности свидетельств Диона Хрисостома и о варварах в Ольвии Понтийской. *Вестник древней истории*, 1, с. 130-157.
- Русаєва, А. С., Супруненко, А. Б. 2003. *Исторические личности эллино-скифской эпохи (культурно-политические контакты и взаимовлияния)*. Киев; Комсомольск: Археология.
- Тохтасєв, С. Р. 2013. Иранские имена в надписях Ольвии I—III вв. н. э. В: Тохтасєв, С. Р., Лурье, П. Б. (ред.). *Commentationes iranicae. Сборник статей к 90-летию Владимира Ароновича Лившица*. Санкт-Петербург: Нестор-История, с. 565-607.
- Яйленко, В. П. 2017. *История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э.* Санкт-Петербург: Нестор-История.
- Яковенко, Н. 2012. *Дзеркала ідентичності. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – початку XVIII століття*. Київ: Laurus.
- Chaniotis, A. 2017. Political Culture in the Cities of the Northern Black Sea Region in the «Long Hellenistic Age». In: Kozlovskaya, V. (ed.). *The Northern Black Sea in Antiquity: Networks, Connectivity, and Cultural Interactions*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 141-166. doi:10.1017/9781139094702.008.
- Dana, M. 2012. Pontiques et étrangers dans les cités de la mer Noire: le rôle des citoyens multiples dans l'essor d'une culture régionale. In: Heller, A., Pont, A.-V. (éds.). *Patrie d'origine et patries électives: les citoyens multiples dans le monde grec d'époque romaine. Actes du colloque international de Tours, 6–7 novembre 2009*. Scripta Antiqua, 40. Bordeaux, p. 249-266.
- Heinen, H. 2006. *Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe*. Mainz; Stuttgart: Franz Steiner.
- Heinen, H. 2009. Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung. 1. Leitbegriffe und Themen. 2. Leistung und eines ptolemäischen Garnisonskommandanten. 3. Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremden. In: Coskun, A., Heinen, H., Pfeiffer, S. (Hrsgg.). *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, S. 9-29.
- Hupe, Jo. 2006. Die olbische Achilleus-Verehrung in der römischen Kaiserzeit. In: Hupe, Jo. (eds.). *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*. Internationale Archäologie, 94. Rahden: Marie Leidorf, S. 165-234.

REFERENCES

- Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka.
- Vinogradov, Ju. G. 1989. *Politicheskaia istoria Oloviiskogo polisa VII – I vv. do n. e.: istoriko-epigraficheskoe issledovanie*. Moskva: Nauka.
- Zhebelev, S. A. 1953. *Severnoe Prichernomorie*. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Zubar, V. M. 1998. *Severnoyi Pont i Rimskaiia imperia*. Kiev.
- Zubar, V. M., Son, N. A. 2007. *Severo-Zapadnoe Prichernomorie v antichnuuu epokhu*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl., 3. Simferopol.
- Karyshkovskii, P. O. 1986. Monetnoe delo Olvii vo vtoroi polovine II v. n. e. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria v pervoe veka nashoi ery*. Kiev: Naukova dumka, p. 26-36.

- Karyshkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii*. Kiev: Naukova dumka.
- Karyshkovskii, P. O. 1993. Novye olviiskie posviashchenia pervykh vekov nashei ery. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 73-96.
- Karyshkovskii, P. O., Kleiman, I. B. 1985. *Drevnii gorod Tira*. Kiev: Naukova dumka.
- Krapivina, V. V. 1993. *Olvia. Materialnaia kultura I – IV vv. n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Krapivina, V. V. 1999. Nizhnee Pobuzhie v greko-rimskoe vremia. In: Kryzhickii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaiia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. *Olvia. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomorie*. Kiev, p. 230-324.
- Kriuger, O. O. 1925. Epigraficheskie melochi. *Izvestia Rossiiskoi akademii istorii materialnoi kulturny*, 4, p. 81-90.
- Latyshchev, V. V. 1887. *Issledovaniia ob istorii i gosudarstvennom stroe goroda Olvii*. Sankt-Peterburg: Tip. V. S. Balashova.
- Puchkov, A. 2019. *Kulakovius. Kievskii professor rimskoi slovesnosti v struzhkakh vremeni*. Niu-York: Almaz.
- Rusiaeva, A. S. 1986. O kulturnoi zhizni Olvii poslegetsogo vremeni. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria v pervie veka nashei ery*. Kiev: Naukova dumka, p. 3-25.
- Rusiaeva, A. S. 1991. Kallisfen, syn Kallisfena iz Olvii. In: Zaginnailo, A. G. (ed.). *Drevnee Prichernomorie. II chteniia pamiati prof. P. O. Karyshkovskogo*. Odessa: Oblastnoe upravlenie po pečhati, p. 83-85.
- Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kul'ty antichnoi Olvii*. Kiev: Naukova dumka.
- Rusiaeva, A. S. 1999. Naselenie Olvii. Etnicheskaia i socialnaia kharakteristika naseleniia v pervie veka n. e. In: Kryzhickii, S. D., Rusiaeva, A. S., Krapivina, V. V., Leipunskaiia, N. A., Skrzhinskaia, M. V., Anokhin, V. A. *Olvia. Antichnoe gosudarstvo v Severnom Prichernomorie*. Kiev, p. 438-466.
- Rusiaeva, A. S. 2007. Recenziia na: Heinz Heinen. Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe. Mainz: Franz Steiner. Stuttgart, 2006. *Arheologia*, 1, p. 107-109.
- Rusiaeva, A. S. 2010. O tradiciiakh Mileta v kul'ture Olvii Pontiiskoi. *Bosporskie issledovaniia*, 24, p. 84-114.
- Rusiaeva, A. S. 2013. O dostovernosti svidelstv Diona Khrisostoma i o varvarakh v Olvii Pontiiskoi. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 130-157.
- Rusiaeva, A. S., Suprunenko, A. B. 2003. *Istoricheskie lichnosti ellino-skifskoi epokhi (kulturno-politicheskie kontakty i vzaimovliianiia)*. Kiev; Komsomolsk: Arkheologia.
- Tokhtasev, S. R. 2013. Iranskii imena v nadpisiakh Olvii I – III vv. n. e. In: Tokhtasev, S. R., Lur'e, P. B. (ed.). *Commentationes iranicae. Sbornik statei k 90-letiiu V. A. Livshitsa*. Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriia, p. 565-607.
- Iailenko, V. P. 2017. *Istoriia i epigrafika Olvii, Khersonesa i Bospora VII v. do n. e. – VII v. n. e.* Sankt-Peterburg: Nestor-Istoria.
- Iakovenko, N. 2012. *Dzerkala identychnosti. Doslidzhennia z istorii uiaolen ta idei v Ukraini XVI – pochatku XVIII stolittia*. Kyiv: Laurus.
- Chaniotis, A. 2017. Political Culture in the Cities of the Northern Black Sea Region in the «Long Hellenistic Age». In: Kozlovskaya, V. (ed.). *The Northern Black Sea in Antiquity: Networks, Connectivity, and Cultural Interactions*. Cambridge: Cambridge University Press, p. 141-166. doi:10.1017/9781139094702.008.
- Dana, M. 2012. Pontiques et étrangers dans les cités de la mer Noire: le rôle des citoyens multiples dans l'essor d'une culture régionale. In: Heller, A., Pont, A.-V. (éds.). *Patrie d'origine et patries électives: les citoyens multiples dans le monde grec d'époque romaine*. Actes du colloque international de Tours, 6 – 7 novembre 2009. *Scripta Antiqua*, 40. Bordeaux, p. 249-266.
- Heinen, H. 2006. *Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe*. Mainz; Stuttgart: Franz Steiner.
- Heinen, H. 2009. Repräsentation von Identität und Zugehörigkeit: eine Einführung. 1. Leitbegriffe und Themen. 2. Leistung und eines ptolemäischen Garnisonskommandanten. 3. Theokles von Olbia: ein idealer Polisbürger und Freund der Fremden. In: Coskun, A., Heinen, H., Pfeiffer, S. (Hrsgg.). *Identität und Zugehörigkeit im Osten der griechisch-römischen Welt. Aspekte ihrer Repräsentation in Städten, Provinzen und Reichen*. Frankfurt am Main: Peter Lang, S. 9-29.
- Hupe, Jo. 2006. Die olbische Achilleus-Verehrung in der römischen Kaiserzeit. In: Hupe, Jo. (eds.). *Der Achilleus-Kult im nördlichen Schwarzmeerraum vom Beginn der griechischen Kolonisation bis in die römische Kaiserzeit. Beiträge zur Akkulturationsforschung*. Internationale Archäologie, 94. Rahden: Marie Leidorf, S. 165-234.

A. S. RUSIAIEVA

PROMINENT POLITICAL LEADERS OF THE 2nd CENTURY OLBIA PONTICA

Honorary Decrees of Kallisthenes, son of Kallisthenes, and Theokles, son of Satyros, belong to the lesser studied epigraphic records of Olbia Pontica. Based on these texts a comparative description of recorded there authentic evidences is presented in the article. The differences in post mortem honour, origin and political, religious and charity activities of these leaders are discussed. The reflection of their individual attitude to the fatherland, the compatriots and the Hellenes in general, to the immigrant foreigners, the Romans, the Roman Emperors and the Roman Empire is important for the understanding of their personalities. Owing to his origin Kallisthenes could have belonged to the politicians who were opposed to the Olbiopolites having anti-Roman outlook and to Theokles, their leader and Hellenophile. It is only after Theokles died and as a result of the pro-Roman activity of Kallisthenes who also accepted after him the highest polis offices and received the title «father of the polis», when Olbia joined the Roman province Moesia Inferior in 197/198. This fact facilitated dating the Decree of Theokles by the third quarter of the 2nd century, while the Decree of Kallisthenes by the first decade of the 3rd century. Nevertheless, it should be noted here that none of them adopted Roman citizenship and changed his Hellenic name and patronymic. Despite their different points of view, it can be certainly stated that they belonged to the glorious pleiad of the prominent political figures of Olbia Pontica and deserve for a wider study in the context of Greek and Roman epoch. Additionally, the interest to the history and culture of Ancient Greek cities on the north coast of the Black Sea is being increasing in the Western European research literature today. The author of the article discusses the issues of manifold identity of «Pontic ethnos» in the Hellenistic and Imperial periods, among which the Decree of Theokles plays one of the important roles.

Keywords: Olbia, post mortem decrees, glorious ancestors, archon, fatherland, Olbiopolites, Hellenes, xenoi, Romans, Roman Province Moesia Inferior, identity.

A. С. РУСЯЕВА

ВЫДАЮЩИЕСЯ ПОЛИТИЧЕСКИЕ ДЕЯТЕЛИ ОЛЬВИИ ПОНТИЙСКОЙ II в. н. э.

Почетные декреты Каллисфена, сына Каллисфена, и Теокла, сына Сатира, относятся к малоизученным эпиграфическим памятникам Ольвии Понтийской. На основании их текстов в статье представлена сравнительная характеристика зафиксированных в них аутентичных свидетельств. Важным моментом для понимания их личностей является отражение индивидуального отношения каждого из них к отчизне, соотечественникам, вообще эллинам, приезжим иноземцам, римлянам, римским императорам и Римской империи. Благодаря происхождению Каллисфен мог принадлежать к тем политикам, которые находились в оппозиции к ольвиополитам с антиримскими взглядами и к их лидеру эллинофилу Теоклу. Только после смерти Теокла в результате проримской деятельности Каллисфена, занявшего после него также наивысшие полисные должности и получившего почетный титул «отец города», Ольвия в 197/198 г. вошла в состав римской провинции Нижняя Мезия.

В определенной степени это способствовало датировать декрет Теокла третьей четвертью II в., а Каллисфена — в пределах первого десятилетия III в. н. э. Тем не менее, следует при этом подчеркнуть, что ни один из них не принял римское гражданство и

не изменил свое эллинское имя и патронимик. Несмотря на их разные взгляды, можно уверенно констатировать, что они принадлежали к славной плеяде выдающихся политических деятелей Ольвии Понтийской и заслуживают более обширного изучения в контексте истории греко-римской эпохи. Кроме того, в последнее время в западноевропейской научной литературе увеличивается интерес к истории и культуре античных городов Северного Причерноморья. В статье автором рассмотрены вопросы многогранной идентичности «понтийского этноса» эллинистического и имперского периодов, среди которых декрет Теокла занимает одно из важных мест.

Ключевые слова: Ольвия, посмертные декреты, славные предки, архонт, отечество, ольвиополиты, эллины, ксены, римляне, римская провинция Нижняя Мезия, идентичность.

СКОРОЧЕННЯ

- HO — Надписи Ольвии
IOSPE — Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae

ЧЕРЕПИЦА И АРХИТЕКТУРНАЯ ТЕРРАКОТА ХРАМА АФРОДИТЫ В ОЛЬВИИ

Статья посвящена введению в научный оборот расписной кровельной черепицы, перекрывавшей храм Афродиты на Южном теменосе Ольвии. Согласно находкам в ботросах и аналогиям с Западного теменоса, строительная керамика – керамиды и калиптеры, а также полихромная архитектурная терракота, привезенные из Милета, датируются самым началом V в. до н. э.

Ключевые слова: Ольвия, Милет, Самос, Южный теменос, черепица, архитектурная терракота, храм Афродиты.

Южный теменос Ольвии системно исследуется в течение последних полутора десятков лет. Сложность интерпретации открываемых на этой территории разновременных объектов, абсолютное большинство которых связано с отправлением культа Афродиты, обусловлена его топографией, расположением в южной части Верхнего города, самой высокой точке Ольвии, и геологическим строением городища, его лессовой структурой. Большинство сооружений доримского времени оказалось сnivelировано и перекрыто мощными культурными напластованиями римской цитадели и позднеантичного времени. Основные объекты теменоса, храмы и алтари, подверглись значительным разрушениям. Дополнительные трудности для интерпретации создает еще и то, что теменосу предшествовал более ранний строительный период, связанный с основанием Ольвии. К концу VI в. до н. э. все ранние материковые углубления, полуземлянки и ямы, были одновременно засыпаны, а уровень материка сnivelирован для нового строительства. Поэтому пятна засыпи этих углублений оказались на уровне одного строительного горизонта с ранними объектами теменоса (рис. 1).

От храма раннего строительного периода, возведенного сразу после 500 г. до н. э., сохранился вырезанный в материке контур котлована, общими размерами 10 × 5 м, ориентированный с незначительным отклонением на восток. От сооружения дошла часть южной цокольной кладки, сложенной из хорошо отесанных крупных известняковых плит; северная стена также имела каменный фундамент, полностью выбранный, его трассу фиксировала выборка. Фундамент западной стены был полностью сложен из однослойной сырцово-красной кладки, впущенной в траншею на глубину более полуметра (Вујскић 2015, fig. 4: 2). Храм имел прямоугольный план с общими пропорциями 1 : 2, состоял из двух помещений, наоса и выделенного с восточной стороны пронаоса; трассу стен которого также фиксировала материковая подрезка (рис. 2). Частично сохранился уровень пола храма в его юго-западной части, вымощенный трамбованной сырцово-красной глиной с крупными фрагментами сырцовых кирпичей (рис. 3).

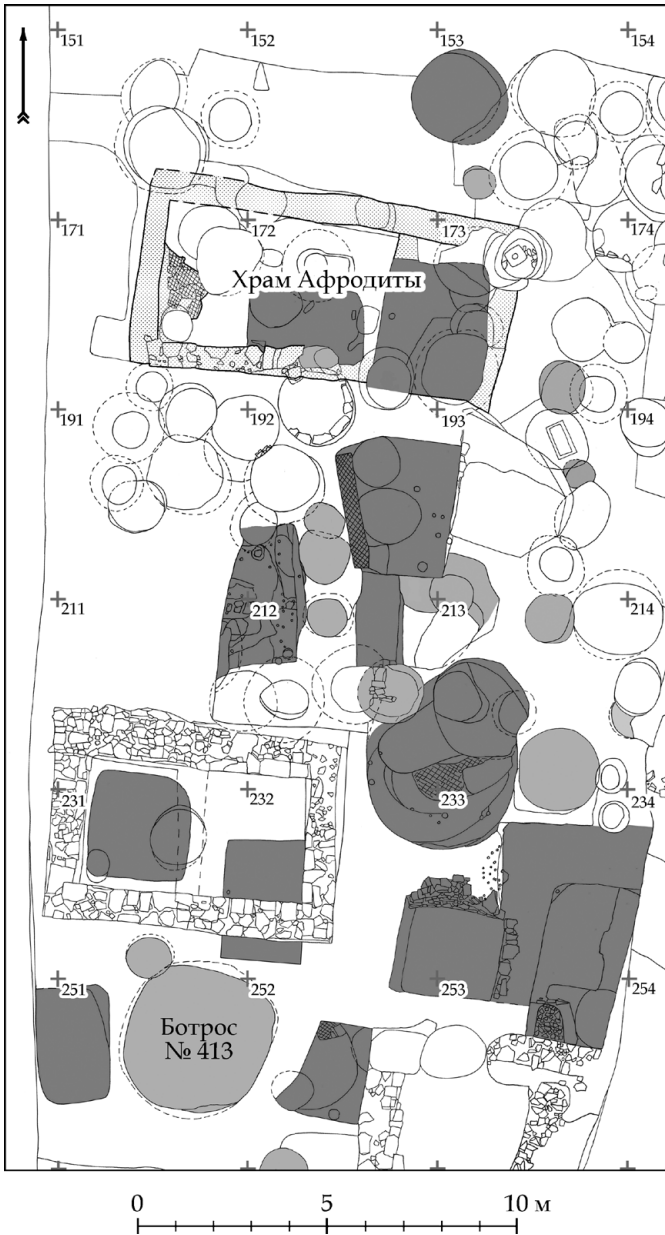

Рис. 1. Ситуаційний план розкопу Р-25 в южній частині римської цитаделі Ольвії: 1 – номери квадратів в загальній системі нумерації розкопу; категорії *строительных остатков*: 2 – храм Афродити; 3 – ями архаїчного часу; 4 – полумземлянки

Такой храм принадлежал простейшему типу культового сооружения, храму в антах (*templum in antis*) с двухколонным портиком по фасаду. В непосредственной близости от храма, к юго-востоку от него, в слое разрушения, было обнаружено несколько каменных архитектурных деталей – фрагмент известняковой базы колонны эфесского типа и фрагмен-

Рис. 2. Общий вид на фундаменты храма Афродиты с запада

ты фасадных карнизов. Находка каменной базы позволила определить тип портика с двумя колоннами. Детали принадлежат ионическому ордеру малоазиатского типа, характерному для всех монументальных сооружений Ольвии позднеархаического времени (см. подр.: Bujskich 2010, S. 17 ff.). Более того, эти детали идентичны архитектурным деталям из того же материала, найденным на Западном теменосе и соотнесенным с храмом Аполлона Иетроса (базы и карнизы: Буйских 2006, с. 95 сл., рис. 90–91, 93; обоснованные реконструкции храма: Крыжицкий 2006, с. 43 сл., рис. 30–31).

Помимо каменных деталей, при исследовании территории, непосредственно прилегавшей к храму с юга, в одном из ботросов (№ 413), а также в слое разрушения теменоса и в более поздних напластованиях, на площади, не превышающей 60 м², удалось обнаружить около полусотни фрагментов черепицы и архитектурной терракоты, которые по своим конструктивным и стилистическим признакам также принадлежали храму. Изучение кровельного ковра храма Афродиты, представленного в этой статье, является необходимым шагом для обоснования его архитектурной реконструкции¹.

Все найденные фрагменты принадлежат плоской черепице (керамидам) и перекрывающим их стыки граненым калиптерам. Вся черепица произведена из однородной плотной красно-желтого цвета, иногда с коричневым оттенком глины с примесью золотистых частиц (5YR 5/6 – 7.5YR 6/6),

1. Архитектурная реконструкция храма Афродиты представляет собой отдельную задачу и выходит за рамки этой статьи.

Рис. 3. Западная часть фундамента храма Афродиты – траншея под западную стену; северо-западная часть фундамента южной стены; уровень сырцового пола в северо-западном углу, вид с севера

по лицевой стороне имеет плотную блестящую обмазку слабого желтого цвета (5Y 8/3) или глухого белого цвета, нанесенную менее плотно.

Плоская черепица, одинаковая по толщине, имела разное в деталях решение профилей бортиков. Один вариант представлен высоким прямым, слегка скошенным внутрь бортиком с плавной округлой криватурой перехода к плоскости (рис. 4: 1, 3–4); другой – вертикальным бортиком меньшей высоты, скошенным по верхней плоскости и слегка отогнутым наружу (рис. 4: 2); третий – коротким скошенным внутрь бортиком с округлым завершением (рис. 4: 5). Черепицы первого варианта, кроме того, имеют скошенный угол при переходе к нижней плоскости, скорее всего, для предотвращения их повреждения при монтаже кровли. На черепице второго варианта сохранилось отверстие для железного или бронзового гвоздя², при помощи которого черепица крепилась к деревянным стропильным

2. Железные и бронзовые строительные гвозди были найдены при исследованиях Восточного здания в культовом комплексе на северной стороне террасы вдоль Священной дороги из Милета в Дидимы, предоставившим также значительное количество архитектурной терракоты (Schneider 1996, Abb. 13, Taf. 34).

Рис. 4. Черепица: 1 – О-2009/Р-25/2123, 2123а; 2 – О-2010/Р-25/3764; 3 – О-2010/Р-25/1485; 4 – О-2010/Р-25/1264; 5 – О-2009/Р-25/3349; 6 – О-2008/Р-25/3153

ногам. Внешние стороны бортиков почти всех черепиц имеют потеки или затертые следы слабого ангоба — сверху стыки таких черепиц перекрывались калипстерами. В отдельных случаях бортики были покрыты ангобом той же плотности, что и лицевые стороны черепиц (рис. 4: 6). Такие черепицы, наиболее вероятно, фиксировали края наклонных скатов фронтона и

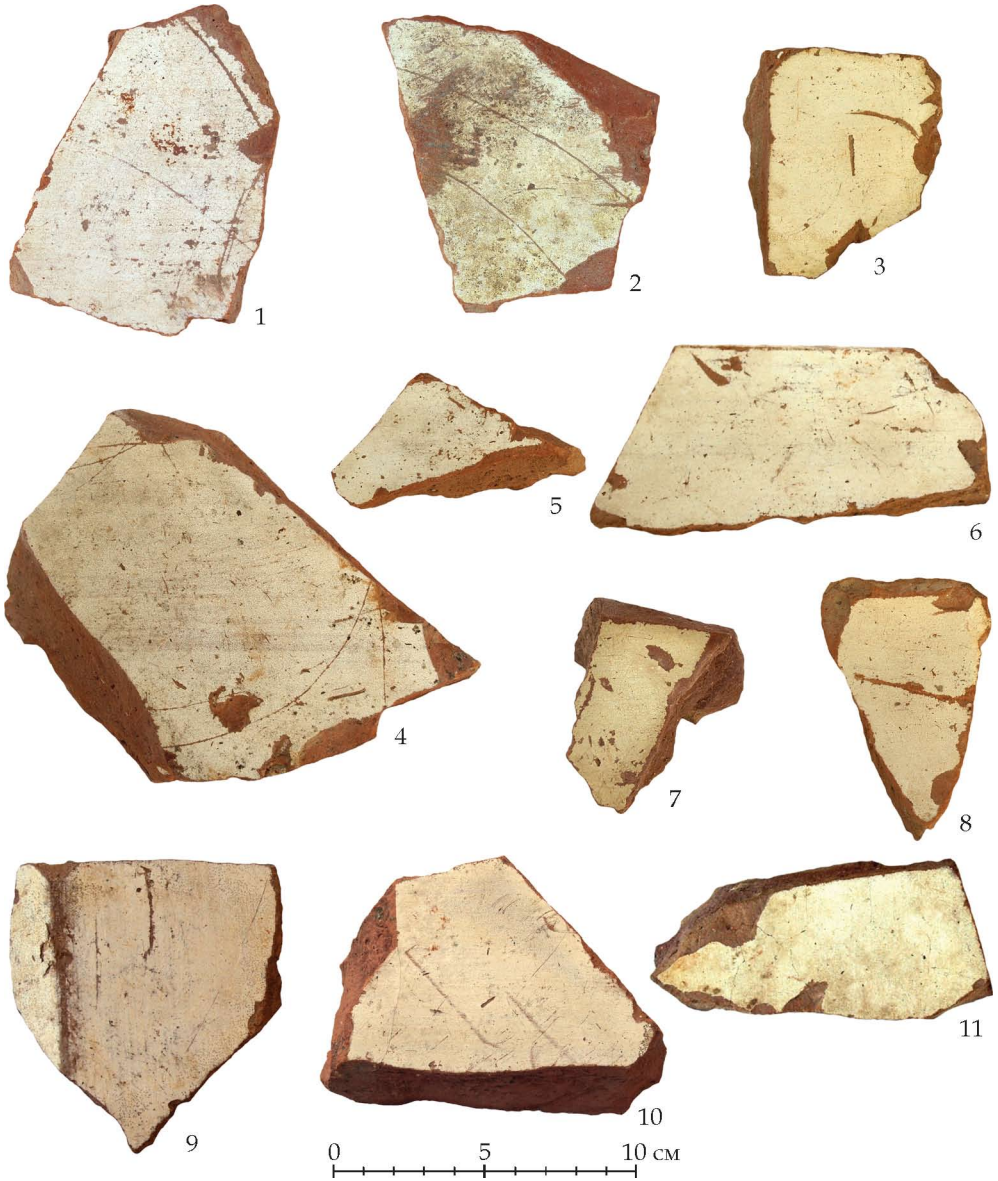

Рис. 5. Черепица: 1 – О-2009/Р-25/3347; 2 – О-2009/Р-25/3348; 3 – О-2010/Р-25/1390; 4 – О-2010/Р-25/1696; 5 – О-2010/Р-25/1426; 6 – О-2010/Р-25/1392; 7 – О-2010/560; 8 – О-2010/Р-25/1393; 9 – О-2008/Р-25/3150; 10 – О-2008/Р-25/3147; 11 – О-2010/Р-25/2114

выходили на фасад. На некоторых черепицах (рис. 5) прослежены граффити в виде больших правильных окружностей или волют (?), однако в силу их значительной фрагментарности невозможно сказать безошибочно, составляли они какой-либо рисунок или нанесены случайно.

Рис. 6. Калиптеры: 1 – O-2010/P-25/1425, 2050; 2 – O-2008/P-25/3152; 3 – O-2010/P-25/1293; 4 – O-2009/P-25/610

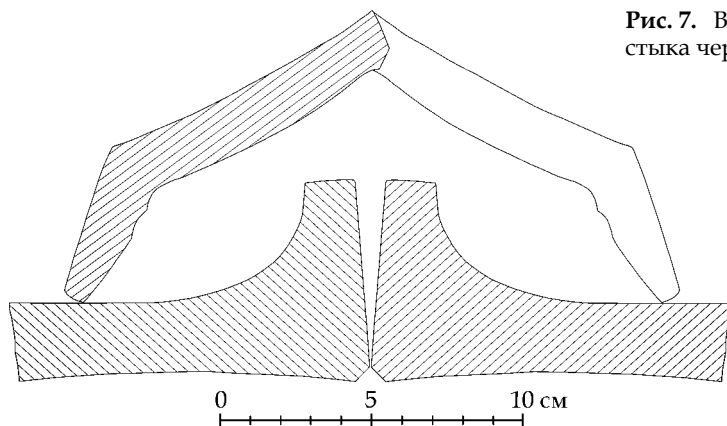

Рис. 7. Вариант реконструкции стыка черепиц и перекрывающего калиптера

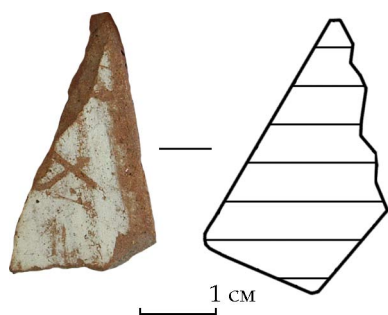

Рис. 8. Фрагмент калиптера с граффито А: О-2017/Р-25/207

Калиптеры имеют треугольную в сечении форму со слегка прогнутыми гранями и отогнутыми боковыми крыльями (рис. 6). Внутренняя поверхность боковых крыльев по всей длине тщательно заглажена, что, вероятно, было вызвано необходимостью предупредить возможное повреждение светлого покрытия керамид при монтаже кровли (рис. 7). Несмотря на фрагментарность пяти сохранившихся экземпляров, удалось восстановить полный профиль и реконструировать размеры по сечению — длина 20 см, высота 9,5–10 см.

На одном калиптере имеется граффито А (рис. 8), что в общем контексте находок на теменосе³ вполне можно трактовать как аббревиатуру имени Афродиты, в том числе, написанную бустрофедоном.

Помимо плоской черепицы, кровля храма, согласно общеэллинской традиции, была украшена расписной архитектурной терракотой. В заполнении ботроса 413 и возле него найдены фрагменты калиптеров с фронтальными декоративными щитками, расписанные меандром (рис. 9). Такие калиптеры выкладывались по краю скатов длинных фасадов, о чем свидетельствует сохранившийся по верхней плоскости двух фрагментов вертикальный зуб, фиксировавший крайний перекрывающий калиптер (рис. 9: 1, 4). Переход от плоскости черепицы к фронтальному декоративному щитку осуществлялся при помощи простейшего, закругленного изнутри к нижней плоскости, нависающего профиля (карниза).

Найденные возле храма Афродиты фронтальные щитки представлены двумя вариантами однотипного декора — простого обратного и разо-

3. На теменосе уже найдено порядка двух десятков посвящений Афродите, относящихся к обоим строительным периодам его существования (предварительную публикацию см.: Rusyaeva 2015, p. 251 ff., fig. 1).

Рис. 9. Архитектурная терракота – черепица с фронтальными щитками-карнизами:
1 – О-2008/Р-25/2147; 2 – О-2007/Р-25/1851; 3 – О-2008/Р-25/3147а; 4 – О-2010/Р-25/2112;
5 – О-2007/Р-25/1189

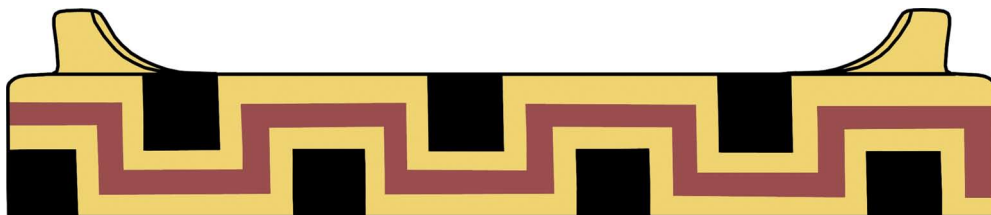

Рис. 10. Реконструкція черепиці з простим меандром на фронтальному щитке-карнизе

Рис. 11. Архитектурна терракота: 1 – О-2008/Р-25/2571; 2 – О-2009/Р-25/3339; 3 – О-2010/Р-25/395

мкнутого меандра, написанного двома фарбами, чорною і червоною (тип 2 по С. Д. Крыжицкому, А. С. Русяевой, В. И. Назарчуку). Незначительное количество находок не позволяет пока достоверно установить, сочетались обе декоративные схемы в одной кровле или черепицы с разным декором принадлежали разным сооружениям. Необходимо отметить, что первый вариант меандра, состоящий из красных полос контура и черных квадратов (рис. 9: 1, 2, 4; 10) или черных полос контура и черных квадратов (рис. 9: 3) в ольвийской коллекции расписной архитектурной терракоты встречен впервые. Второй вариант меандра, состоящий из черных полос контура в обрамлении двух тонких красных полос, в котором декоративное поле занято пятью мелкими квадратами в шахматном порядке, красным в центре и черными по сторонам (рис. 9: 5), уже известен в Ольвии по материалам Западного теменоса (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006, рис. 109: 2). Близкие по декоративной композиции черепицы с простым разомкнутым меандром и шахматными квадратами происходят из Истрии (Zimmermann 1990, Abb. 6–7).

Конструктивно вся найденная на Южном теменосе черепица принадлежит одному типу, коринфскому, сочетавшему плоские керамиды с расписной фасадной частью в виде нависающих карнизов (eaves-tiles) и треугольные в сечении граненые калиптеры (общая информация о типах черепицы: Ginouvès, Billot, Bouras, Coarelli, Coulton, Gros, Hadjimichali, Hellmann, Krause 1992, p. 182 ff., pl. 82; 83; Hellmann 2002, p. 298, fig. 402; о коринфской черепице с фасадными меандрами: Thallon-Hill, Shaw King 1929,

p. 100 ff.; Roebuck 1994, pl. 12: b, d; Nemans 1994, fig. 7, pl. 22: c, e; Williams II 2006, p. 166 ff.). Именно в Коринфе получила развитие треххромная цветовая гамма передачи сложного и простого меандра в сочетании со светло-желтым фоном (dark-on-light), в целом характерная для архитектурной терракоты архаического времени (Thallon-Hill, Shaw King 1929, p. 37–38, fig. 44–45).

Кроме того, уже известно, что для архитектуры Малой Азии (Ионии) и Эгеиды характерна гибридная система кровли, сочетавшая коринфскую плоскую черепицу с лаконскими округлыми калиптерами (Hellmann 2002, p. 309 ff.). Так, в крыше Восточного здания культового комплекса на северной стороне террасы вдоль Священной дороги из Милета в Дидимы сочетались лаконские округлые калиптеры с коринфскими гранеными, выходящими на фасад и завершавшихся фигурными антефиксами (Schneider 1996, Taf. 37–38, 54–55, 59). При этом калиптеры, перекрывавшие кровлю храма в Панионионе, имеют традиционную треугольную граненую форму (Busching 2013, Taf. 13–14, 51–67). Обе системы, лаконская и коринфская, сочетались и в разных сооружениях архитектурного комплекса самосского Герайона, причем коринфские калиптеры, в частности, храма Геры, перестроенного Ройком, также имели граненую форму с незначительными отклонениями в деталях и были, что особенно интересно, идентичны по размерам ольвийским (Ohnesorg 2009, S. 55 ff., Abb. 21). Те же размеры дают и калиптеры из Паниониона (Busching 2013, S. 42, Abb. 17).

Для утверждения об использовании гибридной системы черепичного перекрытия в Ольвии необходимо большее количество материала. В Истрии, в частности, для архаического времени также известны обе системы — плоские черепицы и граненые калиптеры коринфского типа и округлые калиптеры лаконского типа, т. е. именно ионийский гибридный вариант (Zimmermann 1990, Abb. 4; 2005, fig. 66–67). Кроме того, в коллекции Истрии известны антефиксы, сочетавшиеся с подтреугольными, слегка уплощенной в сечении формы, калиптерами (Zimmermann 2014, S. 149, Abb. 1: a–f). Что же касается Ольвии, то пока можно лишь уверенно говорить об использовании здесь в позднеархаическое время коринфской системы.

Это мнение дополняет небольшой фрагмент фронтального антефикса, также входящий в коллекцию архитектурной терракоты, найденной на Южном теменосе (рис. 11: 2). Такие фигурные щитки в виде пальметты с двумя волютами завершали выходящие на фасад граненые калиптеры и известны по многочисленным находкам на Западном теменосе (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006, рис. 112–115). В меньшем количестве такие антефиксы известны в Истрии (Zimmermann 2014, Abb. 1–7).

Южный теменос дал еще несколько фрагментов архитектурной терракоты, среди которых, бесспорно, выделяется крупный фрагмент волютного акротерия (рис. 11: 1). Исходя из его габаритов, иного, чем во фронтальных антефиксах, решения цветовой гаммы — канал волюты покрыт густой красной краской, ремешки, разделяющие каналы — белой, есть основания предполагать в нем нижнюю часть углового акротерия, увенчивавшего

главный алтарь теменоса. Такая деталь в Ольвии встречена впервые. Еще один небольшой фрагмент пальметты, покрытый ангобом (рис. 11: 3), скорее всего, мог относиться как к архитектурному декору храма, так и декору алтаря — близкие по композиции пальметты происходят с Западного теменоса (Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006, рис. 116: 2) и из Борисфена (Bujskikh, Chistov 2018, p. 9, fig. 6).

Стилистически и конструктивно наиболее близкой коллекции архитектурной терракоты с Южного теменоса является аналогичная коллекция, происходящая с Западного теменоса. Ее большее типологическое разнообразие (см. подр.: Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006, с. 100 сл.) объясняется, прежде всего, большим количеством сооружений, в декоре которых она использовалась. Эта коллекция также подтверждает мысль об использовании привозного кровельного ковра для перекрытия монументальных сооружений Южного теменоса. Безусловным является принадлежность черепицы коринфскому типу, о чем свидетельствуют сохранившиеся вместе с калиптерами фрагменты фасадных антефиксов. При этом и на Западном теменосе удалось зафиксировать калиптеры и керамиды такого типа. Вторая в количественном и качественном отношении коллекция архитектурной терракоты, наиболее близкая ольвийской, происходит из Истрии (Zimmermann 1990; 2005). Не случайным также представляется и то, что обе коллекции дают посвященные и одновременно маркировочные граффити — на калиптере, найденном в Священной зоне Истрии, содержится посвящение Афродите (Zimmermann 1990, Abb. 20; Bîrzescu 2005, p. 418, cat. G8), на вотивных миниатюрных калиптерах, найденных на Западном теменосе, — Аполлону Врачу (Русяева 1986, с. 42—43). Поэтому посвященное граффито, наиболее вероятно, Афродите, на черепице из Южного теменоса дополняет эту информацию, а возможно, свидетельствует о сформировавшейся в соседних колониях традиции маркировки храмовой черепицы.

Стандартизированная форма кровельной черепицы свидетельствует о ее массовом производстве, ориентированном на импорт. Ее происхождение, основанное на аналогиях из Милета, у многих исследователей традиционно не вызывает сомнения, несмотря на то, что терракотовые детали, аналогичные найденным в Ольвии, в самом Милете и его ближайших окрестностях, в частности на мысу Монодендра, найдены в небольшом количестве. Речь идет об относительно небольшом количестве находок — симмах, волютах, антефиксах (von Gerkan 1925, Abb. 11, 14, Bl. II: 1—6). Более того, этот вывод был постепенно экстраполирован на всю коллекцию ольвийской расписной терракоты (Скуднова 1959, с. 251; Кобылина 1965, с. 89; Крыжицкий, Русяева, Назарчук 2006, с. 102). Выводы об импорте милетской архитектурной терракоты в северо-западную часть Понта, помимо Ольвии, были поддержаны также материалами Истрии (Zimmermann 2007, S. 631 ff.). Однако недавно К. Циммерманом, при рассмотрении архитектурной терракоты из Истрии, отмечено стилистическое сходство антефиксов с найденными керамическими и каменными деталями из комплекса самосского Герайона (Zimmermann 2014, S. 118—119). Действительно, форма венчаю-

щих пальметт, цветовое решение (покрытие ленты волнот красной краской) и композиция фасадных антефиксов Южного здания Герайона (Ohnesorg 2009, Taf. 9: 6–7) очень близки найденным в Ольвии и в Истрии⁴.

В любом случае, южноионийский центр или несколько центров (Милет или Самос) импортировал в Ольвию, Борисфен и Истрию черепицу, а также стилистически и хронологически однородные терракотовые детали, служившие декором храмов и алтарей. Очевидно, что уже можно уверенно говорить о существовании в метрополии специального заказа на поставку больших стандартизированных партий этой керамической продукции для полисов Северо-Западного региона Понта, предназначавшейся для культового строительства в конце VI – не позднее самого начала V в. до н. э. Архитектурное оформление культовых сооружений милетских колоний соответствовало одному стилистическому решению, наверняка принятому в метрополии. Разное покрытие черепицы с Южного теменоса Ольвии и незначительные отличия в деталях профилировки изделий подсказывают также мысль, что привезенная партия черепицы, уложенная на крышу храма Афродиты, изготавливалась и расписывалась разными мастерами (в разных мастерских). Поэтому публикуемая коллекция черепицы и архитектурной терракоты храма Афродиты в Ольвии добавляет новую информацию не только для изучения культового строительства в полисах, основанных Милетом, но и для исследования организации торговли строительными материалами, их целенаправленном заказе и импорте из одного южноионийского производственного центра-поставщика.

4. Та же стилистическая близость, но на примере каменных архитектурных деталей, в частности, венчающего акротерия храма Аполлона Врача в Ольвии и венчающих анфемиев погребальных стел самосского некрополя, уже отмечена нами (Bujskich 2010, S. 27, 101).

ЛИТЕРАТУРА

- Буйских, А. В. 2006. Архитектурные каменные детали. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl. 2. Симферополь, с. 95-100.
- Кобылина, М. М. 1965. *Милет*. Москва: Наука.
- Крыжицкий, С. Д. 2006. Графическая реконструкция храма Аполлона Иетроса. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl. 2. Симферополь, с. 43-52.
- Крыжицкий, С. Д., Русяева, А. С., Назарчук, В. И. 2006. Архитектурная терракота VI–V вв. В: Зинько, В. Н. (ред.). *Древнейший теменос Ольвии Понтийской*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl. 2. Симферополь, с. 100-114.
- Русяева, А. С. 1986. Милет – Дидимы – Борисфен – Ольвия. Проблемы колонизации Нижнего Побужья. *Вестник древней истории*, 2, с. 25-64.
- Скуднова, В. М. 1959. Из неизданных материалов Ольвии VI–V вв. до н. э. *Советская археология*, XXIX–XXX, с. 248-262.
- Birzescu, Iu. 2005. Les graffiti. In: Alexandrescu, P. (ed.). *La zone Sacrée d'époque grecque (fouilles 1915 – 1989)*. Histria, VII. București, p. 414-432.
- Bujskich, A. V. 2010. *Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen, 26. Wiesbaden: Dr. Reicher.

- Bujskikh, A. V. 2015. The Southern *Temenos* in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.
- Bujskikh, A., Chistov, D. 2018. Architectural Details and Monumental Buildings at Borysthènes. *Caiete Arhitectură. Restaurare. Arheologie*, 9, p. 5-22.
- Busching, A. 2013. Das Dach des archaischen Panionion: Dachstuhl und Dachhaut. In: Lohmann, H., Kalaitzoglou, A., Lödorf, G. (eds.). *Das Dach des archaischen Panionion*. Asia Minor Studien, 70. Forschungen in der Mykale, III, 2. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, S. 1-121.
- von Gerkan, A. 1925. *Kalabaktepe, Athenatempel und Umgebung*. *Milet I*, 8. Berlin.
- Ginouvès, R., Billot, M.-F., Bouras, Ch., Coarelli, F., Coulton, J., Gros, P., Hadjimichali, V., Hellmann, M.-Ch., Krause, C. 1992. *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. II. Eléments constructifs: supports, couvertures, aménagements intérieurs*. Rome: École Française d'Athènes; École Française de Rome.
- Hellmann, M.-Ch., 2002. *L'architecture grecque. I. Les principes de la construction*. Paris: A. et J. Picard.
- Hemans, F. P. 1994. Greek Architectural Terracottas from the Sanctuary of Poseidon at Isthmia. In: Winter, N. A. (ed.). *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods. December 12 – 15, 1991*. Hesperia, Suppl. XXVII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, p. 61-83.
- Ohnesorg, A. 2009. Die Dachterrakotten aus dem Heraion von Samos. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, 124, S. 19-167.
- Roebuck, M. C. 1994. Architectural Terracottas from Classical and Hellenistic Corinth. In: Winter, N. A. (ed.). *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods. December 12 – 15, 1991*. Hesperia, Suppl. XXVII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, p. 39-52.
- Rusyaeva, A. S. 2015. Graffiti from the Southern *Temenos* in Pontic Olbia. In: Ivantchik, A. (ed.). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 251-279.
- Schneider, P. 1996. Der Baubefund. In: Tuchelt, K. (eds.). *Ein Kultbezirk an der Heiligen Strasse von Milet nach Didyma. Didyma III, 1. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1962*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, S. 1-115.
- Thallon-Hill, L., Shaw King, L. 1929. *Decorated Architectural Terracottas*. Corinth IV, I. Cambridge: Harvard University.
- Williams II, Ch. K. 2006. Descriptive Catalogue of the Architectural Terracottas at the Corinth Tile Works. In: Merker, G. S. (ed.). *The Greek Tile Works at Corinth. The Site and the Finds*. Hesperia, Suppl. 35. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, p. 139-173.
- Zimmermann, K. 1990. Zu den Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria. In: Alexandrescu, P., Schuller, W. (eds.). *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*. Konstanz: Universitätsverlag, S. 155-177.
- Zimmermann, K. 2005. Terres cuites architeurales. In: Alexandrescu, P. (ed.). *La zone Sacrée d'époque grecque (fouilles 1915 – 1989)*. Histria VII. București, p. 463-485.
- Zimmermann, K. 2007. Frühe Dachterrakotten aus Milet und dem Pontosgebiet. In: Cobet, Ju., von Graeve, V., Niemeyer, W.-D., Zimmermann, K. (eds.). *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September – 1. Oktober 1999*. Milesische Forschungen, 5. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, S. 631-636.
- Zimmermann, K. 2014. Palmettenantefixe aus Histria. *Pontica*, XLVII, Suppl. III: Histria, histoire et archéologie en Mer Noire, S. 113-166.

REFERENCES

- Bujskikh, A. V. 2006. Архитектурные каменные детали. In: Zinko, V. N. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl. 2. Simferopol, p. 95-100.
- Kobylyina, M. M. 1965. *Milet*. Moskva: Nauka.
- Kryzhitskii, S. D. 2006. Graficheskaya rekonstruktsiya khrama Apollona Ietrosa. In: Zinko, V. N. (ed.). *Drevneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl. 2. Simferopol, p. 43-52.

- Kryzhitskii, S. D., Rusyaeva, A. S., Nazarchuk, V. I. 2006. Arkhitekturnaya terrakota VI–V vv. In: Zinko, V. N. (ed.). *Dreoneishii temenos Olvii Pontiiskoi*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl. 2. Simferopol, p. 100-114.
- Rusyaeva, A. S. 1986. Milet – Didymy – Borisfen – Olviya. Problemy kolonizatsii Nizhnego Pobuzhia, *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 25-64.
- Skudnova, V. M. 1959. Iz neizdannyykh materialov Olvii VI–V vv. do n. e. *Sovetskaia arkheologiya*, XXIX–XXX, p. 248-262.
- Birzescu, Iu. 2005. Les graffiti. In: Alexandrescu, P. (ed.). *La zone Sacrée d'époque grecque (fouilles 1915–1989)*. Histria, VII. București, p. 414-432.
- Bujskich, A. V. 2010. *Die antiken Architekturformen im nördlichen Schwarzmeergebiet. Herkunft und Entwicklung*. Archäologische Forschungen, 26. Wiesbaden: Dr. Reicher.
- Bujskikh, A. V. 2015. The Southern Temenos in Pontic Olbia (Preliminary Results of the Investigation). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 222-250.
- Bujskikh, A., Chistov, D. 2018. Architectural Details and Monumental Buildings at Borysthenes. *Caiete Arhitectură. Restaurare. Arheologie*, 9, p. 5-22.
- Busching, A. 2013. Das Dach des archaischen Panionion: Dachstuhl und Dachhaut. In: Lohmann, H., Kailitzoglou, A., Lödorf, G. (eds.). *Das Dach des archaischen Panionion*. Asia Minor Studien, 70. Forschungen in der Mykale, III, 2. Bonn: Dr. Rudolf Habelt, S. 1-121.
- von Gerkan, A. 1925. *Kalabaktepe, Athenatempel und Umgebung. Milet I*, 8. Berlin.
- Ginouvès, R., Billot, M.-F., Bouras, Ch., Coarelli, F., Coulton, J., Gros, P., Hadjimichali, V., Hellmann, M.-Ch., Krause, C. 1992. *Dictionnaire méthodique de l'architecture grecque et romaine. II. Eléments constructifs: supports, couvertures, aménagements intérieurs*. Rome: École Française d'Athènes; École Française de Rome.
- Hellmann, M.-Ch., 2002. *L'architecture grecque. I. Les principes de la construction*. Paris: A. et J. Picard.
- Hemans, F. P. 1994. Greek Architectural Terracottas from the Sanctuary of Poseidon at Isthmia. In: Winter, N. A. (ed.). *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods. December 12 – 15, 1991*. Hesperia, Suppl. XXVII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, p. 61-83.
- Ohnesorg, A. 2009. Die Dachterrakotten aus dem Heraion von Samos. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*, 124, S. 19-167.
- Roebuck, M. C. 1994. Architectural Terracottas from Classical and Hellenistic Corinth. In: Winter, N. A. (ed.). *Proceedings of the International Conference on Greek Architectural Terracottas of the Classical and Hellenistic Periods. December 12 – 15, 1991*. Hesperia, Suppl. XXVII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, p. 39-52.
- Rusyaeva, A. S. 2015. Graffiti from the Southern Temenos in Pontic Olbia. In: Ivantchik, A. (ed.). *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 21, p. 251-279.
- Schneider, P. 1996. Der Baubefund. In: Tuchelt, K. (eds.). *Ein Kultbezirk an der Heiligen Strasse von Milet nach Didyma. Didyma III, 1. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1962*. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, S. 1-115.
- Thallon-Hill, I., Shaw King, L. 1929. *Decorated Architectural Terracottas. Corinth IV, I*. Cambridge: Harvard University.
- Williams II, Ch. K. 2006. Descriptive Catalogue of the Architectural Terracottas at the Corinth Tile Works. In: Merker, G. S. (ed.). *The Greek Tile Works at Corinth. The Site and the Finds*. Hesperia, Suppl. 35. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens, p. 139-173.
- Zimmermann, K. 1990. Zu den Dachterrakotten griechischer Zeit aus Histria. In: Alexandrescu, P., Schuller, W. (eds.). *Histria. Eine Griechenstadt an der rumänischen Schwarzmeerküste*. Konstanz: Universitätsverlag, S. 155-177.
- Zimmermann, K. 2005. Terres cuites architecturales. In: Alexandrescu, P. (ed.). *La zone Sacrée d'époque grecque (fouilles 1915 – 1989)*. Histria VII. București, S. 463-485.
- Zimmermann, K. 2007. Frühe Dachterrakotten aus Milet und dem Pontosgebiet. In: Cobet, Ju., von Graeve, V., Niemeyer, W.-D., Zimmermann, K. (eds.). *Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme. Panionion-Symposium Güzelçamlı 26. September – 1. Oktober 1999*. Milesische Forschungen, 5. Mainz am Rhein: Philipp von Zabern, p. 631-636.
- Zimmermann, K. 2014. Palmettenantefixe aus Histria. *Pontica*, XLVII, Suppl. III: Histria, histoire et archéologie en Mer Noire, S. 113-166.

A. V. BUISKYKH

ROOF-TILES AND ARCHITECTURAL TERRACOTTA FROM TEMPLE OF APHRODITE AT OLBIA

A paper is devoted to the collection of painted roof-tiles and architectural terracotta found during the research at the Southern temenos of Olbia. Stratigraphy and finding conditions of separate items give a possibility to conclude about their belonging to cult buildings of the early period of the temenos' existence, namely the temple of Aphrodite and, perhaps, an altar erected here soon after 500 BCE. All the roof-tiles consist of the flat (pan) tiles and three-cornered cover tiles (kalyptere) with slipped front face and belong to Corinthian type. The collection includes also the fragments of polychrome architectural decoration: parts of face geisa with meander ornament and palmette antefixes that were put together at the long façade of the building; and a part of a large volute that perhaps decorated a monumental altar at the temenos. The nearest analogues for the architectural terracotta from the Southern temenos can be found among the materials of the Western temenos at Olbia and the Sacred zone at Histria. Moreover, they are known also in Miletus and Heraion at Samos. The typological and stylistic homogeneity with the architectural decoration from South Ionia testifies for the established trade supplies of standardized building ceramic materials used for the cultic building and transported from metropolis to the Greek poleis of the North-Western Pontic littoral at the Late Archaic period.

Keywords: Olbia, Miletus, Samos, Southern temenos, roof-tiles, architectural terracotta, Aphrodite temple.

A. В. БУЙСЬКИХ

ЧЕРЕПИЦЯ ТА АРХІТЕКТУРНА ТЕРАКОТА ХРАМУ АФРОДИТИ В ОЛЬВІЇ

У статті розглянуто колекцію розписної черепиці та архітектурної теракоти, знайденої під час досліджень Південного теменоса Ольвії. Стратиграфічна ситуація та умови знахідок окремих виробів свідчать про їх належність до культових споруд раннього періоду існування теменоса, а саме, храму Афродіти та ймовірно, вівтаря, споруджених тут одразу після 500 р. до н. е. Уся черепиця складається з плоских керамід та трикутних у перетині каліптерів, покритих зовні густим світло-жовтим ангобом, та конструктивно належить до коринфського типу перекриття даху. До колекції входять також фрагменти поліхромного архітектурного декору – частини карнизів з меандром, якими завершувалася черепиця, та антефіксів, якими завершувалися каліптери, що разом вкладалися на дах з довгої сторони споруди, та фрагмент крупної волоти, яка ймовірно прикрашала монументальний вівтар теменоса. Найближчі аналогії до архітектурної теракоти з Південного теменоса знайдено серед матеріалів Західного теменоса Ольвії, а також Священної зони Істрії, крім того, вони відомі в Мілеті та в архітектурному комплексі Герайона на Самосі. Типологічна та стилістична однорідність з архітектурним декором Південної Іонії свідчить про налагоджені торговельні поставки стандартизованого керамічного будівельного матеріалу, який призначався для культового будівництва, з метрополії до полісів Північно-Західного Причорномор'я у пізньоархаїчний час.

Ключові слова: Ольвія, Мілет, Самос, Південний теменос, черепиця, архітектурна теракота, храм Афродіти.

А. Г. КУЗЬМИЩЕВ

НАЧАЛО РАСКОПОК ОЛЬВИЙСКОГО ПРЕДМЕСТЬЯ

В статье рассмотрен начальный этап изучения западного района Ольвии («ольвийского предместья») на участках «Альфа» и «Гамма» в 1964 г. Результаты этих раскопок впервые вводятся в научный оборот.

Ключевые слова: история археологии, Ольвия, предместье, Ю. И. Козуб, Л. П. Павлова.

История исследований археологических памятников является важным направлением современной исторической науки. Не зная в достаточной степени результатов раскопок предшественников, невозможно представить цельную картину происходивших событий. Это хорошо понимал талантливый археолог Виталий Михайлович Зубарь, памяти которого посвящен настоящий сборник. Им были написаны монографии по истории изучения Херсонеса Таврического (Зубарь 2009) и его хоры (Зубарь 2007).

Если, благодаря Виталию Михайловичу, такие работы по Херсонесу существуют, то монографий, полностью посвященных истории археологических исследований Ольвии Понтийской, пока нет. Есть работы, охватывающие изучение ольвийского некрополя (Папанова 2006), либо отдельные этапы изучения Ольвии. Это, в первую очередь, монография И. В. Тункиной, где, в числе прочих памятников Северного Причерноморья, детально рассмотрен начальный период исследования Ольвии (конец XVII – первая половина XIX в.) (Тункина 2002), а также раздел авторства Ю. А. Виноградова и А. Е. Мусина в труде, посвященном Императорской археологической комиссии, где описаны раскопки Ольвии со второй половины XIX в. до 1917 г. (Виноградов, Мусин 2009).

Проведению дальнейших раскопок Ольвии посвящены небольшие статьи в журналах и главы в коллективных изданиях (см. Крапивина 1999; Крыжицкий, Крапивина 1999). Но учесть все детали в них было невозможно, да такая цель авторами и не ставилась. Поэтому история археологических исследований Ольвии и введение в научный оборот еще неопубликованной информации о раскопках представляется актуальной научной задачей, и данная статья является одним из аспектов этого исследования.

Необычной особенностью Ольвии Понтийской является наличие масштабной жилой и хозяйственной застройки за пределами ее западных городских стен. В историографии эта территория получила наименование «Ольвийское предместье». Приоритет открытия «предместья» принадлежит киевскому археологу Юлии Ивановне Козуб, которая проводила раскопки на его территории с 1964 г., с перерывами, по 2005 г. включительно.

Согласно ее представлениям, предместье Ольвии сформировалось на основе поселения позднеархаического времени. Оно возникло в конце VI в.

Юлія Іванівна КОЗУБ
(1928 – 2016)

до н. э. (Козуб 1979, с. 3). Около середины V в. до н. э. поселение перепланируется и значительно расширяется в размерах, превращаясь в предместье. Наступает пик его развития. К началу второй четверти IV в. до н. э. жизнь на предместье затухает и спустя около 250 лет эта территория начинает использоваться в качестве некрополя (Козуб 1979, с. 30).

Однако, в связи с тем, что подавляющее большинство материалов раскопок предместья так и не было введено в научный оборот, концепция Ю. И. Козуб начала подвергаться критике. Наибольшие споры возникли вокруг этно-социальной принадлежности жителей предместья, а также хронологических рамок его существования (Марченко 1982).

Официально археологическое изучение ольвийского предместья берет свое начало с 1965 г. (Козуб 1967, с. 126; 1979, с. 3). Но уже в ходе исследований 1964 г. были выявлены объекты и следы материальной культуры, которые к нему относились. Увы, по результатам раскопок этого года был опубликован только один, хотя и, несомненно, уникальный комплекс — заглубленное в землю святилище, посвященное, согласно Ю. И. Козуб, хтоническим богам (Козуб 1975).

26 июня 1964 г. Ю. И. Козуб начала раскопки территории, которая до нее практически не изучалась — на возвышенностях непосредственно к западу от Ольвии, за Заячьей балкой, между I западной и I юго-западной дорогами по плану А. Н. Карасева (Карасев 1956, с. 33, рис. 11). Целью исследований было обнаружение некрополя первых веков нашей эры. До этого в историографии преобладало мнение, что в римское время не существовало отдельных участков под погребения, и они располагались хаотично по всей площади ольвийского некрополя (Козуб 1964, с. 1; Папанова 2006, с. 62). С целью поиска такого места Ю. И. Козуб заложила три участка, которые получили названия по начальным буквам греческого алфавита «Альфа», «Бета» и «Гамма» (Козуб 1964, с. 1–2) (рис. 1).

Участки «Альфа» и «Гамма» были расположены на возвышенности I, участок «Бета» — на возвышенности II. В следующем, 1965 г. был заложен участок «Дельта» на возвышенности III (Козуб 1965, с. 1). Нумерация разделенных ложбинами «возвышенностей» шла с юга на север. Много позже, в 1980-е гг., Ю. И. Козуб поменяла названия раскапываемых возвышенностей. Возвышенность III стала называться «Альфа», возвышенность II — «Бета» и возвышенность I — соответственно «Гамма», что привело к определенной путанице.

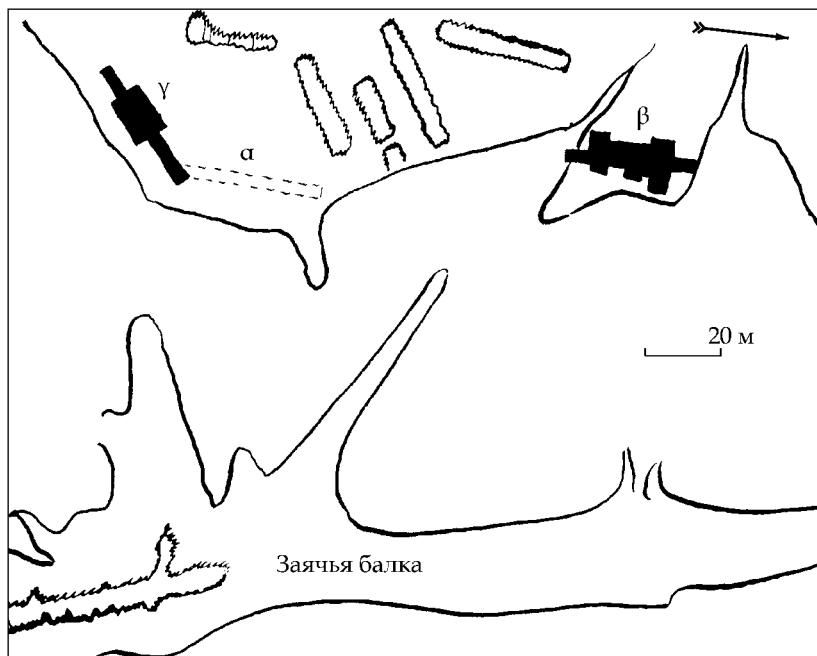

Рис. 1. Схематичный план раскопок 1964 г.: β, γ — раскопанные участки; α — участок, раскопанный частично (снят гумус)

Раскопы изначально создавались в форме траншей, вспаханных с помощью техники (бульдозера и трактора с плужной упряжкой). В полевой документации это объяснялось как плотностью грунта (в начале экспедиции на раскопах у Ю. И. Козуб работали только учащиеся очаковской школы-интерната из группы «Юный археолог»), так и тем, что вначале раскопки носили разведочный характер и важно было охватить большую площадь (Козуб 1964, с. 2). Основные усилия в 1964 г. были направлены на исследование участка «Бета», которым руководила непосредственно Ю. И. Козуб. В том году на участке не удалось выявить застройку предместья, но, как и планировалось, были найдены погребения первых веков н. э., в том числе одно (погребение 1964/3) идеальной сохранности — с кремацией, в серолощенной урне и антропоморфной стелой над ней, сохранившейся *in situ* (Папанова 2006, с. 146). Также, в северной части участка был обнаружен культовый комплекс последней четверти VI — первой половины V в. до н. э. (Козуб 1975, с. 139), упоминавшийся выше, но в те годы он не был соотнесен с предместьем.

Раскопкам же на возвышенности I («Альфа» и «Гамма»; рис. 2) в 1964 г. было уделено меньше внимания и их результаты остались неопубликованными и практически не отображены в отчете. За тот год не существует ни одной фотографии участка «Альфа», сохранилась фотография только одного объекта на участке «Гамма». Фотофиксация на участке «Гамма» про-

Рис. 2. Возвышенность I (она же «Гамма») на спутниковом фото Ольвии (Google Earth 2019)

верхнем слое (0,25–0,40 м от уровня современной дневной поверхности) находками, взятыми на опись, были верхняя часть светлоглиняной амфоры II–III вв. н. э. (О-64/4) и фрагмент циркульного поддона аттического чернолакового килика с графитом «Δ» (рис. 4: 1; О-64/3). Впрочем, локализация последней находки неочевидна, поскольку согласно книге списков и инвентарной описи, она обнаружена на участке «Альфа», а согласно полемому дневнику – на участке «Бета». Далее, судя по книге списков, по траншее был снят слой глубиной до 0,6 м. Из находок отметим лепную крышку (по инвентарной описи – фрагменты лепного сосуда; рис. 4: 2; О-64/78) и обломки крышки аттической чернолаковой леканы (по инвентарной описи – чернолаковая тарелка; рис. 4: 3; О-64/79) 480 гг. до н. э. с корзиной лучей по центру (Sparkes, Talcott 1970, p. 323, pl. 41).

Поскольку тогда никто не мог предположить наличие к западу от городских стен Ольвии жилой застройки, то, ввиду отсутствия на участке могильных пятен, основной акцент работ переместился на участок «Бета» и раскопки на участке «Альфа» были остановлены. Как отмечалось в дневнике: «на раскопе «Альфа» грунт местами светложелтый, местами более темный, но проследить наличие могильных пятен не удалось» (Козуб 1964а, с. 6). Спустя 10 дней решено было углубить траншею с помощью бульдозера. В результате глубина участка составила 1,0–1,1 м. (Козуб 1964а, с. 33б). Через неделю на один день в траншее были проведены небольшие работы, охва-

водилась, о чем есть упоминание в поле-вом дневнике (Павлова 1964, с. 16, 26), но уже в фотодневнике экспедиции об этом нет ни слова.

Кроме краткой информации по раскопкам на участке «Альфа» в 1965 г. (Козуб 1967, с. 126–130) и публикации архаического курса, найденного в 1988 г. (Папанова 1993, с. 24–26), остальные результаты исследований, проведенные на возвышенности I (она же «Гамма») в 1964–1965, 1988, 1994–1996 гг., не были введены в научный оборот. Но именно с этого места в 1964 г., как будет указано ниже, начиналось исследование ольвийского предместья (рис. 3).

Траншея участка «Альфа» была заложена по направлению север–юг и составила 42,4 (С–Ю) × 3,2 (З–В) м. По ней было проведено четыре плужных вспашки трактором, после каждой шел выброс грунта лопатами и сбор подъемного материала. В вер-

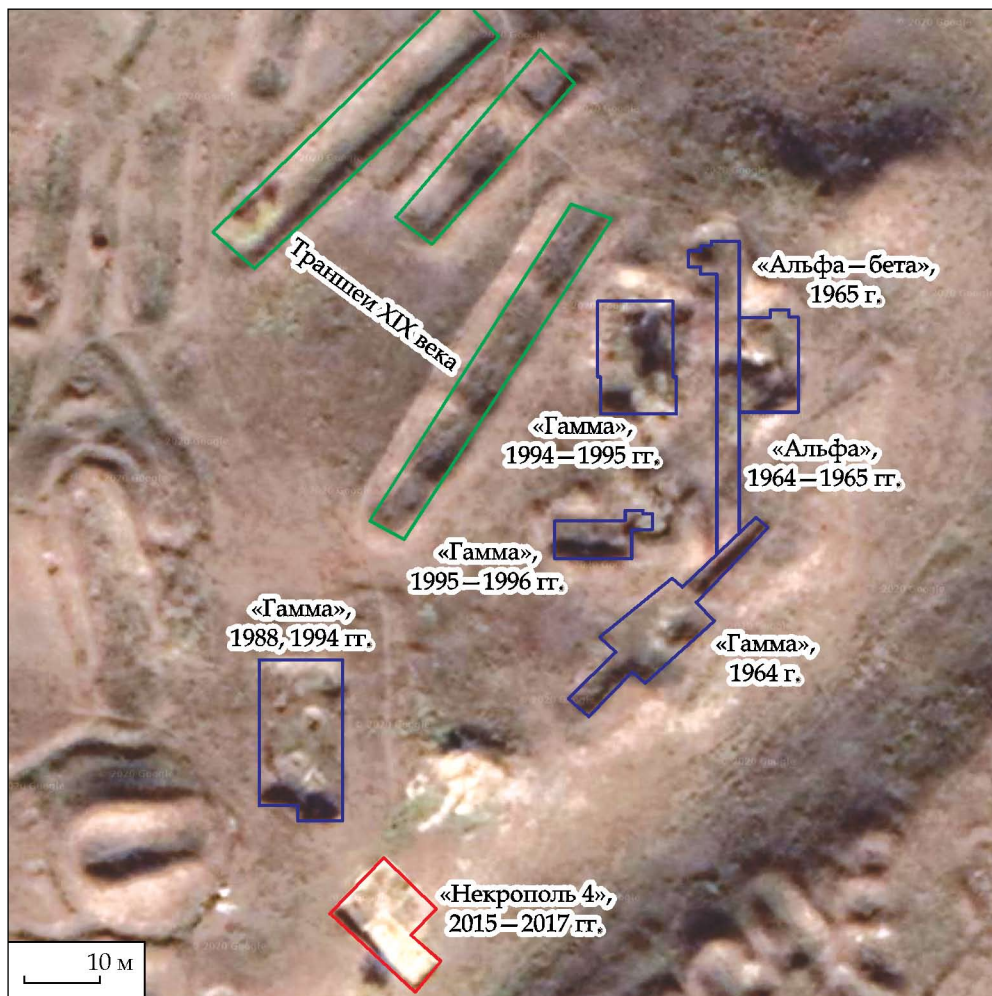

Рис. 3. Сводный план раскопок на возвышенности I (она же «Гамма»)

тившие 10 м ее длины (Павлова 1964, с. 58). В результате глубина на момент закрытия участка составила 1,23–1,30 м. С этого уровня грунта на опись были взяты маленькая сероглиняная кружка (рис. 4: 4; О-64/900) второй половины I – первой половины II в. н. э. (Hayes 2008, p. 268, fig. 51, pl. 76), а также фрагмент дна чернолакового сосуда (О-64/897) и обломок венчика чернолакового сосуда с граффити «ΑΡΤΕΜΩΝ» (рис. 4: 5; О-64/896).

Тогда же, когда начинались работы на участке «Альфа», перпендикулярно ему, по южному краю возвышенности I, была заложена траншея участка «Гамма», размерами 36,0 (в отчете неверно указано 56 м) (С-В–Ю-3) × 3,0 (С-3–Ю-В) м (Козуб 1964, с. 1). Там также провели вспашку плугом, сняли подъёмный материал и оставили на время из-за нехватки рабочих рук. 5 июля в

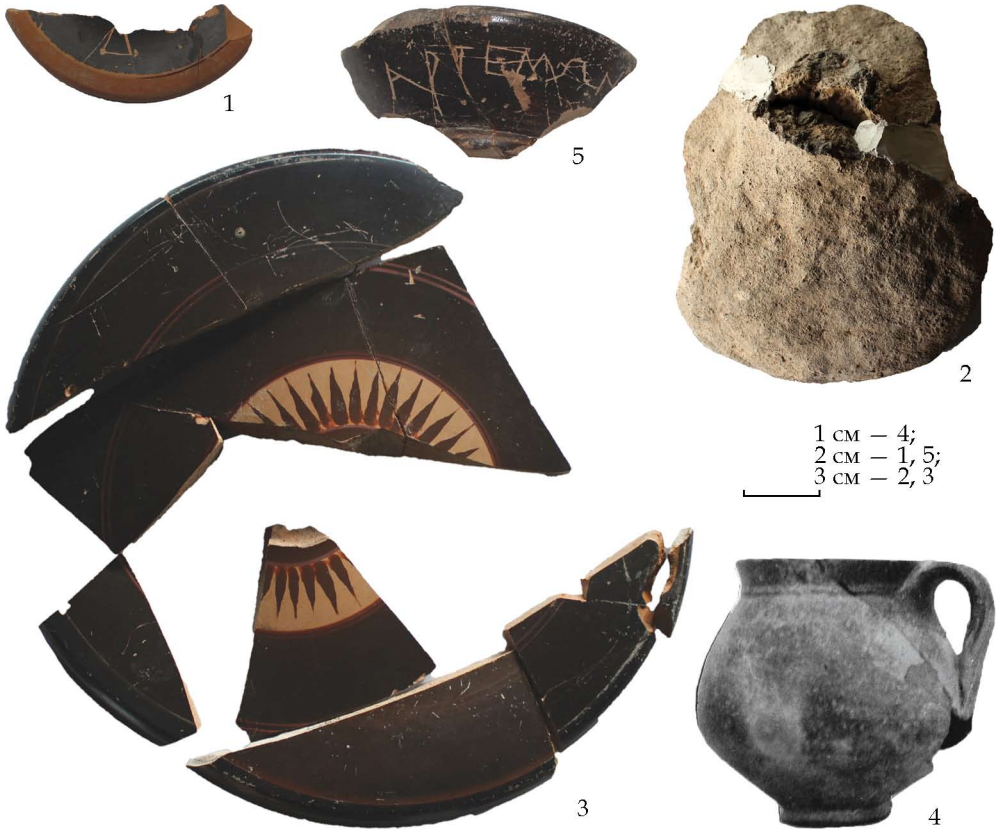

Рис. 4. Находки с участка «Альфа» (1964 г.): 1 – О-64/3; 2 – О-64/78; 3 – О-64/79; 4 – О-64/900; 5 – О-64/896

Ольвию приехала группа более 50 человек студентов-практикантов из Московского пединститута им. Ленина (совр. Московский педагогический государственный университет) и Ивановского педагогического института (совр. Ивановский государственный университет; Славин 1964, с. 39). Руководили группой преподаватель археологии Игорь Ефимович Никонов (1930–2010; Солодкова 2010, с. 97–102) и старший лаборант Л. П. Павлова, информацию о которой, к сожалению, пока не удалось найти. Решено было разделить группу на две части, одна, под руководством И. Е. Никонова, была направлена на раскопки агоры, другая, под начальством Л. П. Павловой – на участок «Гамма». Именно она вела дневник раскопок участка (дневник № 3) и делала соответствующие записи в книгах списков.

В дневниковых описаниях участка «Гамма» чувствуется неопытность автора, недостаточное владение методикой, отсутствуют многие промеры размеров и глубины найденных объектов, неоднократно встречается путаница в указаниях сторон света и сумбурность описания. Тем не менее, дневник велся регулярно, там присутствуют зарисовки с описаниями неко-

торых находок, наброски планов раскопа. Поэтому, учитывая отсутствие чертежей, фотографий, и крайне малое количество взятых на опись материалов, данный полевой дневник является наиболее важным, фактически единственным, источником по этим раскопкам.

В процессе работы над статьей, на основе всех доступных материалов, в первую очередь текста и набросков в полевом дневнике № 3 и их сопоставления со спутниковыми снимками Google Earth был реконструирован план участка «Гамма» (рис. 5). Увы, из-за ошибок в дневнике, локализовать его на местности, создать план и воссоздать результаты исследований, оказалось непростой задачей. Перечислять все неточности не имеет смысла, но на основных необходимо остановиться, чтобы обосновать предложенную реконструкцию.

Во-первых, видимая часть траншеи на местности составляет 36 м, а не 56 м, как указано в дневнике Л. П. Павловой и отчете Ю. И. Козуб. Отметим, что в полевом дневнике Ю. И. Козуб длина траншеи не записана (оставлено пустое место), так что, вероятнее всего, она взяла информацию из текста Л. П. Павловой. Более того, траншеи в 56 метров на всем близлежащем пространстве не существует. Так же длина в 36 м раскопа «Гамма» высчитывается по схематичному плану раскопок к отчету 1964 г. (см. рис. 1) и по схемам из дневника Л. П. Павловой (масштаб в них не указан, но можно рассчитать длину, исходя из расположения объектов относительно друг друга). Поэтому, наиболее вероятно, длина участка составляет 36 м.

Во-вторых, в схемах из дневника Л. П. Павлова неправильно подала ори-

Рис. 5. План участка «Гамма»

Рис. 6. Находки с участка «Гамма» (1964 г.): 1 – O-64/385; 2 – O-64/386; 3 – O-64-387; 4 – O-64/388; 5 – O-64/390; 6 – O-64/389; 7 – O-64/556; 8 – O-64/394; 9 – O-64/391; 10 – O-64/392; 11 – O-64/772

ентацию по сторонам света. Действительная ориентация траншеи участка «Гамма»: северо-восток — юго-запад. Но на чертежах из дневника она указана как северо-запад — юго-восток, либо не указана вовсе. То есть, стороны света указаны так, как если бы за север был принят запад. Объяснение такой странной ситуации может быть следующим. На планах Ольвии верх иногда находится на западе, в том числе на схематичном плане раскопок за 1964 г. (его копия могла использоваться во время экспедиции), Л. П. Павлова могла спутать север с западом, если ориентировалась на этот, либо подобный план. Особенно если учитывать, что она, скорее всего, была в Ольвии впервые. Также, иногда, стороны света перепутаны в дневнике, что еще больше усложняло локализацию раскопанных объектов. В дневнике ориентация одних и тех же объектов может быть указана как верно, так и ошибочно в разные дни его написания.

В-третьих, согласно дневнику, в конце раскопок работы велись на квадратах 1 и 2 в центральной части участка. Квадраты 3 и 4 не были затронуты, не считая предварительной работы бульдозера. Действительно, при визуальном обследовании, складывается впечатление, что работы проводились именно там. Но в схеме из дневника раскопанные в квадратах объекты показаны, как если бы они находились в кв. 1 и 3 (Павлова 1964, с. 45).

Наконец, большая часть раскрытых объектов крайне скудно описана (в отличие от развернутого описания находок, текста по которым больше, чем по самим раскопкам) и не интерпретирована, либо интерпретирована ошибочно. Но тут важно подчеркнуть, что никто тогда не ожидал обнаружить за стенами Ольвии жилую и хозяйственную застройку, предполагалось, что «этот год будет началом систематического изучения некрополя» (Павлова 1964, с. 1). Этим также, вероятно, было обусловлено то, что раскопанные объекты, относящиеся к ольвийскому предместью, не получили тогда должного внимания.

Раскопки на участке «Гамма» начались со снятия верхнего, гумусного слоя. Там был смешанный материал, с преобладанием обломков амфор римского времени, но на глубине 0,5 м: «В отдельных местах показались пятна, которые темнее основного грунта» (Павлова 1964, с. 4). Вскоре рабочая площадь в траншее была сокращена до двух ее частей — северо-восточной, длиной 16 м и юго-западной, длиной 8 м.

В ходе работ в северо-восточной части на глубине 0,5–0,8 м, в желтоглинистом грунте были найдены обломок ручки амфоры с клеймом (рис. 6: 1; О-64/385), фрагменты лепных сосудов с орнаментацией по венцу, один из которых был взят на опись (рис. 6: 2; О-64/386) и четыре обломка лутерия (рис. 6: 3; О-64/387) коринфского производства 450–425 гг. до н. э. (Sparkes, Talcott 1970, p. 370, pl. 91, fig. 16).

На глубине 0,7 м в северо-западном углу раскопа было выявлено лежащее на боку тулово массивной амфоры II–III вв. н. э. (скорее всего, тип 75 по И. Б. Зеест — Зеест 1960, с. 113, таб. 31). С целью ее раскрытия была заложена прирезка 1, в которой, к северо-западу от тулова амфоры, прослежена часть вымостки (Павлова 1964, с. 24), размерами 1,35 (С-3 — Ю-В) × ок. 1,0

Рис. 7. Вымостка в северо-восточной части раскопа «Гамма»; на заднем фоне траншея раскопа «Альфа», вид с юго-востока

(С-В – Ю-З) м, состоявшая из обломков амфор того же времени (222 ед.), костей животных (12 ед.) и мелкого известнякового бута (18 ед.; рис. 7). Предположительно, это мог быть небольшой фрагмент дороги первых вв. н. э., ведущей к некрополю.

В центре северо-восточной части траншеи был обнаружен объект, названный в дневнике «зольным пятном». Его размеры составили 3,4 (С-З – Ю-В) × ок. 3,0 (С-В – Ю-З) м, глубина – 0,80–1,75 м от уровня современной дневной поверхности (т. е. 0,95 м). Надо отметить, что в дневнике обозначена только его «ширина» (как и в случае с вымосткой), но по наброскам планов можно приблизительно реконструировать размеры, а по книгам списков – глубину. Для раскопок «пятна» была заложена прирезка 2.

Верхняя часть заполнения «пятна», судя по книге списков, была насыщена материалом: обломками амфор, серолощенной, чернолаковой, а также восточногреческой (в дневнике – расписной) керамикой, костями животных. На опись был взят обломок ручки амфоры на сложнопрофилированной ножке первой четверти V в. до н. э. (т. н. «протофасос») с граффито (рис. 6: 4; О-64/388). Среди находок в нижней части «пятна» также было большое количество обломков амфор, в основном хиосских пухлогорлых, обломок чернолаковой чашечки (Павлова 1964, с. 40), фрагмент сероглиняного светильника открытого типа с закопченным рожком (Павлова 1964, с. 42), осколки расписной керамики. На опись был взят только фрагмент «каменного ножа» (О-64/555), обнаруженный в придонной части заполнения.

Согласно дневнику, в юго-восточной части данного «пятна» была выявлена яма «а». Ее размеры составили 1,45 (С-3—Ю-В) × 1,15 (С-В—Ю-З) м, глубина точно не обозначена, но, судя по малому количеству находок, она была небольшой. Сверху в заполнении ямы было найдено горло хиосской пухлогорлой амфоры первой половины V в. до н. э. (Монахов 2003, с. 24). В коллекцию из ямы были взяты «намотка» из стенки аттического чернолакового сосуда (рис. 6: 5; О-64/390) и ионийский светильник (рис. 6: 6; О-64/389) 525—480 гг. до н. э. (тип 10, В.2 по И. Н. Шейко — Шейко 2015, с. 63).

Таким образом, комплекс «зольного пятна» и ямы, вероятнее всего, датируется первой четвертью V в. до н. э. Надо отметить, что, как правило, углубления, ямы и землянки ольвийского предместья, в особенности позднеархаического-раннеклассического времени заполнены очень рыхлым, золистым грунтом. Поэтому, судя по размерам, глубине, и комплексу находок, была раскопана землянка и внутри, либо возле нее, яма, относящиеся к раннему периоду существования предместья.

Еще одно «зольное пятно» было выявлено в северо-восточном углу раскопа. Оно частично располагалось ниже вымостки римского времени, и зафиксировано с глубины 1,6 м до 1,9 м от уровня современной дневной поверхности. С целью его раскрытия к северо-востоку была заложена прирезка № 3. Размеры «зольного пятна» в дневнике не приводятся, но судя по тому, что оно полностью охватывало прирезку и немного выходило за ее пределы, они были около 2,5 (С-3—Ю-В) × 2,0 (С-В—Ю-З) м.

В заполнении «пятна» было «*большое скопление осколков амфор, костей, углей, обожженных камней. Попадают фрагменты чернолаковой посуды*» (Павлова 1964, с. 44, 46). Отметим, что восточногреческой керамики не было. На глубине 1,68 м в нем были найдены фрагменты крышки аттической чернолаковой леканы (О-64/557; по дневнику — расписное блюдо), схожей с найденной неподалеку на раскопе «Альфа». Также из заполнения «пятна» на опись были взяты фрагменты чернолаковой чашечки со штампованным орнаментом (О-64/558) и рожок с частью тулова открытого чернолакового светильника (рис. 6: 7; О-64/556). Данный фрагмент относится к типу 32 по типологии И. Н. Шейко и широко датируется концом третьей четверти V — последней четвертью IV в. до н. э. (Шейко 2015, с. 97, рис. 79). Заполнение закончилось на глубине 1,9 м. Учитывая размеры и глубину, возможно, это небольшая землянка либо крупная яма, существовавшая, вероятно, в последней трети V в. до н. э.

Ближе к завершению работ на участке в центре траншеи, где не проводилось работ, были заложены четыре квадрата (5 × 5 м), верхний слой которых был срыт бульдозером (около 0,4 м). Раскопки проводились в юго-восточной части, на квадратах 1 и 2, где проявились «зольные пятна». Возле них грунт был очень твердым (Павлова 1964, с. 44), что типично для сырцовых распылов стен разрушенных полуземлянок. Квадраты 3 и 4 остались не исследованы. В верхней части «зольного пятна» в квадрате 2 «случайно был выкопан череп человека» (Павлова 1964, с. 36), также было выявлено несколько человеческих позвонков. Вероятно, они относились к разрушенному погребению первых вв. н. э., которые иногда прорезали заполнения более раннего времени.

Размеры «зольного пятна» в квадрате 1 составили 2,4 (С-З – Ю-В) × 2,1 (С-В – Ю-З) м, глубина, вероятно, около 0,6 м (известно только, что дно было выявлено на глубине 1,03 м от уровня современной дневной поверхности). В заполнении «пятна» были найдены часть горла и нижняя часть амфоры о. Лесбос (такой вывод можно сделать по описанию и рисункам в дневнике) (Павлова 1964, с. 48 – 49), фрагменты чернолаковой керамики. Материала было относительно немного.

«Зольное пятно» в квадрате 2 представляло собой яму овальной формы, размерами: 1,75 (З – В) × 2,0 (С – Ю) м, глубиной 1,4 м. В отчете упоминается, что она была «перекрыта земляным куполообразным сводом, который в настоящее время не сохранился» (Козуб 1964, с. 13). Речь идет о том, что яма была колоколо-видной формы в разрезе, сужаясь кверху. В верхней части ее заполнения было обнаружено горло хиосской пухлогорлой амфоры первой половины V в. до н. э. Глубже начали перемежаться желтоглинистые и золистые прослойки грунта. В яме были обнаружены, кроме обломков амфор, фрагменты сероглиняной и чернолаковой керамики, в том числе 6 обломков доньев чернолаковых сосудов. После раскрытия ямы, в ее юго-западном борту был прослежен культурный слой, в котором, в чуть наклонном положении, была выявлена целая хиосская раннепухлогорлая амфора с энглифическим кружком по горлу и дипинто по тулову (рис. 6: 11; О-64/772). К юго-западу от нее начиналась еще одна яма. Такой тип амфор надежно датируется последними двумя десятилетиями VI в. до н. э. (Монахов и др. 2019, с. 75 – 78). Вторая яма была меньше предыдущей, размерами: 1,25 (З – В) × 1,5 (С – Ю) м, глубиной до 1,1 м. В ней, согласно дневнику, кроме амфоры, заполнявшей проход между ямами, «ничего не оказалось» (Павлова 1964, с. 56), но в западном углу были следы органики.

В экспедиционном отчете этот объект был интерпретирован как «погребение № 13». Отмечалось, что оно производит странное впечатление – погребальная конструкция хорошей сохранности, при этом содержимое могилы не сохранилось абсолютно (Козуб 1964, с. 13). Но в наше время известно, что самые ранние погребения на месте бывшего предместья появляется не ранее II в. до н. э. Поэтому можно уверенно связывать этот комплекс именно с ним.

Возможно, более крупное зольное пятно в кв. 1 можно интерпретировать как полуземлянку, которую, ввиду отсутствия взятых в коллекцию находок, можно только ориентировочно продатировать V в. до н. э. «Зольные пятна» в кв. 2 являлись ямами, заполненными одинаковым мягким, золистым грунтом. Более крупная яма, северо-восточная, вероятно была зерновой. Об этом свидетельствуют ее размеры и то, что она расширялась книзу. Назначение более мелкой, юго-западной ямы неясно. Представляется, что они не были специально связаны между собой, но одна прорезала другую, и образовавшийся пролом был заложен пустой амфорой и забутован землей. Не исключено их одновременное использование, а соприкосновение их стенок могло состояться из-за того, что горловины зерновых ям узкие, и при сооружении либо этой ямы, либо соседней, легко можно было допустить ошибку.

В юго-западной части траншеи раскопа «Гамма» не было выявлено объектов, но в желтоглинистом грунте на глубине 1 м найдены обломок венчи-

ка и стенки афинской чернолаковой пелики с рифлёной поверхностью IV в. до н. э. (рис. 6: 8; О-64/394) (Büsing-Kolbe 1977, p. 86, pl. 40: 5–6). Также были взяты на опись фрагментированная чернолаковая чашечка того же времени (рис. 6: 9; О-64/391), и обломки более ранней аттической чернолаковой керамики с графитом — стенка сосуда (О-64/393) и циркульный поддон килика (рис. 6: 10; О-64/392). Материковый слой начинался на глубине 1,35 м.

Подводя итоги, можно сделать следующие выводы. В северо-восточной части участка «Гамма» было выявлено три объекта связанных с ольвийским предместьем, два из которых названы «зольными пятнами» и одно — ямой. Скорее всего, «зольное пятно» в центре северо-восточной части траншеи было полуземлянкой, возле которой находилась небольшая яма. Они относятся к первой четверти V в. до н. э. — времени первого периода существования жилой застройки к западу от Ольвии. «Зольное пятно» в северо-восточном углу траншеи, перекрытое сверху забутовкой могло быть крупной ямой конца V — начала IV в. до н. э. и относилось уже ко второму этапу существования предместья. «Зольное пятно» в центре раскопа (квадрат 2), вероятно, также было полуземлянкой, а «погребение № 13» к северо-востоку от него — зерновой ямой и прорезавшей ее по юго-западному борту ямой неизвестного назначения. По найденной между ямами амфоре этот комплекс можно датировать последней четвертью VI в. до н. э. — то есть, временем начала существования жилой застройки к западу от Ольвии.

Таким образом, уже в 1964 г. было положено начало изучению так называемого ольвийского предместья, хронологические рамки которого на этом участке — последняя четверть VI — первая половина IV в. до н. э. Судя по материальной культуре его обитателей, в том числе обнаруженным графитом, подтверждается вывод о том, что они относились к эллинам и не отличались по хозяйственно-бытовым условиям от других ольвиополитов того времени (Козуб 1979, с. 29). Также представляется необходимым и в дальнейшем вводить в научный оборот результаты раскопок «ольвийского предместья», которые позволят уточнить имеющиеся данные и пополнить источниковедческую базу этого уникального памятника.

ЛИТЕРАТУРА

- Виноградов, Ю. А., Мусин, А. Е. 2009. Императорская археологическая комиссия и исследование древней Ольвии. В: Мусин, А. Е. (ред.). *Императорская Археологическая Комиссия (1859 – 1917): к 150-летию со дня основания*. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, с. 487-521.
- Зубарь, В. М. 2007. *Хора Херсонеса Таврического на Гераклейском полуострове: история раскопок и некоторые итоги изучения*. Киев: Стилюс.
- Зубарь, В. М. 2009. *Летопись археологических исследований Херсонеса-Херсона и его округи (1914 – 2005 гг.)*. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии, Suppl. 6. Симферополь.
- Карасев, А. Н. 1956. Планы Ольвии XIX века как источник для исторической топографии города. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 50, с. 9-34.
- Козуб, Ю. И. 1964а. *Дневник № 1 раскопок некрополя 1964 г.* НА ИА НАН України, ф. 64, 1964/12.

- Козуб, Ю. И. 1964b. *Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 1964 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/12.
- Козуб, Ю. И. 1965. *Отчет о раскопках территории ольвийского некрополя в 1965 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/8.
- Козуб, Ю. И. 1967. Раскопки территории некрополя Ольвии в 1965–1966 гг. *Археологические исследования на Украине 1965–1966*, с. 126-131.
- Козуб, Ю. И. 1975. Древнейшее святилище Ольвии. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.). *Ольвия*. Киев: Наукова думка, с. 139-163.
- Козуб, Ю. И. 1979. Передмістя Ольвії. *Археологія*, 29, с. 3-34.
- Крапівіна, В. В. 1999. Ольвія: проблеми охорони та археологічні дослідження. *Археологія*, 4, с. 4-19.
- Крыжицкий, С. Д., Крапивина, В. В. 1999. Четверть века раскопок Ольвии. *Летопись Причерноморья. Археология, история, нумизматика*, 1, с. 5-22.
- Марченко, К. К. 1982. К вопросу о так называемом предместье Ольвии. *Вестник древней истории*, 3, с. 126-136.
- Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье: типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре*. Москва; Саратов: Киммериды; Саратовский университет.
- Монахов, С. Ю., Кузнецова, Е. В., Чистов, Д. Е., Чурекова, Н. Б. 2019. *Античная амфорная коллекция Государственного Эрмитажа VI – II вв. до н. э.* Саратов: Амирит.
- Павлова, Л. П. 1964. *Дневник № 3 1-й бригады. Некрополь 1964 г. Участок γ*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/12.
- Папанова, В. А. 1993. Архаический курос из ольвийского некрополя. В: Папанова, В. А. *Некрополь Ольвии (история исследования, итоги раскопок)*. Бердянск: Гортипография, с. 24-26.
- Папанова, В. А. 2006. *Урочище Сто могил – некрополь Ольвии Понтийской*. Киев: Знання України.
- Солодкова, О. Л. 2010. Наши великие педагоги: Игорь Ефимович Никонов (1930–2010). *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Всеобщая история*, 3, с. 97-103.
- Тункина, И. В. 2002. *Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX вв.)*. Санкт-Петербург: Наука.
- Шейко, І. М. 2015. *Світильники Ольвії (кінець VII ст. до н. е. – I ст. н. е.)*. Дисертація к. і. н. ІА НАН України.
- Büsing-Kolbe, A. 1977. *Corpus vasorum antiquorum*. Mainz: RGZM, 1. *Corpus vasorum antiquorum*, 42. München.
- Hayes, J. W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports*. The Athenian Agora, XXXII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries BC*. The Athenian Agora, XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

REFERENCES

- Vinogradov, Iu. A., Musin, A. E. 2009. Imperatorskaia arkheologicheskaia komissiiia i issledovanie drevnei Olvii. In: Musin, A. E. (ed.). *Imperatorskaia Arkheologicheskaia Komissiiia (1859–1917): K 150-letiiu so dnia osnovaniia*. Sankt-Peterburg: Dmitrii Bulanin, p. 487-521.
- Zubar, V. M. 2007. *Khora Khersonesa Tavricheskogo na Gerakleiskom poluostrove: istoriia raspokop i nekotorye itogi izucheniia*. Kiev: Stilos.
- Zubar, V. M. 2009. *Letopis arkheologicheskikh issledovaniï Khersonesa-Khersona i ego okrugi (1914–2005 gg.)*. Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii, Suppl. 6. Simferopol.
- Karasev, A. N. 1956. Plany Olvii XIX veka kak istochnik dlia istoricheskoi topografii goroda. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 50, p. 9-34.
- Kozub, Iu. I. 1964a. *Dnevnik N 1 raspokop nekropolia 1964 g.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/12.
- Kozub, Iu. I. 1964b. *Отчет о раскопках некрополя Ольвии в 1964 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1964/12.
- Kozub, Iu. I. 1965. *Отчет о раскопках территории ольвийского некрополя в 1965 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1965/8.

- Kozub, Iu. I. 1967. Raskopki territorii nekropolia Olvii v 1965–1966 gg. *Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine 1965 – 1966*. Kiev: Naukova dumka, p. 126-131.
- Kozub, Iu. I. 1975. Drevneishee sviatilishche Olvii. In: Kryzhitskii, S. D. (ed.). *Olviiia*. Kiev: Naukova dumka, p. 139-163.
- Kozub, Iu. I. 1979. Peredmistia Olvii. *Arheologia*, 29, p. 3-34.
- Krapivina, V. V. 1999. Olvii: problemi okhoroni ta arheologichni doslidzhennia. *Arheologia*, 4, p. 4-19.
- Kryzhitskii, S. D., Krapivina, V. V. 1999. Chetvert veka raskopok Olvii. *Letopis Prichernomoria. Arkheologiiia, istoriia, numizmatika*, 1, p. 5-22.
- Marchenko, K. K. 1982. K voprosu o tak nazyvaemom predmeste Olvii. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 126-136.
- Monakhov, S. Iu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomore: tipologiia amfor vedushchikh tsentrov-eksporterov tovarov v keramicheskoi tare*. Moskva; Saratov: Kimmerida; Saratovskii universitet.
- Monakhov, S. Iu., Kuznetsova, E. V., Chistov, D. E., Churekova, N. B. 2019. *Antichnaia amfornaia kolleksiia Gosudarstvennogo Ermitazha VI – II vv. do n. e.* Saratov: Amirit.
- Pavlova, L. P. 1964. *Dnevnik № 3 1-i brigady. Nekropol 1964 g. Uchastok γ*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1964/12.
- Papanova, V. A. 1993. *Arkhaicheskii kuros iz olviiskogo nekropolia*. In: Papanova, V. A. *Nekropol Olvii (istoriia issledovaniia, itogi raskopok)*. Berdiansk: Gortipografiia, p. 24-26.
- Papanova, V. A. 2006. *Urochishche Sto mogil – nekropol Olvii Pontiiskoi*. Kiev: Znaniia Ukrainy.
- Solodkova, O. L. 2010. Nashi velikie pedagogi: Igor Efimovich Nikonov (1930–2010). *Vestnik Rossiiskogo universiteta druzhby narodov. Seriia: Vseobshchaia istoriia*, 3, p. 97-103.
- Tunkina, I. V. 2002. *Russkaia nauka o klassicheskikh drevnostiakh iuga Rossii (XVIII – seredina XIX vv.)*. Sankt-Peterburg: Nauka.
- Sheiko, I. M. 2015. *Svitylnyky Olvii (kinets VII st. do n. e. – I st. n. e.)*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Büsing-Kolbe, A. 1977. *Corpus vasorum antiquorum*. Mainz: RGZM, 1. *Corpus vasorum antiquorum*, 42. München.
- Hayes, J. W. 2008. *Roman Pottery: Fine-Ware Imports*. The Athenian Agora, XXXII. Princeton: American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A., Talcott, L. 1970. *Black and Plain Pottery of the 6th, 5th, and 4th Centuries BC*. The Athenian Agora, XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.

A. G. KUZMISHCHEV

BEGINNING OF THE EXCAVATIONS AT OLBIAN SUBURBS

An interesting feature of Olbia Pontica is the presence of large-scale residential buildings outside its western city walls. In historiography, this territory is called the «Olbian suburbs». The priority of its discovery belongs to the archaeologist Yu. I. Kozub, who excavated it from 1964, with interruptions through 2005, inclusive. Unfortunately, the vast majority of materials from these excavations have not been put into scientific circulation.

The research of the Olbia suburbs began in 1964, when Yu. I. Kozub established three sites «Alpha», «Beta», and «Gamma» in order to discover the necropolis of the 1st centuries AD. At the «Beta» site, the necropolis of this time was indeed found; the sanctuary of the last quarter of the 6th – first half of the 5th century BC was also revealed there, but then it was not correlated with the «suburbs».

The excavations of the «Alpha» and «Gamma» sites, which were conducted to the south, received much less attention; information about them is practically absent in the expedition reports. The results of these works are presented for the first time in this article, as well as a master plan for all excavations conducted in this territory (Upland I) is created.

The «Alpha» site it was a north-south oriented trench measuring 42.4 × 3.2 m. During its excavation, objects related to the life of the «suburbs» were found, including fragments of black slipped ceramics with graffiti and an Attic lekanis lid.

On the «Gamma» site, the work was of a larger scale. It was conducted by L. P. Pavlova. The excavation was also originally in the form of a trench, oriented in the north-east – south-west direction, with the dimensions 36.0 × 3.0 m, later in the center of which 4 squares were laid, 5 × 5 m each.

Then the results of these excavations could not be correctly interpreted, but in the course of the modern revision of its data it was possible to find out that there probably were discovered objects related to the two stages of the existence of the Olbian suburbs. Two half-dugouts and three pits most likely functioned in the last quarter of the 6th – the first half of the 5th century BC. Another half-dugout and a pit – in the second half of the 5th century BC. Findings of the beginning of the 4th century BC were also discovered.

Thus, in 1964, excavations of the «Olbian suburbs» began, the chronological framework of which at the excavated sites amounted to the last quarter of the 6th – beginning of the 4th century BC. Judging by the material culture of its inhabitants, including discovered graffiti, the conclusion is confirmed that they belonged to the Hellenes and did not differ in household conditions from other Olbio citizens of that time.

Keywords: history of archaeology, Olbian, suburb, Yu. I. Kozub, L. P. Pavlova.

О. Г. КУЗЬМИЩЕВ

ПОЧАТОК РОЗКОПОК ОЛЬВІЙСЬКОГО ПЕРЕДМІСТЯ

Цікавою особливістю Ольвії Понтійської є наявність масштабної житлової та господарської забудови за межами її західних міських стін. В історіографії ця територія називається «ольвійським передмістям». Пріоритет його відкриття належить археологу Ю. І. Козуб, яка проводила на ньому розкопки з 1964 р., з перервами, по 2005 р. включно. На жаль, переважна більшість матеріалів цих досліджень так і не була введена до наукового обігу.

Початок вивченню ольвійського передмістя було покладено в 1964 р., коли Ю. І. Козуб заклала три ділянки «Альфа», «Бета» і «Гамма», з метою виявити некрополь перших століть н. е. На ділянці «Бета» некрополь цього часу дійсно був знайдений, там же було виявлено святилище останньої чверті VI – першої половини V ст. до н. е., але тоді воно не було співвіднесене з «передмістям».

Розкопкам ділянок «Альфа» і «Гамма», які проводилися південніше, було приділено набагато менше уваги, інформація про них практично відсутня в експедиційному звіті. У статті вперше подані результати цих робіт, а також створено зведений план зі всіма дослідженнями, які проводилися на цій території (Висота I).

Ділянка «Альфа» являла собою траншею, орієнтовану у напрямку північ–південь, з розмірами 42,4 × 3,2 м. Під час її розкопок були виявлені предмети пов'язані з життєдіяльністю «передмістя», серед яких уламки чорнолакової кераміки з графіті і покришка аттичної лекани.

На ділянці «Гамма» роботи мали більш масштабний характер. Керувала ними Л. П. Павлова. Розкоп також спочатку був у формі траншеї, орієнтованої у напрямку північний схід – південний захід, з розмірами 36,0 × 3,0 м, в центрі якої пізніше було закладено 4 квадрати, 5 × 5 м кожен.

Тоді результати цих розкопок не вдалося правильно інтерпретувати, але в ході сучасного перегляду даних вдалося з'ясувати, що тут, ймовірно, були виявлені об'єкти, що належать до двох етапів існування ольвійського передмістя. Дві напівземлянки і три ями, швидше за все, функціонували в останній чверті VI – першій половині V ст. до н. е. Ще одна напівземлянка і яма – у другій половині V ст. до н. е. Також були виявлені знахідки початку IV ст. до н. е.

Таким чином, у 1964 р. почалися розкопки «ольвійського передмістя», хронологічні рамки якого на розкопаних ділянках склали останню чверть VI – початок IV ст. до н. е. Зважаючи на матеріальну культуру його мешканців, зокрема виявлені графіті, підтверджується висновок про те, що вони належали до еллінів і не відрізнялися за господарсько-побутовими умовами від інших тогочасних ольвіополітів.

Ключові слова: історія археології, Ольвія, передмістя, Ю. І. Козуб, Л. П. Павлова.

ЩОДО ОДНОГО АСПЕКТУ РЕЛІГІЙНОЇ ПРАКТИКИ В АНТИЧНИХ ЦЕНТРАХ ПРИЧОРНОМОР'Я

У статті розглянуто одну з релігійних практик античного населення Причорномор'я, а саме, поширення ароматичних засобів за допомогою теракотових погрудь-тиміатерій. Увагу зосереджено на серії таких теракот II ст. до н. е. з Ольвії Понтіїської, виявлених у ботросі на Східному (Центральному) теменосі. Адже вони знаходять дуже близькі аналогії у віддалених один від одного античних центрах Причорномор'я.

Ключові слова: антична релігія, Ольвія Понтіїська, теменос, ботрос, теракота, погрудь-тиміатерій, зображення богині, вотив.

Віталій Михайлович Зубар, мій науковий керівник і мудрий наставник, лишив по собі величезний спадок — свої дослідження. У вивченні релігійного життя населення Північного Причорномор'я він не обмежував себе одним античним центром, ані одним типом знахідок. Його цікавило все: від часів заснування полісів до епохи поширення християнства. Цей спадок вченого започаткував цілий напрям у сучасному антикознавстві України. Дослідження В. М. Зубаря залишатимуться актуальними ще надовго, а деякі його висновки вже зараз сприймаються як аксіоми. Нехай ця скромна стаття буде даниною пам'яті визначному вченому.

* * *

До культових дій мешканців античних полісів Причорномор'я в III—II ст. до н. е. входило розкурювання пахощів на чашах теракотових погрудьних жіночих фігурок. Лише деякі з уцілілих чаш, що увінчували їх, містять сліди золи. Тож фіміам могли просто поміщати туди для повільнішого поширення аромату з відкритої ємкості. Це ритуальне приладдя веде своє коріння з інших регіонів, однак значну кількість знахідок виявлено саме в Причорномор'ї (рис. 1), зокрема, в Ольвії, Гордіоні, Амісосі, Херсонесі, Мірмекії, Одесосі, Калатісі, по одному екземпляру — в Ніконії, Горгіппії, Гермонасі (Канаракє 1969, с. 103, № 114; Пругло 1970, с. 97, № 3, табл. 39: 5; Секерская 1989, рис. 65: 2; Bald Romano 1995, N 35, pl. 11; Алексеева 1997, табл. 187, № 89; Burn, Higgins 2001, pl. 37, nr. 2201; Коровина 2002, с. 115, рис. 28, табл. 23: 3; Pâslaru, Colesniuk, Ionescu 2014, p. 140, pl. 10, вгорі по центру; Шевченко А. 2016, с. 44, № 186, табл. XXXIII; Минчев 2018).

В Ольвії Понтіїській такі погрудь-тиміатерії виготовляли масово в III—II ст. до н. е. Жіночим образом у вигляді погруддя, представлено, наприклад, богиню з фіасу Діоніса (Shevchenko 2015, fig. 2, 4; Шевченко Т.

Рис. 1. Карта поширення погрудь-тиміатеріїв у Понтійському регіоні

2020b). Відомо до десяти абсолютно ідентичних теракот, що зображують цю богиню. У такому самому вигляді поставала й Афродіта з еронтами на плечах у двох варіантах, з яких донедавна було опубліковано лише по одному зразку (Леви 1970, с. 45, табл. 19: 4, № 28; Худяк 1940, № 9, с. 91, рис. 69). Вони виявилися одними із двох серій (щонайменше по 7 і 4 теракот у серії) зображень цієї богині (Шевченко Т. 2020а).

Та більшість погрудь неможливо точно віднести до конкретного культу, бо вони не містять характерних для тієї чи іншої богині атрибутів. Єдина примітна деталь цих образів – прикраси, однакові на всіх тиміатеріях: невисока стефана і кулясті сережки. Маємо два варіанти виконання їх. В одному разі прикраси виліплено вручну і доєднано до ще не обпаленого виробу. Таких серійно виготовлених в Ольвії теракот щонайменше дев'ять

Рис. 2. Фрагментовані погруддя-тиміатерії з Калатіса (за Pâslaru, Colesniuk, Ionescu 2014), Ольвії та Мірмекія (за Пругло 1970)

(Шевченко Т. 2018). В іншому варіанті прикраси були показані у формі. Саме цю групу теракот і проаналізуємо тут. Образ богині без атрибутів, що вирізняється лише наявністю спущеного на плечі волосся та прикрас (стефани і сережок), найскладніше інтерпретувати. Та саме такі статуетки були найпопулярнішими в античних центрах не лише Північного, а й Західного Причорномор'я (рис. 2).

Ольвійські погруддя вказаної серії виготовлено одним майстром і, можливо, в одній формі. Зворот їх — ліпний, як і окремо виготовлена чаша. Складається враження, що коропласт скористався довісною формою та лише тією частиною, яка дісталася йому, власне лицьовою. Через втрачений зворот отриманий відтиск доповнювали вручну, що спричинювало певні похибки, зокрема в розмірах. Про це свідчать зразки з неприродною формою голови, деформованими обрисами тощо (кат. № 1, 3, 20). Деяким відтисненим теракотам майстер надавав нового забарвлення, додаючи деталі, теж уручну (кат. № 3, 4). В іншому разі наявні прикраси видаляли, зокрема загладжували стефану, показану в формі (кат. № 6, 7). Завдяки вдосконаленням образи набували нового культового значення. В одному разі вінок з площі наближає жіноче зображення до діонісійського культу (кат. № 3), в іншому декор по сирій глині повністю відповідає оздобленню фігурки Матері богів (кат. № 4).

Ця група ольвійських погрудь-тиміатеріїв має точні аналоги в інших містах Причорномор'я. Якщо образи діонісійського персонажа й Афродіти з еронтами мають близькі за тими чи іншими ознаками відповідники, то образ богині без атрибутів має докладні аналоги в понтійському регіоні. Вони такі подібні, що можна ставити питання про їхнє походження з однієї майстерні. Це знахідки з отвором для чаші з Калатіса, сучасне м. Мангалія

в Румунії (Pâslaru, Colesniuk, Ionescu 2014, p. 140, pl. 10, вгорі по центру), та з виступом від чаші з Мірмекія, сучасне м. Керч у Криму (Пругло 1970, с. 97, № 3, табл. 39: 5). Вони зображують богиню без атрибутів, з довгими пасмами волосся, викладеними на плечі, і без проробленого одягу, що не виключає зображення богині оголеною (рис. 2).

Є й більше віддалені відповідники, зокрема, з того ж таки Калатіса, з Херсонеса та Ніконія. Статуетка з Калатіса з отвором від тиміатерія (вис. без нього 15 см) зображує богиню з такою самою зачіскою, що й на пізніших найбільше поширених погруддях, лише звислі додолу пасма волосся трактовано інакше (Канаракє 1969, № 114, с. 103). Одяг тут не пророблено, як і на розглядуваних ольвійських погруддях. Погруддя-тиміатерії, що зображують богиню без атрибутів, з довгими пасмами волосся, викладеними на плечі, відомі в Причорномор'ї з IV ст. до н. е.: в Херсонесі з тенією або невисоким головним убором і оббитою чашею тиміатерія (Шевченко А. 2016, с. 44, № 186, табл. XXXIII), в Маслинах на хорі Херсонеса та в Ніконії в невисокому головному уборі (Секерская 1989, рис. 65: 2; Шевченко, Котенко 2019, рис. 7). Останні вирізняються наявністю одягу, показаного на погрудді.

Усі погруддя аналізованої ольвійської серії знайдено в ботросі на Східному (Центральному) теменосі, який досліджували О. М. Карасьов та О. І. Леві. Більшість матеріалів з ботроса виявлено в 1955 і 1956 рр. Досі опубліковано лише найкраще вцілілі теракоти (Леві 1959; 1970, с. 42–48). На ділянці, за нумерацією на плані розкопу Е3, ботрос припав на кв. 65, був найглибшим і сягав 8,0 м. Разом з фрагментами теракот у ньому знайдено фрагменти посуду, глиняні важки, пряслиця, вотивні кружальця, хлібці, намистини, ручку від бронзового дзеркала з фігурним завершенням, мармурові плити з написами, зокрема з посвятою Аполлону Дельфінію, фрагмент мушлі зі слідами рум'ян, череп бика з просвердленими отворами, роги з відпилами, гончарні курильниці тощо (Леві, Карасєв 1956; Леві 1959, с. 9–10).

Теракоти вщент потрошені, дійшли здебільшого в невеликих уламках, і лише деякі з них вдалося зібрати в більші фрагменти, опрацьовуючи матеріали з ботроса в Наукових фондах ІА НАН України. До ботроса вони потрапили вже непридатними для використання. Це відповідає практиці заповнення його священними, але вже не потрібними речами, які не можна було виносити за межі теменоса (Леві 1959, с. 19). Неподалік ботроса на території теменоса функціонувала майстерня коропласта (там само, с. 18). Не виключено, що погруддя потрапили до ботроса прямо з майстерні та не використовувалися в культі.

Серед матеріалів було кільканадцять фрагментів погрудь-тиміатеріїв, що зображують не лише богиню в стефані, а й Афродіту з головами еротів на тлі пальмет (Шевченко Т. 2020а, с. 125–126, рис. 12, 15). Не виключено, що статуетки богині без атрибутів були спрощеним образом тієї самої богині Афродіти, вже такої звичної для погрудь-тиміатеріїв, що й не потребувала позначок атрибутів. Чаші розглядуваних тут фрагментів погрудь не вціліли. Хоча в колекції теракот з ботроса з розкопок 1955 р. зберігається понад 30 чаш від погрудь-тиміатеріїв та їхніх фрагментів, однак вони могли

Рис. 3. Ольвія. Чаша від погруддя-тиміатерія

походити і від іншого типу тиміатеріїв, знайдених у цьому контексті, зокрема, Афродіти з еронтами на плечах. Через те їх не залучено до публікації, що не означає, що принаймні деякі з них не увінчували ці теракоти (рис. 3). На те, що подані тут фрагменти погрудь були частиною погрудь-тиміатеріїв, вказують занурені в теракоту ніжки від оббитих чаш (кат. № 1, 3, 4) і отвори від них (кат. № 2, 5–7, 20), а також абсолютна ідентичність уцілілих деталей зображення і технологія їх виготовлення.

Численні теракоти, знайдені в ботросі, стосуються найперше культу Матері богів (зображення самої богині на троні з левеням та в одному разі Аттіса), Афродіти (погруддя та протоми з еронтами на плечах, фігурки Еронта Танатоса), а також найшанованіших олімпійських богів (керамічні олтарики з сюжетами з Зевсом, Аполлоном або Орфеєм, Діонісом і Нікою). Завважимо, що погрудь-тиміатеріїв з зображеннями діонісійського персонажа тут не виявлено, хоча вони були численними в Ольвії та функціонували приблизно в той самий період. Це могло бути зумовлено ситуативними чинниками. Наприклад, в якийсь момент до ботроса потрапили лише відходи з майстерні коропласта або лише вотиви, що вже давно зберігалися у святилищі. Варіантів може бути багато. Відомо лише те, що погруддя Афродіти Уранії (з еронтами на плечах) і богині в прикрасах використовувалися в той самий час на тому самому теменосі.

Фігурки Матері богів також іноді слугували для розкурювання пахоців (Shevchenko 2015). Одна з таких IV ст. до н. е. з Ольвії містить сліди золи на чаші. Також не слід забувати, що культу Діоніса й Афродіти були взаємопов'язані. Нерідко Афродіту зображували як паредру Діоніса (Шевченко Т. 2020b з літ.). Тож не однозначними видаються погруддя-тиміатерії у вигляді жінки у вінку з плюща, котра могла бути менадою, Аріадною, точніше Афродітою-Аріадною. Образ Афродіти у вінку з плюща має прояви в античній коропластиці. Зі стефаною і вінком з плюща над нею зображено Афродіту з еротом на плечі з Верої (Γοσκάλοϋ-Τζαναβάρη 2002, Пів. 74, N 266).

Загалом, увага до прикрас на аналізованих зображеннях може вказувати на уподібнення з Афродітою. Саме ця богиня та її жриці славилися дорогоцінними і мистецькими оздобами. Протягом доби еллінізму в образотворчому мистецтві ці прикраси стають дедалі помітнішими, більше розцяцькованими або ж масивнішими, їх носили на нових місцях: на пе-

редпліччі, грудях, стегні. Сам непророблений одяг на ольвійських погруддях-тиміатеріях може свідчити, що богиню зображено оголеною. В такому вигляді найчастіше зображували Афродіту, рідше – менад.

Нема підстав пов'язувати погруддя без атрибутів або жіночі теракоти у вигляді стоячих фігурок і протом без атрибутів з ботроса з культом Кори Персефони і Деметри, як це традиційно робиться у літературі, присвяченій Північному Причорномор'ю. Такі теракоти могли представляти різних богинь залежно від того, в якому культі їх заціювали. Не виключено, що їх навмисно зображували без будь-яких «розпізнавальних» прикмет, аби шанувальники могли купувати їх для потреб різних культів. З-поміж них міг бути й культ елевсинських богинь, однак, якщо нема інших доказів такої атрибуції, неправомірно називати всі неатрибутовані зображення Деметрою.

Сама передача персонажа не повністю, а по плечі, навряд чи є аргументом на користь трактування його як анодоса, себто виходу з підземного світу, Кори Персефони. По-перше, через те, що бракує її атрибутів, по-друге, в такому вигляді у вазопісі постають не лише Персефона чи Деметра, а й Афродіта, Гея, божества з діонісійською символікою, як Семела або Аріадна, тощо (Detienne 1978; Chiara Portale 2012, fig. 11–14). Іншим поясненням зображення богинь чи їхніх адоранток у вигляді погруддя може бути практичність. Виготовлення лише половини фігурки могло диктуватися функціональністю та зручністю використання. Протягом елліністичного періоду місцеві теракоти збільшуються в розмірах, стають менше витонченими й не так старанно проробленими, важчими та грубішими. Дедалі більшої уваги приділяється прикрасам та іншим деталям, рисам обличчя і навіть його виразу. Очевидно, щоб детально показати обличчя, голову та її оздоблення, фігурки роблять більшими, що впливає на товщину стінок і вагу теракоти. Навіть самі декоративні елементи, що їх доліплювали, мають певну масу. Через це зображення людини на повен зріст ставало заважким відносно нижньої частини статуетки і вимагало більшої майстерності від коропласта. З важкою ліпною чашею, встановленою на голові та наповненою ефірною олією, фігурка втрачала стійкість. Тож погрудне зображення було оптимальним виходом і набуло поширення в усій Ойкумені.

Таким чином, на запитання, кого зображують погруддя-тиміатерії, які серійно виготовляли в Ольвії та були відомі в інших античних центрах Причорномор'я, не можна достеменно відповісти. Можна лише припускати, що, зважаючи на подібні зображення Афродіти, знайдені в тому самому контексті (Шевченко Т. 2020а), відсутність проробки одягу та увагу до прикрас, аналізовані погруддя теж могли стосуватися цього культу.

Ароматичні засоби, що ними користались у межах культу, поміщали в чашу, встановлену на голові таких погрудь. Розкурювали ці пахощі в Ольвії рідко. Не завжди сліди золи фіксують і на аналогічних тиміатеріях з інших причорноморських центрів¹. На території ойкумени релігійна практика

1. Чаші рідко зберігаються повністю, як наприклад, знахідки з Одесоса, де виявлено сліди золи від розкурювання (Минчев 2018).

розкурювання пахоців у чашах погрудь-тиміатеріїв межувала з практикою використання таких самих тиміатеріїв без дії вогню, залежно від регіону. В античних центрах Причорномор'я поки не зібрано такої кількості цих теракот, яка була б достатньою для регіональних висновків. І не дивно, адже вони довго не привертали належної уваги, і лише в останні роки чашу на голові погруддя інтерпретують як тиміатерій, а не як головний убір. Як виявилось, в Ольвії впродовж III – II ст. до н. е. виготовляли цілі серії таких фігурок, одна з яких аналізується тут. Саме ця серія має свої аналоги в низці інших античних центрів навколо Понту Евксинського. Для виготовлення їх корошпласт користувався лише лицьовою стороною форми, додаючи зворотну вручну. Це означає, що форму виготовив не він, а якийсь умліший попередник або колега з іншого античного центру.

Факт знахідки всіх фрагментів з цієї добірки в ботросі полісного святилища свідчить про використання релігійної практики, пов'язаної з ароматичними засобами, в громадському культурі. Навіть якщо ці теракоти були подаровані божеству або його святилищу шанувальниками з суто особистими сподіваннями, молитвами тощо, це відбулося централізовано, на території теменоса. Це могло відбутися одномоментно – в день шанування, наприклад, Афродіти, або поступово – з настанням якоїсь особистої події (досягнення певного віку, шлюб, народження дитини тощо), здійсненням задуманого чи сподіваного, тощо. До ботроса теракоти могли потрапити після розчищення теменоса від старих вотивів або ж під час використання цього ботроса як примітивного олтаря. Себто вотиви могли приносити в дар богині безпосередньо в напів заповнену священну цистерну. Така релігійна практика була добре відома в античних центрах Причорномор'я.

КАТАЛОГ

1. Фрагментоване погруддя з тонкою ніжкою тиміатерія, інв. № О-55/3519 + 3523 + 3578 + 3610. Рис. 4.

Вис. 10,7 см, шир. 6,7 см, вис. рельєфу 5,2 см.

Глина світло-коричнева, з незначними дрібними домішками кварцу, слюди, пориста.

Найповніше вцілілий тиміатерій цього типу, склеєний з чотирьох уламків. Має повну, без чаші, висоту теракоти, хоча лицьова сторона майже повністю оббита. Від чаші вціліла тонка ніжка, від фігурки – зачіска справа від обличчя, ліве око та щоки, ліве плече і бюст. Від зворотної сторони не збереглася лише нижня частина. Теракота порожня, з прямокутним видовженим вертикально технічним отвором. У формі виготовлено лицьову частину, зворот сформовано вручну. Його поверхня нерівна, з вм'ятинами і виступами, з відбитками пальців з обох боків. Нерівна також і форма голови ззаду, видовжена по осі, що проходить з лівого верхнього кута до правого нижнього. Шов між лицьовою і зворотною частинами заліплено глиною та грубо заглажено. Ніжка чаші на 1,4 см заходить в теракоту. Її вмонтовано гострим кінцем в підготований наскрізний отвір, через що його краї прогнулися. Ззовні місце з'єднання заглажено. Нижній край погруддя має неоднакову товщину, в ширших місцях був зрізаний гострим інструментом. На лицьовій стороні спереду зрізано тонкий шар глини. По сирій глині поправлено також звисле на ліве плече волосся, виділено вдавленою лінією одну з його сторін.

Зображено жінку з підібраними до скронь важкими пасмами волосся та по одному пасму, що спускається на плечі. Волосся навколо обличчя глибоко поділено на пасма, най-

Рис. 4. Ольвія. Фрагментоване погруддя з тонкою ніжкою тиміатерія, кат. № 1

більше заглиблення відділяє сережки, показані в невисокому рельєфі. Волосся над лобом оббито. Воно обрамляло доволі високий округлий лоб. Очі посаджено глибоко. Повіки мають чіткі загострені обриси, однак важкі, набряклі. Щоки донизу не мають рельєфних вигинів, не акцентовано й перехід від підборіддя до шиї. Все це уможливило припускати доволі пізню дату виготовлення, II ст. до н. е. На грудях не показано обрисів одягу.

2. Обличчя від погруддя-тиміатерія (інв. № О-55/3831). Рис. 5.

Вис. 6,2 см, шир. 5,0 см, вис. рельєфу 3,0 см.

Глина пориста, світло-коричнева, з дрібними домішками кварцу, багато дрібної слюди. На вцілілій поверхні лицьового шару є сліди білої обмазки.

Верхня лицьова частина погруддя-тиміатерія, нижня ліва частина обличчя оббита. Теракоту виготовлено у формі, пустотіла. У форму спершу заливали шар рідкої глини, що вцілів частково, переважно в заглибинах виробу. Ліва частина оббита вздовж шва з'єднання зі зворотною стороною. Вгорі збереглося півколо від отвору для встановлення чаші тиміатерія. Фігурка, очевидно, була виготовлена в тій самій формі, що й попередня

Рис. 5. Ольвія. Обличчя від погруддя-тиміатерія, кат. № 2

(кат. № 1). До дрібниць збігаються деталі вціплених на обох теракотах правого ока та лівої частини зачіски. Зображено жінку з видовженим овальним лицем, яке обрамляють великі пасма волосся, відділені глибокими впадинами та розділені по центру. Найбільше заглиблення над виступом невеликих сережок. За зачіскою на маківці є невеликий округлий виступ, який міг позначувати стефану, не таку високу, як на аналогах (кат. № 4 і 5). Лоб високий, округлий. Очі посаджено глибоко, доволі близько. Повіки важкі, обидві однаково виділені. Щока має плавний невиразний вигин. Стилистично теракоту можна датувати II ст. до н. е.

3. Голова від погруддя-тиміатерія з наліпним листям (інв. № О-56/2525 + 2738 + 3037). Рис. 6.

Вис. 7,3 см, шир. 5,5 см, вис. рельєфу 5,3 см.

Глина перепалена до сірого кольору, з домішками кварцу.

Склеєна з трьох уламків з різними інв. номерами. Фрагмент представляє тильний бік голови та ліву верхню частину лица, чаша тиміатерія оббита на середині ніжки.

Рис. 6. Ольвія. Голова від погруддя-тиміатерія з ліпним листям, кат. № 3

Теракоти виготовлено у формі, зворот – вручну. Голова набула неприродної форми, оскільки округліша та має більший виступ в нижній частині, а не у верхній. Стик лицьової і тильної частин проходить по лінії стефани. Після виготовлення у формі стефану поправили, надали їй загостреної форми, а також доліпили виготовлені від руки деталі. Відлілв фрагмент однієї з них: листок на стефані над лівою скронею. Сліди від оббитих інших деталей є на правому боці обличчя: над скронею, симетрично до відлілого листка, і два нижче. По сирій глині зроблено отвір на маківці, в який встановлювали чашу тиміатерія. Ніжка чаші на 1,5 см заглиблена в теракоту. Зовні місце з'єднання заглажено і вирівняно. За розмірами і формою тиміатерій є близьким до знайдених в тому ж ботросі (кат. № 1 та ін.). На відміну від аналогів, лише тут наліпними деталями зображенню богині в стефані надано нового забарвлення. У вінку з листя, по три з кожного боку, вона набуває образу учасниці діонісійського фіаса. Саме в такий спосіб зображували вінки з листя площа. Виступ біля лівої скроні є надто фрагментарним, щоб інтерпретувати його як плоди площа у вінку. Водночас він є надто виразним, аби вбачати в ньому пасма волосся в зачісці, зважаючи на аналогічні зображення. Від обличчя відліла частина високого лоба та лівого ока. За аналогами, а також за технікою виготовлення можна датувати II ст. до н. е.

4. Голова від погруддя-тиміатерія (інв. № О-55/3108). Рис. 7.

Вис. 7,5 см, шир. 5,5 см, вис. рельєфу 6,0 см.

Глина світло-коричнева, з незначними домішками дрібної слюди, кварцу.

Голова від погруддя, відбита на рівні ший, ліва сторона лица оббита. Пустотіла. Технічний отвір на звороті мав прямокутну форму, його верхній край сягає рівня потилиці. Лицьову сторону виготовлено у формі, зворот – вручну, з обох сторін він має нерівну поверхню, грубі виступи та нашарування глини. На маківці чітко вертикально було встановлено чашу тиміатерія. Від неї відліла потоншена донизу ніжка, заглиблена в основу теракоти на 2,1 см. По сирій глині було вдосконалено зображення: негострим інструментом підкреслено основу стефани, що надало їй виразності та висоти. Гострим інструментом підкреслено зачіску: на пасмах волосся прокреслено «ялинкою» лінії,

Рис. 7. Ольвія. Голова від погруддя-тиміатерія, кат. № 4

що йдуть від проділу над лобом до скронь. Завважимо, що в тій самій техніці виділено рукави хітона на фігурці Матері богів, знайденій у тому самому контексті ботроса (О-56/2297). Навколо правого вуха кінцем інструмента зроблено чотири заглибини знизу вгору та дещо навскоси. Ці вдосконалення зображення, виготовленого у формі, увиразнили його. Теракота була виготовлена в зношеній формі, тож деталі доводилося поправляти. Вціліле праве око вкрай розмите, повіки складно розрізнити. Тонким негострим інструментом нижній край ока виділено неглибокою горизонтальною лінією.

Зображено жінку з видовженим овальним обличчям, прямим волоссям, підібраним на скронях. Нижче вух волосся, завдяки заглибинам, зробленим інструментом, стало хвилястим. Теракота – аналогічна поданій вище (кат. № 2) та, очевидно, виготовлена в тій самій формі, але вже спрацьованій, себто набагато пізніше. Техніка обробки зображення повторюється на фігурці Матері богів, знайденій у тому ж ботросі. II ст. до н. е.

5. Ліва частина голови в стефані від погруддя-тиміатерія (інв. № О-55/3124 + 3228).
Рис. 8.

Вис. 4,7 см, шир. 5,0 см, вис. рельєфу 5,5 см.

Глина пориста, з незначними дрібними домішками слюди і вапняку.

Ліва частина голови від тиміатерія з пасмами волосся над лобом, стефаною, склеєна з двох уламків. Чаша відбита. Лицьову сторону виготовлено у формі, зворот – вручну. Технічний отвір на звороті зміщено ліворуч, уцілів його верхній край з одним кутом. Поверхня звороту нерівна, зсередини видно, що глина складається з кількох пластів. На лицьовій стороні зображення було увиразнено прокресленими по готовому виробу лініями в заглибинах між пасмами волосся. Так само поправлено стефану, заглажено негострим інструментом. У напівготовому виробі було зроблено широкий (діам. 1,6 см) отвір на маківці для встановлення чаші. Вціліла незначна частина зображення на лицьовій стороні, однак стефана й пасма волосся над скронею точно повторюють деталі тиміатерія, описаного вище (кат. № 4), що має чіткі хронологічні ознаки. II ст. до н. е.

6. Фрагмент погруддя-тиміатерія: права частина обличчя (інв. № О-56/2511 + 2518).
Рис. 9.

Рис. 8. Ольвія. Фрагмент голови від погруддя-тиміатерія, кат. № 5

Рис. 9. Ольвія. Фрагментоване погруддя-тиміатерій, кат. № 6

Вис. 8,5 см, шир. 4,0 см, вис. рельєфу 3,5 см.

Глина відшаровується, світло-коричнева, зсередини — перепалена до сірого кольору, з домішками кварцу, більш окисленої глини, дрібної слюди.

Фрагмент склеєний з двох уламків і оббитий з усіх боків, представляє праву сторону лица, зачіски та перехід до чаші. Верхній шар глини вцілів лише у внутрішньому кутику ока. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Внутрішню поверхню заглажено кінцем негострого інструмента, лишилися сліди вдавлень. Отвір для встановлення чаші тиміатерія зроблено безпосередньо за виступом, на якому зазвичай показано стефану. Тож, можливо, як і на наступному фрагменті (кат. № 7), стефани не було. Зображено богиню з підібраним над скронями волоссям. Лоб трикутний, очі посаджені на невеликій відстані від носа і країв обличчя. Очі здаються сумарно показаними через втрачений верхній шар глини. Однак навіть в такому вигляді зрозуміло, що теракота є пізньою. Повіки згрубшено, недбало пророблено, як це властиво для коропластики II ст. до н. е. Теракота могла бути виготовлена в тій самій формі, що й краще вціліле погруддя-тиміатерій богині в стефані (кат. № 4).

6а. Дуже вірогідно, що від цієї теракоти походить фрагмент правого плеча (інв. № О-56/2519). Рис. 9.

Вис. 3,5 см, шир. 4,0 см, вис. рельєфу 4,0 см.

Глина світло-коричнева, зсередини перепалена до сірого кольору, з домішками кварцу, шамоту, дрібної слюди.

Частина погруддя, власне праве плече з пасмом довгого волосся на ньому. Верхній шар глини вцілів на незначних ділянках з обох сторін. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Зсередини її вирівнювали, лишилися виступи й отвори від поспішної роботи інструментом. Нижній край зрізано, має найбільшу ширину на тильній стороні (0,7 см). Зображено жінку з довгим хвилястим волоссям, одне пасмо якого викладене наперед. Волосся показано дрібним рельєфом, одяг не пророблено. Хоча уламок невеликий, видно, що теракота має докладні аналоги серед погрудь-тиміатерій з того самого ботроса (напр., кат. № 1). Склад глини, зокрема вцілілої на поверхні, повністю співпадає з фрагментом лица фігурки кат. № 6. Є всі підстави припускати, що це фрагменти одного виробу.

7. Фрагмент погруддя-тиміатерія: частина голови (інв. № О-56/2523 + 2524). Рис. 10.

Вис. 4,5 см, шир. 3,0 см, вис. рельєфу 5,0 см.

Глина світло-коричнева, з незначними домішками вапняку, дрібної слюди.

Ліва частина верху голови з кутиком ока, фрагментом зачіски та зворотної сторони, склеєна з двох уламків. Лицьову сторону теракоти виготовлено у формі, зворот — вручну. Стик між ними недбало заглажено лише ззовні. В середині добре видно шов з'єднання, вздовж нього і розбилася фігурка. Сліди загладжування глини лишилися також на ділянці, де на аналогічних погруддях зображено стефану (напр., кат. № 1). Теракота порожниста, на звороті зроблено технічний отвір. Він мав близьку до прямокутної форму, був розташований не зовсім по центру, а ближче до лівого краю, його верхній край не був горизонтальним. Від отвору зберігся лівий кут, вирізаний гострим інстру-

Рис. 10. Ольвія. Фрагмент голови від погруддя-тиміатерія, кат. № 7

ментом по сирій глині. Від невеликого круглого отвору в маківці для встановлення чаші вціліла невелика частина. Зображено жінку з хвилястим волоссям, підібраним на скронях. Товсті пасма викладено в два ряди точно так, як на повністю вцілілій голові від погруддя-тиміатерія (кат. № 4), знайденої в тому ж ботросі. Тут вони не пророблялися інструментом після виготовлення у формі, як це зроблено на аналогу. Лоб мав трикутну форму, очі були глибоко посажені. Волосся, показане рельєфно і масивно, нависало над обличчям. На відміну від аналогічних погрудь, голова не була прикрашена стефаною, зображення якої було стерте до облупу теракоти. Себто богиню було представлено без будь-яких атрибутів. Виготовили її в той самий час, що й аналогічні.

8. Фрагмент нижньої частини бюста-тиміатерія (інв. № О-55/3579). Рис. 11.

Вис. 3,2 см, шир. 3,5 см, вис. рельєфу 2,5 см.

Глина світло-оранжева, бежева зверху, з дрібними домішками кварцу і слюди.

Правий нижній край погруддя з пасмом волосся, вкладеного на грудях. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. По сирій глині зображення поправлено: заглажено вздовж нижнього краю на лицьовій стороні, стесано зайві виступи на ділянці волосся. Через те, що зсередини теракота оббита, не можна визначити товщину нижнього краю, на який припадала вага фігурки. Зображення повністю дублює погруддя з кат. № 1. Аналогічний навіть випал глини і спосіб, в який поправляли деталі після виготовлення у формі. На обох погруддях не показано деталі одягу богині. Фрагмент міг походити від одного з трьох погрудь-тиміатеріїв зі стефаною, показаною у формі, від яких уціліла частково або повністю голова (кат. № 2, 4, 5). Таким чином, його теж можна датувати II ст. до н. е. Це підтверджує і техніка обробки виробу після виготовлення у формі.

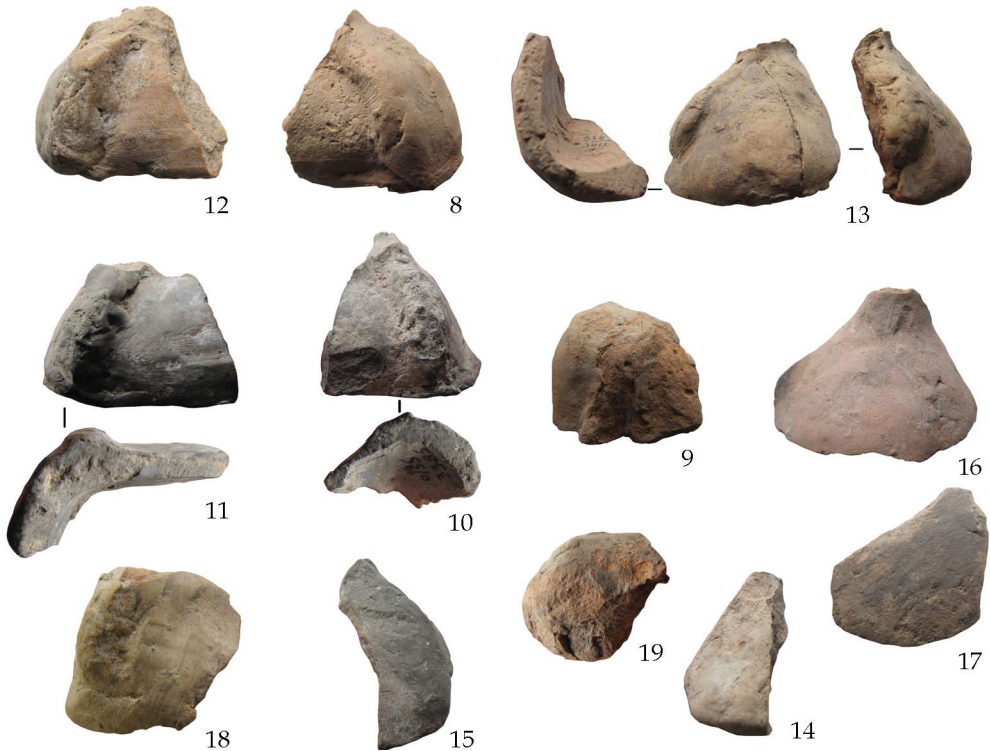

Рис. 11. Ольвія. Фрагменти нижньої частини погрудь-тиміатеріїв, кат. № 8–19

9. Фрагмент бюста (інв. № О-55/3286). Рис. 11.

Вис. 3,0 см, шир. 4,1 см, вис. рельєфу 2,5 см.

Глина світло-коричнева, з домішками кварцу, дрібною слюди.

Правий нижній край погруддя з пасмом волосся, викладеного на плечі. Верхній шар глини на лицьовій поверхні оббито. Теракоту виготовлено у формі, зворот заглажено круговими рухами видовженого інструмента. Нижній край обрізано для встановлення погруддя на пласку поверхню. Його товщина від 0,3 до 0,6 см. Через оббитий верхній шар глини неможливо розрізнити сліди поправок після виготовлення у формі, однак зображення є повністю аналогічне фрагментові кат. № 8 і відповідає краще вцілілому погруддю (кат. № 1 і 7). Фрагмент міг походити від одного з трьох погрудь-тиміатеріїв зі стефаною, показаною у формі, від яких вціліла частково або повністю голова (кат. № 2, 4, 5). За цими аналогами, а також за технікою виготовлення, його можна датувати II ст. до н. е.

10. Фрагмент бюста (інв. № О-55/3385). Рис. 11.

Вис. 2,7 см, шир. 3,3 см, вис. рельєфу 3,8 см.

Глина сірого кольору, з дрібними домішками кварцу. На поверхні є незначні сліди білої обмазки та коричневої фарби.

Правий нижній край погруддя, пасма волосся оббито. Теракоту виготовлено у формі, зворот заглажено круговими рухами видовженого інструмента. Нижній край обрізано для встановлення погруддя на пласку поверхню. Товщина його від 0,1 до 0,7 см. Довге пасмо волосся спущено на груди, сягає нижнього краю погруддя. Над сколом на косах видно рельєфно пророблені кучері волосся. Хоча загалом зображення є подібним до кат. № 8, ця деталь відрізняє його від вказаного. На обох не показано деталі одягу. Залишки фарби уможливають припустити, що волосся було помальоване коричневим кольором. III – II ст. до н. е.

11. Фрагмент бюста (інв. № О-55/3112). Рис. 11.

Вис. 2,0 см, шир. 4,8 см, вис. рельєфу 2,5 см.

Глина сірого кольору, з дрібними домішками кварцу. На поверхні незначні сліди білої обмазки.

Лівий нижній край теракоти. Погруддя виготовлено у формі, зворот заглажено круговими рухами видовженого інструмента. Нижній край обрізано для встановлення погруддя на пласку поверхню. Товщина його 0,6–0,7 см. Фрагмент – стійкий на горизонтальній поверхні, як і фрагмент з кат. № 10. Вони можуть походити від однієї теракоти, зважаючи на аналогічні характеристики матеріалу й техніки обробки. Фрагмент містить зображення правого плеча, на якому звисає пасмо волосся, децю товстіше, ніж на лівому плечі численних аналогів. Воно також сягає довжиною нижнього краю погруддя. Невисоким рельєфом показано кучері. Одяг не пророблено. За аналогами можна припускати, що це нижня частина погруддя-тиміатерія. Вона є подібна до фрагмента з кат. № 12, відрізняється лише сірим кольором глини. III – II ст. до н. е.

12. Праве плече від погруддя-тиміатерія (інв. № О-55/3111). Рис. 11.

Вис. 3,0 см, шир. 4,5 см, вис. рельєфу 2,2 см.

Глина світло-коричнева, з дрібними домішками слюди, вапняку. На поверхні є сліди білої обмазки.

Ліва частина нижнього краю теракоти – праве плече з пасмом волосся на ньому. Погруддя виготовлено у формі. По сирій глині вирівняно нижній край і внутрішню сторону. Це робилося гострим інструментом: всередині – коловими рухами, на нижньому краї – зрізанням верхнього шару глини. Товщина нижнього краю до 0,8 см. Зображено було богино з довгими пасмами волосся, що спадали на груди і сягали нижнього краю теракоти. Одяг не деталізовано. Техніка виготовлення і особливості зображення є прикметою для погрудь-тиміатеріїв аналізованого типу. Аналогічний фрагмент правого плеча – кат. № 6.

13. Ліве плече від погруддя-тиміатерія (інв. № О-56/3012 + 3185). Рис. 11.

Вис. 3,0 см, шир. 3,7 см, вис. рельєфу 2,7 см.

Глина світло-коричнева, з незначними домішками вапняку, дрібної слюди.

Нижня права частина погруддя, плече з пасмом волосся на ньому. Склеена з двох уламків. Теракоту виготовлено у формі, порожниста. Поверхню вирівняно круговими рухами за допомогою гострого продовгуватого інструмента. Нижній край обрізано, має товщину від 0,2 до 0,7 см. Зображено богиню з довгим волоссям, пасма якого спадали на плечі. Деталі одягу не пророблено, як і зворот. Зображення є абсолютно аналогічним погруддям-тиміатеріям, знайденим у тому ж контексті ботроса. За аналогами, може датуватися II ст. до н. е.

14. Фрагмент нижньої частини погруддя (інв. № О-56/2966). Рис. 11.

Вис. 3,0 см, шир. 2,5 см, вис. рельєфу 3,5 см.

Глина світло-коричнева, з незначними домішками вапняку і слюди.

Ліва частина погруддя. Теракота порожниста. Поверхню внутрішньої сторони формували інструментом, однак майже не вирівняли: лишилися навислі шматки глини, згорнутої і не заглаженої повністю. Нижній край вирівняно, але не зрізано. За встановлення на горизонтальну поверхню, фрагмент набуває форми, властивої погруддям-тиміатеріям II ст. до н. е. з не проробленим одягом і волоссям, викладеним на плечі. Таким погруддям був прикметний різкий виступ у фронтальній частині нижнього краю. Цей перепад від бокової до лицьової частини має й фрагмент.

15. Фрагмент нижньої частини погруддя-тиміатерія з пасмом волосся (інв. № О-56/2466). Рис. 11.

Вис. 3,4 см, шир. 2,0 см, вис. рельєфу 2,2 см.

Глина перепалена до сірого кольору, з незначними домішками дрібної слюди, шамоту.

Невеликий уламок нижньої частини (довж. нижнього краю 1,5 см) з пасмом волосся, спущеного на плече. Зворот оббито. Теракоту виготовили у формі, порожниста. Нижній край зрізано. Зображено було жінку зі спущеними на плечі пасмами волосся. На правому плечі, фрагмент якого вцілів, пасмо було товстіше, волосся пророблено тонше, показано дрібними хвилястими виступами. Зображення є повністю аналогічне краще вцілому уламку О-55/3119, знайденому в тому самому ботросі. Зважаючи на відповідність краще збереженим теракотам, можна вважати, що фрагмент походить від погруддя-тиміатерія II ст. до н. е., на якому жіноче божество було зображене без проробки одягу.

16. Фрагмент плеча погруддя (інв. № О-56/2735). Рис. 11.

Вис. 2,5 см, шир. 2,8 см, вис. рельєфу 4,8 см.

Глина коричнева, з домішками кварцу.

Уламок, оббитий з усіх сторін, становить нижню частину теракоти: вигин плеча або ділянку біля нього. Теракота порожниста. На звороті відбитки пальців від вкладання глини у форму. Фрагмент, найвірогідніше, є бічною правою частиною погруддя, себто плеча з частиною звороту і лицьової сторони. Край на лицьовій стороні ледь відігнутий, очевидно межує з довгим волоссям, викладеним на плече. Такими були погруддя-тиміатерії II ст. до н. е., одяг на яких не деталізовано, як і на цьому фрагменті.

17. Фрагмент нижньої частини погруддя (інв. № О-56/3228). Рис. 11.

Вис. 3,6 см, шир. 3,3 см, вис. рельєфу 1,3 см.

Глина світло-коричнева, з домішками вапняку, дрібної слюди, поверхню вкрито нальотом.

Нижня опукла частина теракоти зі зворотом уздовж краю. Вціліла невеличка частина нижнього краю вказує, що теракоту встановлювали на горизонтальну поверхню. Найвірогідніше уламок становить фронтальну частину погруддя, найбільше винесену вперед для стійкості теракоти. Як і на погруддях-тиміатеріях II ст. до н. е. з пасмами волосся на плечах, деталі одягу тут не пророблено.

18. Фрагмент погруддя з пасмом волосся (інв. № О-55/3135). Рис. 11.

Вис. 2,2 см, шир. 2,5 см, вис. рельєфу 1,8 см.

Глина світло-коричнева, з домішками шамоту і слюди.

Уламок, оббитий з усіх сторін, кінець пасма хвилястого волосся. Дещо увігнутий зворот оббито. Теракоти виготовлено у формі. Поверхню справа від волосся заглажено по сирій глині гострим інструментом. Зображено було погруддя богині з пасмом довгого волосся, викладеним наперед. Це пасмо було на лівій стороні, за ним поверхню з боків і на звороті загладжували. Зображення є аналогічне погруддям-тиміатеріям II ст. до н. е., фрагменти яких походять з того самого контексту.

19. Нижня частина погруддя (інв. № О-55/3605). Рис. 11.

Вис. 1,2 см, шир. 4,0 см, вис. рельєфу 3,5 см.

Глина світло-коричнева, з домішками білого і чорного кольорів і незначними слюдами.

Бічна частина нижнього краю погруддя, майже вся оббита. Походить від порожнистої теракоти, зсередини заглаженої. Нижній край вирівняно негострим інструментом. Стрімкий виступ зроблено, очевидно, для рівноваги фігурки, основна вага якої припадала на верхню частину — голову.

20. Зворот погруддя-тиміатерія (інв. № О-55/3374). Рис. 12.

Вис. 6,0 см, шир. 4,0 см, вис. рельєфу 1,7 см.

Глина світло-коричнева, з домішками вапняку. На внутрішній поверхні є сліди сажі.

Оббитий з усіх сторін уламок центральної частини зворотної сторони фігурки. Зворот виліплено вручну, як і в аналогічних погруддях, де у формі виготовляли лише лицьову частину. Порожниста. На маківці по сирій глині зроблено круглий отвір для встановлення чаші тиміатерія. Зважаючи на техніку виготовлення, фрагмент можна датувати II ст. до н. е.

21. Фрагмент звороту голови погруддя (інв. № О-55/3369). Рис. 12.

Розміри: 4,2 × 3,0 см, вис. рельєфу 1,1 см.

Глина світло-коричнева, з дрібними домішкам вапняку.

Уламок, оббитий з усіх боків, з кутом від технічного отвору, звороту порожнистої теракоти. По сирій глині на внутрішній стороні прокреслено дві лінії: одну вздовж краю

Рис. 12. Ольвія. Фрагменти зворотів погрудь-тиміатеріїв, кат. № 20–24

прямокутного отвору, іншу — навкоси. Фрагмент округлий, що разом з формою і розміщенням технічного отвору уможливило припустити, що це уламок звороту голови погруддя. Техніка виготовлення та розміри відповідають погруддям-тиміатеріям розглядуваного зразка.

22. Фрагмент звороту голови погруддя (інв. № О-55/3850). Рис. 12.

Розміри: 2,2 × 2,0 см, вис. рельєфу 1,5 см.

Глина світло-коричнева, з дрібними домішками вапняку.

Уламок, оббитий з усіх сторін, зворот голови. Був сформований вручну і ретельно загладжений. Черепок завтовшки від 0,2 до 0,8 см. Зсередини є випадкові виступи глини та численні відбитки пальців. Фрагмент походить від маківки голови погруддя або півфігури. Такі розміри голови має серія ольвійських погрудь-тиміатеріїв II ст. до н. е. Порівняно з аналогами тут виступ голови вирізняється опуклістю.

23. Фрагмент звороту з круглим отвором (інв. № О-55/3611). Рис. 12.

Розміри: 4,0 × 2,8 см.

Глина темно-оранжева, з домішками вапняку, слюди.

Оббитий з усіх боків уламок порожнистої теракоти з частиною круглого отвору (1,5–2,0 см у діам.), що, очевидно, слугував для встановлення чаші тиміатерія. Деталь виготовлено вручну, як і звороти погрудь-тиміатеріїв II ст. до н. е.

24. Фрагмент погруддя-тиміатерія: частина звороту (інв. № О-56/3187). Рис. 12.

Вис. 6,0 см, шир. 4,0 см, вис. рельєфу 1,5 см.

Глина відшаровується, поверхня перепалена до сірого кольору, з незначними домішками слюди.

Оббитий з усіх сторін уламок, центральна частина звороту — потилиця — порожнистої теракоти. Зворот виготовлено від руки, поверхня нерівна, є сліди правок пальцями. По сирій глині зроблено отвір для встановлення чаші. Від нього вцілів сегмент з діам. 1,0 см. За технікою виготовлення і розмірами він є близький до аналізованих погрудь-тиміатеріїв II ст. до н. е.

ЛІТЕРАТУРА

- Алексеева, Е. М. 1997. *Античный город Горгиппия*. Москва: Эдиториал УРСС.
- Канараке, В. 1969. *Танагрские маски и статуэтки из мастерских Каллатиса*. Мангалия. Кон-станца: Констанцкий археологический музей.
- Коровина, А. К. 2002. *Гермонасса. Античный город на Таманском полуострове*. Москва: ГМИИ им. А. С. Пушкина.
- Леви, Е. И. 1959. Терракоты из цистерны ольвийской агоры. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях ИИМК*, 74, с. 9-19.
- Леви, Е. И. 1970. Описание терракот теменоса. *Свод археологических источников*, Г 1-11, ч. I, с. 42-49.
- Леви, Е. И., Карасев, А. Н. 1955. *Отчет Ольвийской археологической экспедиции ЛОИ-ИМК АН СССР за 1955 год (Агора. Участки: «М» и «Е»)*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1955/9г.
- Леви, Е.И., Карасев А.Н. 1956. *Отчет о работе Ольвийской экспедиции ЛОИИМК АН СССР в 1956 г.* НА ІА НАН України, ф. 64, 1956/10.
- Минчев, А. 2018. Две елинистически глави — теракоти от бюстови тиміатеріи от Одебос (Варна). In: *Boteva-Boyanova, D., Delev, P., Tzvetkova, J. (eds.). Jubilaus VII: Society, Kings, Gods. In memoriam Prof. Dr. Margaritae Tachevae*, с. 143-152.
- Пругло, В. И. 1970. Статуэтки из Мирмекия. *Свод археологических источников*, Г 1-11, ч. II, с. 94-100.
- Секерская, Н. М. 1989. *Античный Никоний и его округа в VI – IV вв. до н. э.* Київ: Наукова думка.
- Худяк, М. М. 1940. Терракоты. В: *Худяк, М. М. Ольвия*. Київ: АН УРСР, с. 85-103.

- Шевченко, А. В. 2016. *Терракоты античного Херсонеса и его ближайшей сельской округи*. Симферополь: Наследие тысячелетий.
- Шевченко, Т. М. 2018. Ольвійські погрудні теракоти з ліпними чашею і прикрасами. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 129-139.
- Шевченко, Т. М. 2020а. Ольвійські фіміатерії Афродіти. *Археологія і давня історія України*, 1 (34), с. 114-128.
- Шевченко, Т. М. 2020б. Погруддя-фіміатерії та культ Діоніса в Ольвії. *Археологія*, 1, с. 39-56.
- Шевченко, Т. М., Котенко, В. В. 2019. Теракоти з поселення Маслини на хорі Херсонеса Таврійського. *Археологія*, 3, с. 8-28.
- Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. University Museum Monograph, 83. The Gordion Special Studies, II. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.
- Burn, L., Higgins, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, III. London: British Museum.
- Chiara Portale, C. 2012. Busti fittili e ninfe: Sulla valenza e la polisemia delle rappresentazioni abbreviate in forma di busto nella coroplastica votiva siceliota. In: Albertocchi, M., Pattasso, A. (eds.) *Philotechnica. Studi sulla coroplastica della Sicilia Greca*. Catania, p. 257-252.
- Detienne, M. 1978. Re.: C. Bérard, Anodoi Essai sur l'imagerie des passages chthoniens, Rome, 1974. *Archives de Sciences Sociales des Religions*, 46, 2, p. 224-225.
- Pâslaru, I., Colesniuk, S. M., Ionescu, M. 2014. Research in the Hellenistic District Area in Surroundings of the Kallatis City. *Callatida*. Mangalia, p. 125-146.
- Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'AcoSt*, 13. Online <http://acost.revues.org/582>.
- Τσακάλου-Τζαναβάρη Κ. 2002. Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής. *Διαδοκική διατριβή*. Αθήνα.

REFERENCES

- Alekseeva, E. M. 1997. *Antichnyi gorod Gorgippia*. Moscow: Editorial URSS.
- Canarache, V. 1969. *Masks and Tanagra Figurines Made in the Workshops of Callatis Mangalia*. Constanta: Muzeul De Archeologie Constanta.
- Korovina, A. K. 2002. *Heronassa. Antichnyi gorod na Tamanskom poluostrove*. Moscow: GMII im. A. S. Pushkina.
- Levi, E. I. 1959. Terrakoty iz tsystemny olviiskoi agory. *Kratie soobshcheniia o dokladakh i polevykh issledovaniakh IIMK*, 74, p. 9-19.
- Levi, E. I. 1970. Opisanie terrakot temenosa. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, part I, p. 42-49.
- Levi, E. I., Karasev, A. N. 1955. *Otchet Olviiskoi arkheologicheskoi ekspeditsii LOIIMK AN SSSR za 1955 g. (Agora. Uchastki «M» i «E»)*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1955/9g.
- Levi, E. I., Karasev, A. N. 1956. *Otchet o rabote ekspeditsii LOIIMK AN SSSR za 1956 g.* NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1956/10.
- Minchev, A. 2018. Dve elinisticheski glavy — terakoty ot bustovi timiaterii ot Odesos (Varna). In: Boteva-Boyanova, D., Delev, P., Tzvetkova, J. (eds.). *Jubilaus VII: Society, Kings, Gods. In memoriam Prof. Dr. Margaritae Tachevae*, p. 143-152.
- Pruglo, V. I. 1970. Statuetki s Mirmekiia. *Svod arkheologicheskikh istochnikov*, G 1-11, part II, p. 94-100.
- Sekerskaia, N. M. 1989. *Antichnyi Nikonii i ego okruga v VI – IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Khudiak, M. M. 1940. Terrakoty. In: Khudiak, M. M. *Olvia*. Kyiv: AN URSR, p. 85-103.
- Shevchenko, A. V. 2016. *Terrakoty antichnogo Khersonesa i ego blizhaishei selskoi okrugi*. Simferopol: Nasledie tysiacheletii.
- Shevchenko, T. M. 2018. Olviiski pohrudni terakoty z lipnymy chasheiu i prykrasamy. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), p. 129-139.
- Shevchenko, T. M. Olviiski fimiterii Afrodity. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (34), p. 114-128.
- Shevchenko, T. M. Pohruddia-fimiaterii ta kult Dionisa v Olvii. *Arheologia*, 1, p. 39-56.
- Shevchenko, T. M., Kotenko, V. V. 2019. Terakoty z poselennia Maslyny na khori Chersonesa. *Arheologia*, 3, p. 8-28.
- Bald Romano, I. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. University Museum Monograph, 83. The Gordion Special Studies, II. Philadelphia: University of Pennsylvania Museum.

- Burn, L., Higgins, R. 2001. *Catalogue of Greek Terracottas in the British Museum*, III. London: British Museum.
- Chiara Portale, C. 2012. Busti fittili e ninfe: Sulla valenza e la polisemia delle rappresentazioni abbreviate in forma di busto nella coroplastica votiva siceliota. In: Albertocchi, M., Pautasso, A. (eds.) *Philotechnica. Studi sulla coroplastica della Sicilia Greca*. Catania, p. 257-252.
- Detienne, M. 1978. Re.: C. Bérard, *Anodoi Essai sur l'imagerie des passages chthoniens*, Rome, 1974. *Archives de Sciences Sociales des Religions*, 46, 2, p. 224-225.
- Pâslaru, I., Colesniuk, S. M., Ionescu, M. 2014. Research in the Hellenistic District Area in Surroundings of the Kallatis City. *Callatida*. Mangalia, p. 125-146.
- Shevchenko, T. 2015. Bust Thymiateria from Olbia Pontike. *Les Carnets de l'AcoSt*, 13. Online <http://acost.revues.org/582>.
- Τσακάλου-Τζαναβάρη Κ. 2002. Πήλινα ειδώλια από τη Βέροια. Ταφικά σύνολα της ελληνιστικής εποχής. Διδακτορική διατριβή. Αθήνα.

T. M. SHEVCHENKO

ON ONE ASPECT OF RELIGIOUS PRACTICE IN ANCIENT GREEK CENTRES OF PONTIC REGION

One of the peculiarities of religious practice of Ancient Greek population in the Black Sea region is analysed, namely, the usage of incenses with help of terracotta bust thymiateria. The attention is focused on a series of such terracottas of the 2nd century BC from botros at the Eastern (Central) Temenos in Olbia Pontica. They find very close analogies in Pontic Ancient Greek centres distant from each other.

Images of gods shaped as busts with thymiateria cups on their heads were quite common at the Ancient Greek centres of the Black Sea area in the Hellenistic period. For instance, they are known in Olbia Pontica, Gordion, Amisos, Tauric Chersonesos, Myrmekion, Odesos, and Callatis, while in Nykonion Gorgippia and Hermonassa, such items were found one in each. In Olbia, there are several variants of bust thymiateria depicting a goddess without any attributes necessary for cultic image attribution. Terracottas of one of such variants are analysed in this paper. They find their precise analogies among the materials of Callatis and Myrmekion. They are the images of a goddess wearing stephane, which was shown already in the mould, and earrings, with long strands of hair put on the shoulders and without clothes shown. Peculiarities of the production technology of Olbian examples, namely, manually shaped back, similar manner of processing the inner surface and the lower edge evidence that all of them were made firstly by the same coroplast and secondly in the mould, perhaps imported, of which only one, the facial, side was available.

The question whom the bust thymiateria serially produced in Olbia and known in other Ancient Greek centres of the Black Sea north area depicted cannot be precisely answered. Considering the lack of clothes and the attention paid to the jewellery in the image, as well as the finds of bust thymiateria depicting Aphrodite within the same botros, it can be only presupposed that the terracottas discussed here also could be related to this goddess' cult.

The discovery of all of these fragments in a botros at a polis sanctuary evidences that there was a religious practice related with incenses in a public cult. Even if the worshippers have presented these terracottas to the deity or to its sanctuary with strictly personal hopes and prays, this act was centralized and took place on the territory of temenos. The offering could happen simultaneously, at the worship day of Aphrodite, for instance, or gradually, after a certain personal event: reaching of a certain age, marriage, childbirth, realization of planned or expected, etc. The votives could fall into the botros after the clearance of a sacral precinct or as a result of offering rituals accomplished directly at the botros. Such religious practices were well known in Ancient Greek centres of the Pontic region.

Keywords: Olbia Pontica, Ancient Greek religion, temenos, botros, terracotta, bust thymiateria, image of goddess, votive.

Т. Н. ШЕВЧЕНКО

ОБ ОДНОМ АСПЕКТЕ РЕЛИГИОЗНОЙ ПРАКТИКИ В АНТИЧНЫХ ЦЕНТРАХ ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

Рассматривается одна из особенностей религиозной практики античного населения Причерноморья, а именно, использование ароматических веществ с помощью терракотовых бюстов-фимиатериев. Основное внимание сосредоточено на серии таких терракот II в. до н. э. из Ольвии Понтийской, выявленных в ботросе на Восточном (Центральном) теменосе. Они находят очень близкие аналогии в отдаленных друг от друга античных центрах Причерноморья.

Изображения божеств в виде бюстов с чашами фимиатериев на голове были довольно распространены в античных центрах Причерноморья в эллинистический период. В частности, они известны, в Ольвии, Гордионе, Амисе, Херсонесе, Мирмекии, Одессосе, Каллатисе, по одной такой находке — в Никонии, Горгишии, Гермонассе. В Ольвии существует несколько вариантов бюстов-фимиатериев, изображающих богиню без атрибутов необходимых для определения культового образа. Терракоты одного из таких вариантов рассматриваются в статье. Их точные аналогии имеются среди материалов Каллатиса и Мирмекии. Это — изображения богини в stefane, изготовленной уже в форме, с серьгами и длинными локонами волос, спускающимися на плечи, без проработки одежды. Особенности техники изготовления ольвийских образцов, а именно, вручную сформированная тыльная сторона, одинаковый способ обработки внутренней поверхности и нижнего края свидетельствуют, что все они были изготовлены, во-первых, одним мастером, а во-вторых, в форме, возможно, привозной, от которой в наличии была только одна, лицевая часть.

На вопрос, кого изображают данные бюсты-фимиатерии, серийно изготавливаемые в Ольвии и известные в других античных центрах Причерноморья, получить однозначный ответ не представляется возможным. Учитывая отсутствие проработки одежды и внимание к украшениям, а также находки изображений Афродиты в форме бюстов-фимиатериев, выявленные в том же ботросе, можно только предположить, что рассмотренные терракоты могли быть причастны к культуре упомянутой богини.

Нахождение этих всех фрагментов в одном ботросе полисного святилища свидетельствуют о существовании религиозной практики, связанной с ароматическими веществами, в общественном культе. Даже если почитатели подарили данные терракоты божеству или его святилищу с сугубо личными чаяниями и молитвами, это произошло централизованно, на территории теменоса. Приношение могло осуществляться одновременно — в день почитания, например, Афродиты, или постепенно — с наступлением какого-то личного события (достижение определенного возраста, бракосочетание, рождение ребенка и т. п.), свершением задуманного или ожидаемого. Вотивы могли попасть в ботрос после расчистки священного участка или вследствие ритуалов приношения даров божеству непосредственно в ботрос. Такая религиозная практика была хорошо известна в античных центрах Причерноморья.

Ключевые слова: Ольвия Понтийская, античная религия, теменос, ботрос, терракота, бюст-фимиатерий, изображение богини, вотив.

В. И. НОВИЧЕНКОВ, Н. Г. НОВИЧЕНКОВА

ОТ МЫСА КАРАМБИС К КРИУ МЕТОПОНУ

*«Прямо против Карамбиса на противоположном берегу
лежит огромная, круто обрывающаяся к морю и
высокая гора, называемая Бараньим Лбом;
он отстоит от Карамбиса на сутки пути»*

ПСЕВДО-СКИМН

*«Гора господствует над большей частью южного берега,
благодаря ее высоте и выдающемуся положению...»*

П. С. ПАЛЛАС

В статье рассмотрена проблема локализации горы Криу Метопон (Бараний Лоб) на южном побережье Таврики, которая по-прежнему остается темой дискуссии. Исследователи выдвигают на эту роль различные географические пункты: гору Аю-Даг, мыс Ай-Тодор, мыс Сарыч.

Ключевые слова: античное мореплавание, периплы, Таврика, Понт Эвксинский, Криу Метопон, Карамбис, Аю-Даг, Ай-Тодор, Сарыч, навигационная карта, береговой ориентир.

В истории мореплавания в Эвксинском Понте остается нерешенным вопрос о локализации на Южном берегу Крыма мыса Бараний Лоб (Криу Метопон). Это один из немногих природных объектов побережья, упоминаемых античными авторами в морских лоциях — периплах в связи с освоением короткого морского пути через Черное море от Пафлагонского выступа к южной оконечности Таврики.

Современные исследователи расходятся во мнении о локализации Бараньего Лба, выдвигая на эту роль разные пункты: гору Аю-Даг (Дьяков 1942, с. 63; Скржинская 1980, с. 119), мыс Ай-Тодор (Домбровский, Столбунов, Баранов 1975, с. 33), мыс Сарыч (Беренбейм 1958, с. 201; Гайдукевич 1969, с. 11 — 19; Агбунов 1985, с. 41) (рис. 1). Существует версия, что под Бараньим Лбом подразумевали сразу два мыса: Ай-Тодор и Сарыч, в зависимости от того, с какой стороны к ним подплывали — с востока или запада, их и принимали за Бараний Лоб (Агбунов 1985, с. 41 — 42). Такая неопределенность с местоположением Бараньего Лба вызвана противоречивостью данных периплов. Расчеты, проведенные современными исследователями, приводят к выводу, что Плиний Старший подразумевал под Бараньим Лбом мыс Сарыч (IV, 86), а Анонимный автор «Перипла Понта Эвксинского» (§ 78 — 81) и Клавдий Птолемей (III, 6, 2) считали таковыми мыс Ай-Тодор (Латышев 1948, с. 272; Агбунов 1985, с. 40). В то же время Псевдо-Скимн (§ 953 — 957) и Анонимный автор называли его «высокой горой», а о Сарыче и Ай-Тодоре этого не скажешь.

Рис. 1. Карта Понта Эвксинского: 1 – античные города; 2 – варианты локализации на Южном берегу Крыма мыса Бараний Лоб (Криу Метопон)

Сравнительно недавно ученым удалось на основании проведенных расчетов (переведения античных мер длины в километры и привлечения современных гидрографических данных о морских течениях в Черном море) объяснить непонятное место в перипле Псевдо-Скилака, относящемся к середине IV в. до н. э. Корабли проходили 390 км через открытое море от устья Дуная до Бараньего Лба за трое суток, а оставшиеся до Пантикапея 250 км всего за одни сутки (Латышев 1947, с. 240–241). Так получалось потому, что на первом этапе им приходилось преодолевать мощное встречное течение. Но вдоль Южного побережья Крыма в западном направлении также проходит мощное течение на расстоянии от 2 до 5 миль от берега и шириной около 20 миль. Предполагалось, что греческие корабли избегали встречного течения, прижимаясь ближе к крымскому берегу, и в результате получался выигрыш во времени (Агбунов 1985, рис. 2).

Но для кораблей, плывущих вдоль Южного берега Крыма на восток, помимо прибрежного маршрута, существует и другая возможность уклониться от встречного течения. Для этого нужно держаться дальше от берега, за пределами полосы морского течения. Такой вариант передвижения в древности давал большие преимущества, сокращая путь и упрощая задачи управления судном в условиях устойчивых ветров открытого моря, прямолинейного движения, отсутствия необходимости лавировать у ска-

листоного берега. Мало того, пожалуй, он был единственно возможным на протяжении сотен лет вплоть до эпохи установления римского военного присутствия в Причерноморье из-за постоянной опасности нападения со стороны воинственных жителей побережья. На трудности прибрежного плавания указывал Тацит (*Tacit. Ann.* 11. 23–24). Данной точки зрения придерживаются и исследователи античного мореплавания (Кисельников 2008, с. 136). Даже если в представлениях античных жителей о таврах как о жестоких варварах и пиратах (*Herod.* IV. 103; *Strab.* VII. 6) присутствует доля преувеличения, то нельзя не принимать во внимание археологические данные, согласно которым во всём Горном Крыму не было основано ни одного древнегреческого поселения. Даже в римское время не только для мирных мореплавателей, но и для римских военных кораблей сохранялась угроза нападений с берега, в частности в период римско-боспорской войны 45–49 гг. н. э., о чем сообщает Тацит (*Tac. Ann.* XII. 17), если путь шел вдоль Южного берега Крыма (Зубарь 2004, с. 10).

С обязательным учётом этого обстоятельства, как представляется, и следует подходить к истории развития понятия «Бараний Лоб» у древнегреческих мореплавателей. В эпоху Понта Аксинского, негостеприимного ещё моря, у греков были все основания держаться подальше от берега Таврики. В условиях летней погоды, с характерной для неё туманной дымкой над горизонтом, видимость Крымских гор со стороны моря, согласно опубликованным данным, обычно не превышает 65 км (Беренбейм 1958, с. 202). Это не предельная видимость, речь идёт о том, что берег при определённом состоянии атмосферы на большом расстоянии начинает как бы растворяться в туманной дымке. Следовательно, за 40–50 км от берега можно плыть вне зоны прибрежного течения и в то же время находиться в виду берега, что, как известно, было важно для древнегреческих мореплавателей. Но с расстояния 40–50 км далеко не все береговые природные объекты могут быть различимы и опознаны, лишь отдельные из них способны служить в качестве ориентиров.

Для определения дальности видимости горизонта обычно применяют формулу:

$$D = 3,83 \times \sqrt{H},$$

где D — дальность в километрах, H — высота над уровнем моря в метрах точки, где ведётся наблюдение (Ерпылев 1972, с. 81)¹. Высота мыса Ай-Тодор в месте расположения маяка составляет 80 метров над уровнем моря. Значит, человек, стоящий в этой точке, видит горизонт на расстоянии 35 км. Скала Ай-Тодор, на которой стоит наблюдатель, с такого расстояния не видна, она оказывается полностью скрытой за линией горизонта. Для того, чтобы увидеть со стороны моря эту скалу, хотя бы на половину высоты, потребуется войти в зону прибрежного течения. Но дело в том, что

1. По другим данным, следует применять коэффициент 4 вместо 3,83 (Куприн 1982, с. 23).

Рис. 2. Мыс Ай-Тодор (80 м над уровнем моря), вид с запада

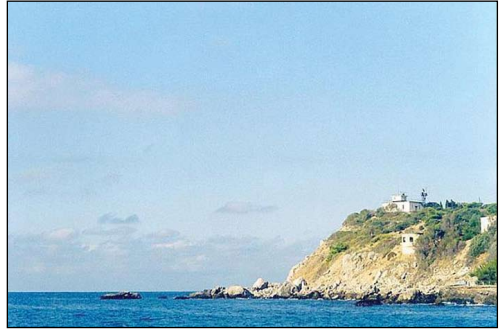

Рис. 3. Мыс Сарыч (30 м над уровнем моря), вид с востока

со стороны моря мыс Ай-Тодор вообще трудно различим (рис. 2), так как он не является отдельно стоящей горой, а представляет собой обрывистую нижнюю оконечность горного склона. Мыса Сарыч сказанное касается в еще большей степени: он вовсе полого спускается к морю (рис. 3). Оба этих мыса хорошо заметны «в профиль» с берега или из плывущего вблизи них корабля, но не со стороны моря.

Итак, математические расчеты показывают, что мысы Ай-Тодор и Сарыч за пределами зоны течения остаются полностью скрытыми от наблюдателя, в то время как гора Аю-Даг за 50 км от берега видна в пределах 400 метров его верхней части. То есть легко различим как бы лоб «бараньей головы» — Аю-Дага. Для древних мореплавателей важным было умение давать образные названия береговым ориентирам, что способствовало их быстрому распознаванию (Новиченков, Новиченкова 2006, с. 65).

Бараний Лоб характеризуется в античной традиции как очень приметный объект. Не вызывает сомнения, что, по крайней мере, на первом этапе античного мореплавания в Черном море, он был одним из важных береговых ориентиров (Агбунов 1985, с. 39). «Высокой горой» называет его Анонимный автор «Перипла Понта Эвксинского», а Псевдо-Скимн говорит еще определеннее: «Прямо против Карамбиса на противоположном берегу лежит огромная, круто обрывающаяся к морю и высокая гора, называемая Бараньим Лбом; он отстоит от Карамбиса на сутки пути» (§ 953–957).

Из трех претендентов на роль Бараньего Лба только Аю-Даг отвечает этим описаниям (рис. 4, 5). Прежде всего, это действительно гора и достаточно высокая (570 м над уровнем моря). Очень важно, что она обособлена от горной цепи, отделена от нее просторными горными долинами и почти целиком выдвинута в море в виде очень выразительного мыса. Сама форма горы — крутобокая, куполообразная, обусловлена редким для Крыма геологическим строением. Аю-Даг — не что иное как выступающее на поверхность диабазовое жерло не родившегося вулкана. Л. В. Фирсов был убежден, что «только Аю-Даг можно назвать высокой обрывистой горой, далеко выдающейся в море и схожей с Бараньим Лбом» (Фирсов 1990, с. 449).

Рис. 4. Гора Аю-Даг (57 м над уровнем моря), вид с запада

Рис. 5. Гора Аю-Даг, вид с востока

П. С. Паллас в свое время отмечал: «Гора господствует над большей частью южного берега, благодаря ее высоте и выдающемуся положению; в море она видна как с мыса Судага, так и из Гаспры» (Паллас 1999, с. 84). Правда, ученый не занимался специально проблемой локализации Бараньего Лба и высказывался о его расположении «на высоких горах в окрестностях Алупки» (Паллас 1999, с. 147).

Морской горизонт в летнее время не всегда подернут туманной дымкой. Иногда, правда, довольно редко он бывает очерчен очень четко. Однажды летом сотрудники археологической экспедиции на Гурзуфском Седле имели возможность наблюдать с высоты 1434 м над уровнем моря за парусной регатой, проходившей далеко в открытом море. Десятки парусников медленно продвигались вдоль горизонта. При этом было отчетливо видно, как искорки парусов возникали из-за него и через какое-то время вновь за ним скрывались. Нет сомнения, что с проплывавших судов Крымские горы также были отчетливо видны.

Если на морской навигационной карте провести раствором циркуля дуги, удаленные от берегов моря на расстояние предельной видимости горизонта с наиболее высоких вершин Крыма: г. Роман-Кош (1545 м), г. Демир-Капу (1541 м), г. Кемаль-Эгерек (1529,5 м), — и вершины г. Яралыгез (1985 м) на Анатолийском берегу, то, в результате их пересечения, в середине моря образуется сужающаяся к краям зона шириной 21 км² и протяженностью с востока на запад свыше 100 км³. Из этой зоны можно наблюдать одновременно вершины гор на севере и на юге Черного моря, о чем писал еще Страбон (VII, 3, 16).

Для мореплавателей, пересекавших море с юга на север и плывущих в Пантикапей, естественно было поворачивать на восток сразу же после того, как над горизонтом отчетливо выступали Крымские горы, не приближаясь к берегу и не входя в полосу прибрежного течения.

В эпоху Понта Аксинского, и даже столетия спустя, греки еще не могли знать, какой мыс в Таврике самый южный. В V в. до н. э. Геродот все еще полагал, что полуостров выдается в море к востоку, а не в южном направлении (Максимова 1954, с. 48). Бараний Лоб (Аю-Даг) оставался не более чем береговым ориентиром, пусть очень важным, но мало кому известным, пока эллины не отважились пересечь Черное море напрямую от Пафлагонского выступа на север, к Таврике. Когда они приблизились к северному побережью моря, внимание их должен был ранее всего привлечь хорошо знакомый морякам силуэт Бараньего Лба (Аю-Дага), и, впоследствии, по-

2. В случае применения коэффициента 4 (Куприн 1982, с. 23) вместо 3,83 (Ерпылев 1972, с. 81) ширина линзы составит 22,2 км.
3. В статье Д. Я. Беренбейма формула для вычисления расстояния в милях воспроизведена с опечаткой. Для вычислений взята высота не самой высокой в Крыму горы Ай-Петри (1234 м). Ширина этой зоны в расчетах Д. Я. Беренбейма составляет около 4 миль (Беренбейм 1958, с. 81).

видимому, ему стало придаваться также значение южной оконечности полуострова (Новиченков, Новиченкова 2006, с. 65).

Так или иначе, за Бараньим Лбом закрепились одновременно две функции. Одна из них, абстрактная, для большинства людей, никогда его не лицезревших, заключала в себе географическое понятие о самой южной оконечности Таврики. Другая, вполне конкретная для практичных моряков, определялась ролью важного берегового навигационного знака. Эти функции, многие годы принадлежавшие Аю-Дагу, в дальнейшем разделили между собой Сарыч и Ай-Тодор.

К рубежу нашей эры, когда навигационная наука шагнула далеко вперед, уже не было секретом, что самая южная точка Таврики находится на месте нынешнего мыса Сарыч. Географические познания углубились, в сравнении с V – IV вв. до н. э., временем освоения короткого пути, пересекавшего Черное море с юга на север (Максимова 1954, с. 56 – 57). Плиний Старший как ученый и чиновник высокого ранга, командующий первым флотом Тирренского моря, имел доступ к новейшим картографическим материалам того времени. В «Естественной истории» он, в соответствии с традиционным географическим пониманием термина «Бараний Лоб», совместил это название с наиболее выдвинутой к югу точкой полуострова. Поэтому, видимо, в труде римского ученого (IV, 86) Сарыч и оказался Бараньим Лбом.

Что касается попытки локализации Бараньего Лба на мысе Ай-Тодор на основании данных, почерпнутых у Клавдия Птолемея и Анонимного автора «Перипла Понта Эвксинского», то и она находит объяснение, особенно если принять во внимание датировку этих источников. Птолемей создал свое «Руководство» во II в. н. э., а Анонимный автор – еще позже, в VI в., но на основании более ранних произведений других авторов. А между тем, известно, что во второй половине I в. н. э. римляне построили на мысе Ай-Тодор крепость, известную как Харакс, которая была оборудована маяком (Орлов 1988, с. 19; Новиченков, Новиченкова 2002, с. 31). Вполне вероятно, что маяк, будучи достаточно совершенным навигационным устройством, тотчас же воспринял у Аю-Дага роль берегового ориентира на данном участке побережья, чему, безусловно, способствовало то обстоятельство, что маяк помогал морякам не только днем, но и в ночное время. В такой ситуации для мореходов естественно было конкретное, практическое значение термина «Бараний Лоб» перенести на крепость и маяк Ай-Тодор.

В эпоху римского господства на Черном море была устранена силой оружия опасность разбоя и пиратских нападений. Упоминая о гениохах, колхидянах и народе тавридском, об обитателях Босфора и племенах на Понте и Меотийском море, Иосиф Флавий сообщает, что: «...теперь их обуздывают три тысячи тяжеловооруженных воинов и сорок военных кораблей удерживают мир на бурном и прежде непроезжем море» (Jos. Flav., Bell. Jud., II, 16, 4). О новых мирных условиях свидетельствует множество сельских поселений открытого типа первых веков н. э., выявленных на Южном берегу Крыма

археологическими разведками 1980-х гг. (Новиченкова 1984, с. 308). Стабилизация ситуации позволила хорошо изучить прибрежный фарватер, наладить торговлю с южнобережными населенными пунктами. Именно тогда стало возможным использовать прибрежный вариант плавания вдоль побережья Таврики. Но надо полагать, и в это время для перевозок транзитных грузов маршрут, пролежавший за пределами прибрежного течения, вдали от берега, был предпочтительнее на пути из Херсонеса на Боспор. И для кораблей, пользовавшихся этим маршрутом в дневное время, Аю-Даг по-прежнему служил надежным береговым ориентиром.

ЛИТЕРАТУРА

- Агбунов, М. В. 1985. *Загадки Понта Эвксинского (античная география Северо-Западного Причерноморья)*. Москва: Мысль.
- Беренбейм, Д. Я. 1958. О пути греков через Черное море. *Советская археология*, 3, с. 201-203.
- Гайдукевич, В. Ф. 1969. О путях прохождения древнегреческих кораблей в Понте Эвксинском. *Краткие сообщения ИА АН СССР*, 46, с. 11-17.
- Домбровский, О., Столбунов, А., Баранов, И. 1975. Аю-даг – «святая» гора. Симферополь: Таврия.
- Дьяков, В. Н. 1942. Таврика в эпоху римской оккупации. В: *Ученые записки Московского педагогического института им. В. И. Ленина*, 28, 1, с. 3-92.
- Ерпылев, Н. Е. 1972. Горизонт. В: Прохоров, А. М. (ред.). *Большая советская энциклопедия*. Москва: Советская энциклопедия, 7, с. 81-82.
- Зубарь, В. М. 2004. *Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике*. Киев: Стилос.
- Кисельников, А. Б. 2008. История освоения кратчайшего морского пути от мыса Карамбий до мыса Крию Метопон. В: Дервянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*, 2. Москва: ИА РАН, с. 135-138.
- Куприн, А. М. 1982. *На местности и по карте*. Москва: Недра.
- Латышев, В. В. 1947. Скилак Кариандский. Описание моря, примыкающего к населенной Европе, Азии и Ливии. *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе*. Часть первая. Греческие писатели. *Вестник древней истории*, 3, с. 240-243.
- Латышев, В. В. 1948. Флавий Арриан. Объезд Эвксинского Понта. *Известия древних писателей о Скифии и Кавказе*. Часть первая. Греческие писатели. *Вестник древней истории*, 1, с. 265-275.
- Максимова, М. И. 1954. Краткий путь через Черное море и время его освоения греческими мореходами. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 33, с. 45-57.
- Новиченков, В. И., Новиченкова, Н. Г. 2002. О нижней оборонительной стене римской крепости Харакс. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 9, с. 27-36.
- Новиченков, В. И., Новиченкова, Н. Г. 2006. Крию Метопон мифический и реальный. В: Алексеев, Н. А. (ред.). *Религиозное мировоззрение в древнем и современном обществах: праздники и будни. Тезисы докладов и сообщений VIII Международной Крымской конференции по религиоведению. (Севастополь 15 – 20.05.2006)*. Севастополь: Интерсфера, с. 65.
- Новиченкова, Н. Г. 1984. Работы Ялгинского краеведческого музея. *Археологические открытия 1982 г.*, с. 307-308.
- Орлов, К. К. 1988. Архитектурные комплексы Харакса. В: Бибииков, С. Н. (ред.). *Архитектурно-археологические исследования в Крыму*. Киев, с. 19-21.
- Паллас, П. С. 1999. *Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793 – 1794 годах*. Научное наследство, 27. Москва: Наука.

- Скржинская, М. В. 1980. «Перипл Понта Эвксинского» Анонимного автора. В: Анохин, В. А. (ред.). *Исследования по античной археологии Северного Причерноморья*. Киев: Наукова думка, с. 115-125.
- Фирсов, Л.В. 1990. *Исары: Очерки истории средневековых крепостей Южного берега Крыма*. Новосибирск: Наука.

REFERENCES

- Agbunov, M. V. 1985. *Zagadki Ponta Evksinskogo (antichnaia geografiia Severo-Zapadnogo Prichernomoria)*. Moskva: Mysl.
- Berenbeim, D. Ya. 1958. O puti grekov cherez Chernoe more. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 201-203.
- Gaidukevich, V.F. 1969. O putiakh prokhozhdeniia drevnegrecheskikh korablei v Ponte Evksinskom. *Kratkie soobshcheniia IA AN SSSR*, 46, p. 11-19.
- Dombrovskii, O., Stolbunov, A., Baranov, I. 1975. *Aiu-dag – «sviataia» gora*. Simferopol: Tavriia.
- Diakov, V. N. 1942. Tavrika v epokhu rimskoi okkupatsii. *Uchenye zapiski Moskovskogo pedagogicheskogo instituta im. V. I. Lenina*, 28, 1, p. 3-92.
- Erpylev, N. E. 1972. Gorizont. In: Prokhorov, A. M. (ed.). *Bolshaia sovetskaia entsiklopediia*. Moskva: Sovetskaia entsiklopediia, 7, p. 81-82.
- Zubar, V. M. 2004. *Tavrika i Rimskaia imperiia: Rimskie voiska i ukrepleniia v Tavrike*. Kyiv: Stilos.
- Kiselnikov, A. B. 2008. Istoriia osvoiniia kratchaishego morskogo puti ot mysa Karambii do mysa Kriu Metopon. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (ed.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo sezda v Suzdale*, 2. Moskva: IA RAN, p. 135-138.
- Kuprin, A. M. 1982. *Na mestnosti i po karte*. Moskva: Nedra.
- Latyshev, V. V. 1947. Skilak Kariandskii. Opisanie moria, primykaiushchego k naselennoi Evrope, Azii i Livii.. Izvestiia drevnikh pisatelei o Skifii i Kavkaze. Chast pervaiia. Grecheskie pisateli. *Vestnik drevnei istorii*, 3, p. 240-243.
- Latyshev, V. V. 1948. Flavii Arrian. Obezd Evksinskogo Ponta. Izvestiia drevnikh pisatelei o Skifii i Kavkaze. Chast pervaiia. Grecheskie pisateli. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 265-275.
- Maksimova, M. I. 1954. Kratkii put cherez Chernoe more i vremia ego osvoiniia grecheskimi morekhodami. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 33, p. 45-57.
- Novichenkov, V. I., Novichenkova, N. G. 2002. O nizhnei oboronitelnoi stene rimskoi kreposti Kharaks. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 9, p. 27-36.
- Novichenkov, V. I., Novichenkova, N. G. 2006. Kriu Metopon mificheskii i realnyi. In: Alekseenko, N. A. (ed.). *Religioznoe mirovozzrenie v drevnem i sovremennom obshchestvoakh: prazdniki i budni. Tezisy dokladov i soobshchenii VIII Mezhdunarodnoi Krymskoi konferentsii po religiovedeniiu. (Sevastopol 15 – 20.05.2006)*. Sevastopol: Intersfera, p. 65.
- Novichenkova, N. G. 1984. Raboty Ialtinskogo kraevedcheskogo muzeia. *Arkheologicheskie otkrytiia 1982 goda*. Moskva: Nauka, p. 307-308.
- Orlov, K. K. 1988. Arkhitekturnye komplekсы Kharaksa. In: Bibikov, S. N. (ed.). *Arkhitekturno-arkheologicheskie issledovaniia v Krymu*. Kiev, p. 19-21.
- Pallas, P. S. 1999. *Nabliudeniia, sdelannye vo vremia puteshestviia po iuzhnyim namestnichestvam Russkogo gosudarstva v 1793 – 1794 godakh*. Nauchnoe nasledstvo, 27. Moskva: Nauka.
- Skrzhinskaia, M. V. 1980. «Peripl Ponta Evksinskogo» Anonimnogo avtora. In: Anokhin, V. A. (ed.). *Issledovaniia po antichnoi arkheologii Severnogo Prichernomoria*. Kiev: Naukova dumka, p. 115-125.
- Firsov, L. V. 1990. *Isary: Ocherki istorii srednevekovykh krepostei iuzhnogo berega Kryma*. Novosibirsk: Nauka.

V. I. NOVICHENKOV,
N. G. NOVICHENKOVA

FROM CAPE KARAMBIS TO CRIU METOPON MOUNTAIN

The problem of the localization of Criu Metopon Mountain (Κριού μέτωπον, «Ram's Forehead») on the southern coast of Taurica is analysed in the article. It is supposed that such prominent coastal landmark as the Ayu-Dag Mountain was called Criu Metopon at the initial stage of navigation. Calculations confirm the evidence by Strabo that one can simultaneously see the southern and northern shores of the Black Sea being in the middle of it.

Keywords: ancient navigation, periplus (περίπλους), Taurica, Pontus Euxinus, Criu Metopon (Κριού μέτωπον, «Ram's Forehead»), Cape Karambis (Kerembe Burnu), Ayu-Dag Mountain, Cape Ay-Todor, Cape Sarych, navigation map, coastal landmark.

В.І. НОВИЧЕНКОВ,
Н.Г. НОВИЧЕНКОВА

ВІД МИСУ КАРАМБІС ДО КРІУ МЕТОПОНУ

Розглянуто питання локалізації гори Кріу Метопон (Баранячий Лоб) на південному узбережжі Таврики. Автори вважають, що на початковому етапі мореплавання під Кріу Метопоном мали на увазі такий помітний береговий орієнтир як г. Аю-Даг. Розрахунки підтверджують свідчення Страбона про те, що можна одночасно побачити південний і північний береги Чорного моря, перебуваючи на його середині.

Ключові слова: античне мореплавання, Періпл, Таврика, Понт Евксінський, Кріу Метопон, Карамбіс, Аю-Даг, Ай-Тодор, Сарич, навігаційна карта, береговий орієнтир.

К. В. НОВИЧЕНКОВА-ЛУКИЧЁВА

ПОЗДНЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЙ ЛИТОЙ СТЕКЛЯННЫЙ КУБОК ИЗ СВАТИЛИЩА У ПЕРЕВАЛА ГУРЗУФСКОЕ СЕДЛО

В статье впервые публикуется стеклянный литой кубок позднеэллинистического времени из раскопок святилища у перевала Гурзуфское Седло. Данный сосуд не находит полных аналогий.

Ключевые слова: Северное Причерноморье, святилище у перевала Гурзуфское Седло, стеклянная посуда, литые сосуды, кубок, эллинистический период, Восточное Средиземноморье, сирийско-палестинский регион, обряды жертвоприношения.

В святилище античного времени у перевала Гурзуфское Седло на Главной гряде Крымских гор при раскопках, которые проводились в 1981–1993 гг. под руководством Н. Г. Новиченковой, было найдено более двадцати стеклянных сосудов, датируемых периодом позднего эллинизма. Данные изделия относятся к редкой категории археологических находок в памятниках Северного Причерноморья (Novychenkova-Lukicheva 2017, p. 235). Отдельные группы стеклянных сосудов из святилища у перевала Гурзуфское Седло были опубликованы ранее: монохромные литые конические и полусферические чаши с гравированными поясками (Новиченкова К. 2002, с. 22–26, рис. 1–6), литые скифосы (Новиченкова-Лукичѐва 2013, с. 317, рис. 1) и мозаичные ритоны в технике «оникс-стекла» (Новиченкова-Лукичѐва 2010, с. 325, рис. 1, 2)¹. Среди перечисленных сосудов из святилища уникальными являются три ритона и кубок (Новиченкова 1998, с. 91–92; Новиченкова 2002, с. 104, рис. 51: 3; Новиченкова 2015, с. 94, рис. 194, 197: 3), которому посвящена данная публикация.

Кубок (рис. 1, 2) происходит из слоя эллинистического времени. Он изготовлен из стекла приглушённого зелёного цвета в технике литья. Сосуд собран из 26 фрагментов² и отреставрирован. Несмотря на отсутствие части венчика и некоторых фрагментов тулова, его форма восстанавливается полностью. Высота — 14,3 см, диаметр плечиков — 9,3 см, диаметр венчика — 8,85 см, высота венчика — 1,2 см, диаметр дна — 5,3 см, высота

1. Сохранность стекла, пролежавшего в земле более двух тысяч лет, очень хорошая. Отсутствует плѐнка иризации на его поверхности, не утрачена яркость и прозрачность сосудов (Новиченкова К. 2002, с. 15). Большая часть вотивов, в том числе и стеклянная посуда, была подвергнута намеренной порче при совершении обрядов жертвоприношения. Полностью восстановить не удалось ни один сосуд, однако форма реконструируется у большинства экземпляров (Новиченкова 1998, с. 89).
2. Фонды Ялтинского историко-литературного музея, КП 27662, 85152.

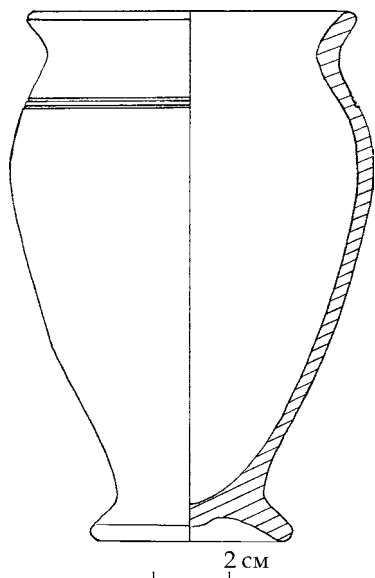

Рис. 1. Стекланный кубок из святилища у перевала Гурзуфское Седло, рисунок

поддона — 1 см. У сосуда тулово овоидной формы, с высокими плечиками и короткой шейкой, венчик с закруглённым краем. Контуры верхней части кубка придают ему сходство с горшком. Нижняя часть тулова имеет вид усечённого конуса, дно на кольцевом поддоне. Край поддона закруглённый, местами неровный. В верхней части кубок украшен гравированными поясками: двойной поясок расположен на плечиках снаружи, а одинарный поясок — на краю венчика с внутренней стороны. Поверхность сосуда гладкая, матовая с блеском, что, очевидно, является результатом холодной полировки. После отливки и застывания он, вероятно, подвергался шлифовке на станке.

Рис. 2. Стекланный кубок из святилища у перевала Гурзуфское Седло, фото, виды сбоку и сверху

2 см

Полной аналогии кубку не найдено (Новиченкова 2015, с. 96). Два литых сосуда, подобные ему по форме верхней части, датируемые второй половиной II — началом I вв. до н. э., происходят с о. Делос. Наиболее близок кубку из святилища первый экземпляр, точное место находки которого неизвестно. Сохранились верх его тулова с плечиками и отогнутый венчик. Сосуд диаметром 8 см, как и публикуемый кубок, украшен гравированными поясками: один поясок нанесён на край венчика изнутри, второй проходит над плечиками в месте изгиба к венчику (Nenna 1993, p. 14, fig. 31).

Другой сосуд с о. Делос найден в театральном квартале. Сохранилась его полная форма. Это горшковидный кубок диаметром 9 см. У него округлые стенки и отогнутый венчик, судя по рисунку, чуть меньшего диаметра, чем тулово. Снаружи сосуд украшен двойным гравированным пояском, как и кубок из святилища, однако поясок расположен несколько выше, в месте изгиба под венчиком. Отличают его, кроме того, более приземистые пропорции. В отличие от кубка с Гурзуфского Седла, имеющего кольцевой поддон, дно делосского кубка плоское (Nenna 1993, p. 14, fig. 3k).

Фрагменты кубка были найдены в северной части святилища (рис. 3). Максимальное их скопление зафиксировано в южной части квадрата 8К и северной части квадрата 9К, отдельные фрагменты находились в стороне от этих квадратов. Эллинистический слой светлой глины с непережжёнными костями занимал практически полностью площадь квадрата 8К и часть площади квадрата 9К. В слое вместе с осколками кубка были найдены части других стеклянных сосудов: фрагменты мозаичного ритона из «оникс-стекла», дно литого бесцветного скифоса, часть дна литой зеленовато-жёлтой чаши с короткими редкими выпуклыми каплевидными ребрами. Венчик этой же чаши был найден в слое светлой глины квадрата 9К. Слой был насыщен фрагментами родосских, синопских, гераклейских и колхидских амфор, красноглиняных кувшинов. В нём были выявлены розовоглиняный лагинос, унгвентарий, несколько фрагментов лепных сосудов. В числе изделий из металла в эллинистическом слое квадрата 8К — серебряная туалетная ложечка и железный стригиль великолепной сохранности (Новиченкова 2015, с. 88 — 90, рис. 173, 177: 2). Ложечка относится к числу предметов, которые встречаются в наборах медицинских инструментов (Riha, Stern 1982, S. 108 — 145, Abb. 1: 3). Согласно данным стратиграфии и сопутствующим находкам из слоя, ложечка относится к ранним вариантам и может датироваться концом II — I вв. до н. э. (Новиченкова 2015, с. 90 — 91, рис. 177). Аналогии железному стригиллю с глубокой ложкой и рукояткой прямоугольных очертаний известны в этрусских погребениях второй половины III в. до н. э., в Олимпии 300 г. до н. э., Артюховском кургане 140 г. до н. э. (Максимова 1979, с. 101, рис. 36; Oliver 1977, p. 57, N 24; Kotera-Feyer 1991, taf. 28).

К сопутствующим кубку находкам из эллинистического слоя в северной части квадрата 9К относятся фрагменты двух стеклянных бесцветных полусферических чаш с гравированными изнутри поясками. Здесь же найден фрагмент ручки синопской амфоры с клеймом 150 — 108 гг. до н. э. (Новиченкова 2002, с. 120, рис. 56: 10).

В период расцвета святилища на рубеже нашей эры при совершении обрядов жертвоприношений часть фрагментов кубка, как и других стеклянных литых эллинистических сосудов, оказалась перемещённой и попала в более поздний слой римского времени. Они представлены венчиками двух полусферических чаш с гравированными поясками, венчиком бесцветного скифоса, дном на высоком кольцевом поддоне бесцветного сосуда с раструбовидной горловиной. Там же обнаружен фрагмент ручки книдской амфоры II в. до н. э. с клеймом (Новиченкова 2002, с. 120, рис. 56: 8). В слое римского времени в северной части квадрата 9К, кроме многочис-

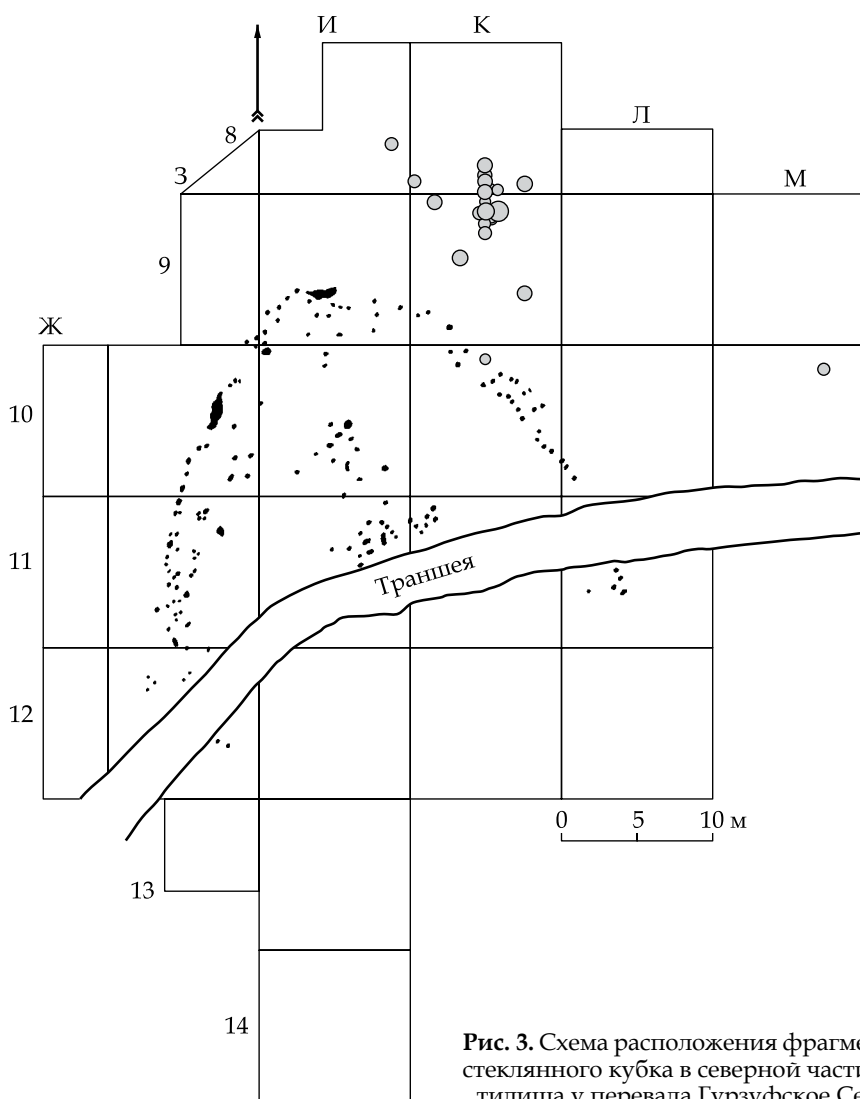

Рис. 3. Схема расположения фрагментов стеклянного кубка в северной части святилища у перевала Гурзуфское Седло

ленных фрагментов кубка, были найдены фрагменты и других стеклянных сосудов: бесцветного литого скифоса, горло мозаичного ритона, двух полусферических чаш с гравированными поясками и литой конической чаши с тремя широкими гравированными поясками на внутренней стороне венчика.

Техника изготовления, цвет стекла и способ украшения сближают кубок с группой из четырнадцати позднеэллинистических чаш конической и полусферической формы второй половины II — первой половины I вв. до н. э., также обнаруженных в святилище у перевала Гурзуфское Седло (Новиченкова К. 2002, с. 15–21). Сравнение кубка и указанной группы сосудов показывает, что у них имеется ряд общих особенностей. Как и кубок, чаши отлиты из стекла неярких тонов. У них идентичный способ обработки поверхности: полировка, которая делает поверхность сосудов матовой, шлифовка на токарном станке, украшение в виде гравированных поясков. Кубок и чаши имеют довольно толстые стенки: в верхней части 0,5 см, в нижней части 0,2–0,3 см. Согласно стратиграфическим данным и сопутствующим находкам, кубок, как и эллинистические чаши с Гурзуфского Седла, можно отнести ко второй половине II — первой половине I вв. до н. э. По мнению Г. Вейнберг и Д. Гроуса, производство чаш с гравированными поясками («grooved bowls») второй половины II — первой половины I в. до н. э. связано с сирийско-палестинским регионом (Grose 1984, p. 30; Weinberg 2009, p. 23). Можно предположить, что кубок и чаши с гравированными поясками являются продукцией одних мастерских.

ЛИТЕРАТУРА

- Максимова, М. И. 1979. *Артоховский курган*. Ленинград: Искусство.
- Новиченкова, К. В. 1998. О некоторых типах сосудов из полихромного и окрашенного стекла, найденных в святилище у перевала Гурзуфское Седло. В: Ливицкая, З. Г. (ред.). *История Южного берега Крыма: факты, документы, коллекции, литературоведение, мемуары. II Дмитриевские чтения*. Симферополь: Палитра, с. 88-94.
- Новиченкова, К. В. 2002. Стекланные гладкостенные чаши из святилища античного времени у перевала Гурзуфское Седло. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 9, с. 15-26.
- Новиченкова, К. В. 2010. Три стеклянных полихромных ритона эллинистического времени из святилища Южной Таврики. *Боспорские исследования*, 23, с. 321-324.
- Новиченкова, Н. Г. 2002. *Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло*. Ялта: РИО КГИ.
- Новиченкова, Н. Г. 2015. *Горный Крым. II в. до н. э. — II в. н. э. По материалам раскопок святилища у перевала Гурзуфское Седло*. Симферополь: Н. Орианда.
- Новиченкова-Лукичева, К. В. 2013. О стеклянных скифосах из Горного Крыма и Прикубанья. *Шестая Международная Кубанская археологическая конференция: Материалы конференции*, с. 314-317.
- Grose, D. F. 1984. Glass Forming Methods in Classical Antiquity: Some Considerations. *Journal of Glass Studies*, 26, p. 25-34.
- Kotera-Feyer, E. 1993. *Die Strigilis*. Europäische Hochschulschriften, 38. Archäologie, 43. Bern; Frankfurt: Peter Lang.
- Nenna, M. D. 1993. La Verrerie d'époque Hellenistique a Delos. *Journal of Glass Studies*, 35, p. 11-21.

- Novychenkova-Lukicheva, K. 2017. About the Study of Hellenistic and Early Roman Glass of Northern Black Sea Coast in Middle 20th – Early 21st Centuries. *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956 – 2013*. Warsaw, p. 223-228.
- Oliver, A. Jr. 1977. *Silver for the Gods. 800 years of Greek and Roman Silver*. Toledo: Toledo Museum of Art.
- Riha, E., Stern, W. B. 1982. *Die römischen Luffel aus Augst und Kaiseraugst. Archäologische und metallanalytische Untersuchungen. Forschungen in Augst*, 5. Augst.
- Weinberg, G., Stern, M. 2009. *Vessel Glass. The Athenian Agora, 34*. Athens: The American School of Classical Studies at Athens.

REFERENCES

- Maksimova, M. I. 1979. *Artiukhovskii kurgan*. Leningrad: Iskusstvo.
- Novichenkova, K. V. 1998. O nekotorykh tipakh sosudov iz polikhromnogo i okrashennogo stekla, naidennykh v sviatilishche u perevala Gurzufskoe Sedlo. In: Livitskaia, Z. G. (ed.). *Istoriia luzhnogo berega Kryma: fakty, dokumenty, kollekcii, literaturovedenie, memuary. II Dmitrievskie chteniia*. Simferopol: Palitra, p. 88-94.
- Novichenkova, K. V. 2002. Stekliannye gladkostennye chashi iz sviatilishcha antichnogo vremeni u perevala Gurzufskoe Sedlo. *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, 9, p. 15-26.
- Novichenkova, K. V. 2010. Tri stekliannykh polikhromnykh ritona ellinisticheskogo vremeni iz sviatilishcha Iuzhnoi Tavriki. *Bosporskie issledovaniia*, 23, p. 321-324.
- Novichenkova, N. G. 2002. *Ustroistvo i obriadnost sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo*. Yalta: RIO KGGI.
- Novichenkova, N. G. 2015. *Gornyi Krym. II v. do n. e. – II v. n. e. Po materialam raskopok sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo*. Simferopol: N. Orianda.
- Novichenkova-Lukicheva, K. V. 2013. O stekliannykh skifosakh iz Gornogo Kryma i Prikubania. *Shestaia Mezhdunarodnaia Kubanskaia arkheologicheskaia konferentcia: Materialy konferentcii*, p. 314-317.
- Grose, D. F. 1984. Glass Forming Methods in Classical Antiquity: Some Considerations. *Journal of Glass Studies*, 26, p. 25-34.
- Kotera-Feyer, E. 1993. *Die Strigilis*. Europäische Hochschulschriften, 38. Archäologie, 43. Bern; Frankfurt: Peter Lang.
- Nenna, M. D. 1993. La Verrerie d'époque Hellenistique a Delos. *Journal of Glass Studies*, 35, p. 11-21.
- Novychenkova-Lukicheva, K. 2017. About the Study of Hellenistic and Early Roman Glass of Northern Black Sea Coast in Middle 20th – Early 21st Centuries. *The Crimea and the Northern Black Sea Coast in Archaeological Research 1956 – 2013*. Warsaw, p. 223-228.
- Oliver, A. Jr. 1977. *Silver for the Gods. 800 years of Greek and Roman Silver*. Toledo: Toledo Museum of Art.
- Riha, E., Stern, W. B. 1982. *Die römischen Luffel aus Augst und Kaiseraugst. Archäologische und metallanalytische Untersuchungen. Forschungen in Augst*, 5. Augst.
- Weinberg, G., Stern, M. 2009. *Vessel Glass. The Athenian Agora, 34*. Athens: The American School of Classical Studies at Athens.

K. V. NOVICHENKOVA-LUKICHEVA

LATE HELLENISTIC CAST GLASS BEAKER FROM A SANCTUARY NEAR THE GURZUFUSKE SIDLO PASS

Fragments of a cast glass beaker were found during the archaeological excavations at a sanctuary near the Gurzufuske Sidlo pass on the main ridge of the Crimean Mountains in the Hellenistic period layer in 1990. The shape of the vessel is almost completely restored. The vessel was made of transparent glass of soft green colour. A body is of ovoid shape, it narrows to the bottom on a circular tray. The upper part of the beaker body is decorated with engraved bands. The surface of the vessel is smooth matte with gloss, after casting and solidification it

was ground. No complete analogy to the beaker is found. Two vessels from Delos, dated back to the second half of the 2nd – the beginning of the 1st centuries BC, are close to a beaker with their upper parts' design. According to a stratigraphic data and accompanying findings, the beaker, as well as the Hellenistic cups from the Gurzufske Sidlo, can be dated back to the second half of the 2nd – the beginning of the 1st centuries BC.

Keywords: Northern Black Sea region, sanctuary near the Gurzufske Sidlo pass, glassware, cast vessel, beaker, Hellenistic period, Eastern Mediterranean area, Syrian-Palestinian area, sacrificial rites.

К. В. НОВИЧЕНКОВА-ЛУКИЧЕВА

ПІЗНЬОЕЛЛІНІСТИЧНИЙ ЛИТИЙ СКЛЯНИЙ КУБОК ЗІ СВАТИЛИЩА БІЛЯ ПЕРЕВАЛУ ГУРЗУФСЬКЕ СІДЛО

У 1990 р. під час археологічних розкопок святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло на Головному пасмі Кримських гір у шарі елліністичного часу було знайдено фрагменти скляного литого кубка. Посудина була відреставрована та відновлена майже повністю. Кубок виготовлений зі скла приглушеного зеленого кольору. Тулуб має овоїдну форму, звужується до дна, на кільцевому піддоні. У верхній частині тулуба кубок прикрашений гравійованими поясками. Кубок має гладку, матову, відполіровану поверхню, після виливання та застигання він був відшліфований. Повні аналогії кубку не знайдено. Дві посудини з о. Делос, близькі до кубка за оформленням верхньої частини, датуються другою половиною II – початком I ст. до н. е. За стратиграфічними даними та супутніми знахідками, кубок, як і елліністичні чаші з Гурзуфського Сідла, можна віднести до другої половини II – першої половини I ст. до н. е.

Ключові слова: Північне Причорномор'я, святилище біля перевалу Гурзуфське Сідло, скляний посуд, литі посудини, кубок, елліністичний період, Східне Середземномор'я, сирійсько-палестинський регіон, обряди жертвоприношення.

CHEEK-PIECES OF GALLIC TYPE HELMETS FROM A SANCTUARY NEAR THE GURZUFSKE SIDLO PASS

The study of rare types of the Late Republican and Early Roman defensive armour, two bronze cheek-pieces of the early samples of Gallic type helmets found in the sanctuary near the pass Gurzufske Sidlo in highland Taurica, is presented.

Keywords: Roman military equipment, helmets of Gallic type, sanctuary, barbarian population, armour sacrifices, defensive armour of the Late Republic and Early Principate periods, highland Taurica, Northern Black Sea region.

The barbarian sanctuary near the Gurzufske Sidlo pass in highland Taurica (Fig. 1) was excavated in 1981–1993 by an expedition of Yalta Historical and Literary Museum under the guidance of N. G. Novichenkova and V. I. Novichenkov. More than 600 items and several thousands of pieces of Roman military equipment details dated from the 2nd century BC¹ – the 3rd century AD representing the main types of armour and camp equipment of the Roman army were found at cultural *strata* of a site along with other items of the Antique period. The revealed items present the types of Roman offensive, defensive armour, cavalry equipment, military suite, objects of the military cult and insignia and camp life (Новиченкова 1998; 2011; 2013; 2017; Novichenkova 2016). The majority of items of Roman military equipment date back to the reign of Augustus and the frontier era. On the whole, they present the largest group of items of the Early Principate period Roman military equipment found at a single site of the Northern Black Sea region. About ten of items are dated by the second and 3rd centuries AD. The major part of Roman armour was ritually damaged and cut into pieces.

Two bronze cheek-pieces of Gallic type helmets were found at the sanctuary in 1989 and 1990 (Fig. 2) and discussed in several publications (Зубар 1993, с. 66–70, рис. 1; Treister 1994, р. 96–97, fig. 3: а–с; Новиченкова 1998, с. 56–57, рис. 5; 2002, с. 87, рис. 36; 2013, с. 311–313, рис. 1, 3; 2015, рис. 125–127). The items were published for the first time by V. M. Zubar (Зубар 1993, с. 68, рис. 1). The researcher attributed the items according to the classification by H. R. Robinson to the cheek-pieces of the helmets of the Gallic type, which were in use in the Roman army. He gave the dimensions, a detailed description of the finds and the reconstruction of one of the cheek-pieces. V. M. Zubar found the following analogies to the cheek-pieces from Gurzufske Sidlo: the detail of the Gallic type helmet of the middle 1st century BC from the Bern Historical Mu-

1. The group of Roman Republican armour is currently being prepared for the publication.

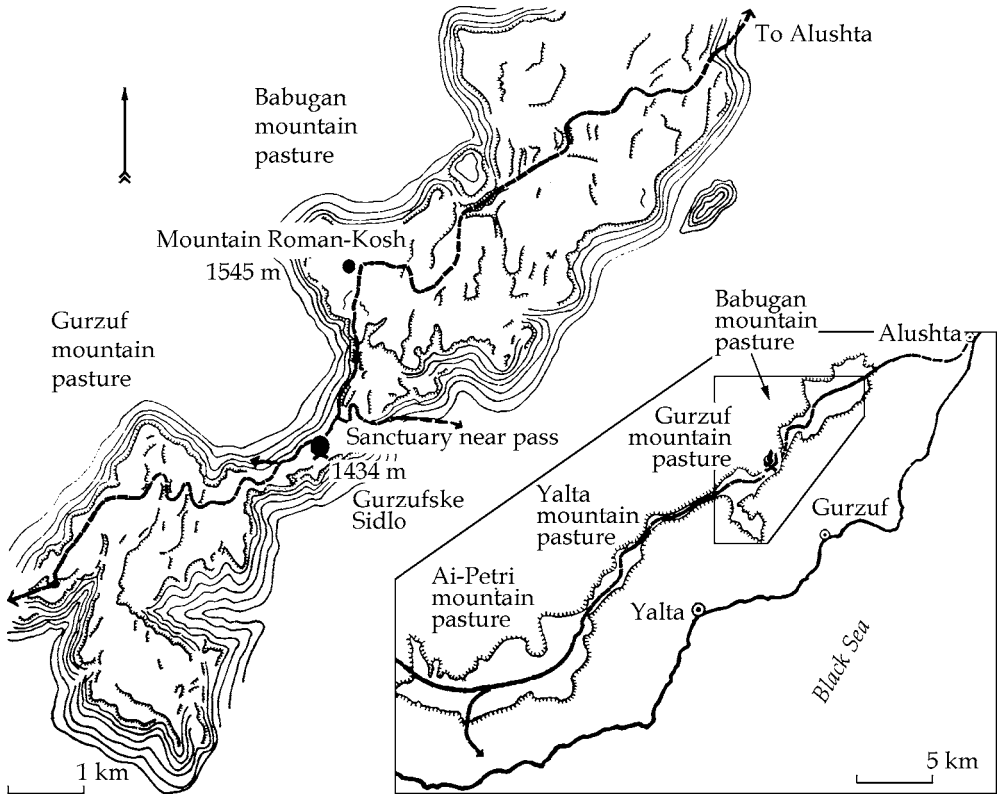

Fig. 1. Map of the Crimean mountain pastures with a position of sanctuary near the Gurzufskie Sidlo pass, drawing by V. I. Novichenkov

seum, a helmet of the end of the 1st century BC – the beginning of the 1st century AD from the National Museum in Zurich and, in the table of comparative analysis – the Imperial Gallic type A example from Nijmegen. The scholar precisely noted that the presence of analogies makes it possible to attribute the finds as the earliest exemplars of the Gallic type helmets dated by the period from 1st century BC to the beginning of the 1st century AD (Зубар 1993, с. 68). However, on the whole, he considered the receipt of Roman armour to the sanctuary Gurzufskie Sidlo to be connected with the final stage of the Roman-Bosporan War of 45–49 AD (Зубар 1993, с. 69; Зубарь 2004, с. 9–10).

M. Yu. Treister referred both cheek-pieces to the *Wiesenaus* type indicating their dating by the Augustan era and also noting that their income to highland Taurica should be associated with the events of the Roman-Bosporan War in 44/45–49 AD (Treister 1994, p. 96).

To clarify the data on the cheek-pieces and their chronology, it is necessary to refer to these sources. When examining the samples it was observed that the cheek-pieces from Gurzufskie Sidlo belong to different types. The first helmet bronze cheek-piece (Fig. 2: 1; ГС-1989, к. о. 1072, Yalta Historical and Literary

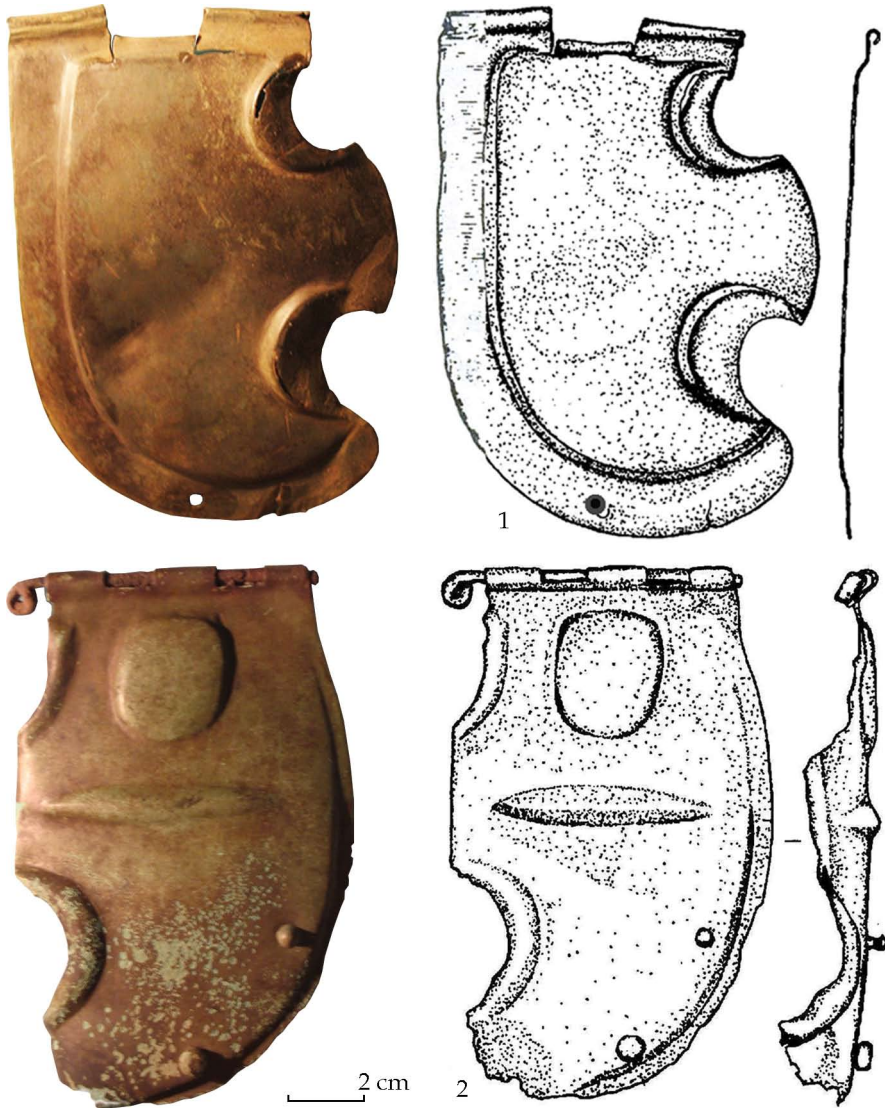

Fig. 2. Bronze helmet cheek-pieces from a sanctuary near the Gurzufske Sidlo pass, photo by N. G. Novichenkova (by Новиченкова 1998; 2013; 2015): 1 – Specimen from excavations of 1989; 2 – Specimen from excavations of 1990

Museum, a lifting find) is of a following dimensions: height – 14.1 cm, height without a hinge – 13.7 cm, maximum width – 10.8 cm, top width – 8.3 cm, edging width – 1.4–1.6 cm, thickness – 1–1.5 mm and, hinge slot diameter – 0.4–0.6 cm. The cheek-piece has a wide external edge, not typical for the Imperial Gallic type A, rounded shape of the protrusion between the ocular and oral parts and a certain distance to the mounting hole, have common features

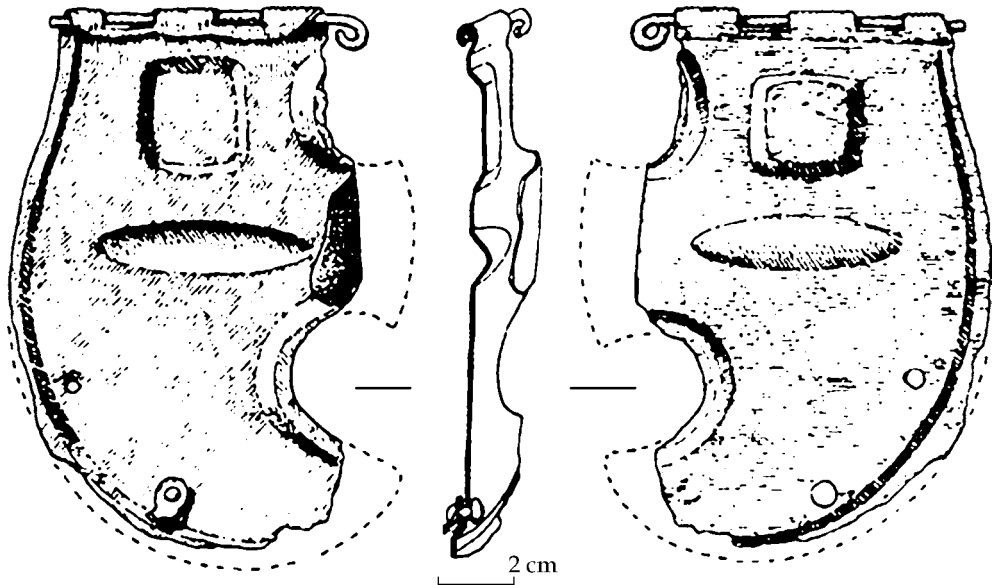

Fig. 3. Reconstruction of the helmet cheek-piece of 1990 (by Зубар 1993)

with the cheek-pieces of Late Republican helmets of Western Celtic type (Egg, Waurick 1990, S. 32, Abb. 25: 1). They are also known as *Alesia* type (Duval 1975, p. 65 – 69; Dechezlepretre, Pernet 2005, p. 10, fig. 8 – 10; Feugère 2013, p. 18 – 23) and dated by M. Feugère by the 60 – 40th BC (Feugère 2013, p. 18, 22, fig. 3) or Agen / Port type A by H. R. Robinson of 50s BC (Robinson 1975, p. 42, pl. 91 – 94). The analysed features are also close to Agen / Port type B (type Port) also dated by the middle of the 1st century BC (Egg, Waurick 1990, Abb. 25: 3). In total fifteen sites with finds of *Alesia* type helmets are known all of which are from the territory of Gaul (Alpine, West and North continental; Feugère 2013, fig. 3). The analogies to the cheek-piece from Gurzufske Sidlo come from Gubiasco (Tessin), *Alesia*, and Notre-Dame du Vaudreuil (Robinson 1975, p. 42, pl. 91, 92, 94; Egg, Waurick 1990, S. 32; Pernet 2010, pl. 227).

The bronze cheek-piece of 1990 (ГС-1990, southern part of sq. 8И, к. о. 314, Yalta Historical and Literary Museum) has a preserved hinge kernel and two rivets (Fig. 2: 2; 3). An embossed square and horizontal reinforce protection protrusions were made below the hinge and in the centre of a specimen. The cheek-piece hinge is composed of five hasps. The dimensions of a cheek-piece are the following: height – 14.5 cm, width – 9.1 cm, thickness – 1 mm. It has no direct analogies among the cheek-pieces of Imperial Gallic type A by H. R. Robinson (Robinson 1975, p. 50, pl. 100 – 103), nevertheless has a number of characteristics common to this type. The most likely it refers to one of the earliest variants made of bronze of the Imperial Gallic helmets type A and dates by the last quarter of the 1st century BC, being a transitional variant from the Agen-Port type. The protrusion between the eye and mouth openings has rounded ends typical for

the Agen / Port type, but wide flanges are characteristic for the Nijmegen type. The hinge form composed of five hasps of the cheek-piece from Gurzufskie Sidlo is similar to the same hinge construction of the Celtic bronze cheek-piece from Carniola (Ljubljana Museum; Connoly 1998, p. 121, fig. 19).

The first bronze helmet cheek-piece of 1989 attributed to the Late Republican period dated by the 50s BC is the only known find of this type in the Northern Black Sea region and the most eastern find in the map of spread of Western Celtic / Alesia helmets parts finds. The second one of 1990 presumably belongs to the early variant of Imperial Gallic type A and dates by the last quarter of the 1st century BC.

The other finds of Gallic type helmets and their details from archaeological sites of the Northern Black Sea region are single. A fragmented bronze helmet found in the Matsestinsky farm, Sochi, Krasnodar region (Сударев 1991, с. 143 – 146, рис. 2; Treister 1994, p. 95 – 96, fig. 2) is of Imperial-Gallic F type, dated by the second quarter of the 1st century AD (Robinson 1975, pl. 118 – 119).

LITERATURE

- Connoly, P. 1998. *Greece and Rome at War*. London.
- Deschler-Erb, E., Pernet, L., Vioir Reymond, A. 2008. Militaria républicains en territoires helvète, rauraque et valaisan. In: Poux, M. (ed.). *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte, 17 octobre 2002*. Glux-en-Glenne: Centre archéologique européen du Mont Beuvray, p. 265-274.
- Dechezleprêtre, T., Pernet, L. 2005. L'ensemble funéraire de Notre-Dame-du-Vaudreuil (Eure) «La Coulinière». *Antiquités nationales*, 37, p. 3-15.
- Duval, A. 1975. Le casque gaulois de Notre-Dame-du-Vaudreuil. *Nouvelles de l'Eure*, 56, p. 62-69.
- Egg, M., Waurick, G. 1990. *Antike Helme*. Mainz.
- Feugère, M. 2013. Le casque gaulois de Besançon (F. Doubs). *Instrumentum*, 38, p. 18-23.
- Novichenkova, M. V. 2016. A Late Republican signum from the sanctuary Gurzufskoe Sedlo in the Crimea. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 17: Imitation and Inspiration. Proceedings of the 18th International Roman Military Equipment Conference. Copenhagen, Denmark, 9th – 14th June 2013, p. 219-222.
- Pernet, L. 2010. *Armement et auxiliaires gaulois (Ile – Ier siècles avant notre ère)*. Montagnac: Monique Mergoïl.
- Poux, M. 2008. L'empreinte du militaire tardo-républicain das les faciés mobiliers de La Tène finale. In: Poux, M. (ed.). *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte, 17 octobre 2002*. Glux-en-Glenne: Centre archéologique européen du Mont Beuvray, p. 299-432.
- Robinson, H. R. 1975. *The Armour of Imperial Rome*. London.
- Treister, M. 1994. Roman Military Equipment in the Kingdom of Bosphorus. *Marburger Kolloquium*, 1994: Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten, s. 91-99.
- Зубар, В. М. 1993. Нові знахідки фрагментів римських шоломів у Тавриці *Археологія*, 1, с. 66-70.
- Зубарь, В. М. 2004. *Таврика и Римская империя: Римские войска и укрепления в Таврике*. Киев: Стилюс.
- Новиченкова, М. В. 2011. Римская кольчуга *Lorica Hamata* I в. до н. э. — I в. н. э. из ритуального комплекса святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Боспорские исследования*, 25, с. 271-297.

- Новиченкова, М. В. 2013. К находкам двух нащечников шлемов из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Шестая Кубанская археологическая конференция: материалы конференции*, с. 311-313.
- Новиченкова, М. В. 2017. Римське військове спорядження I ст. до н. е. – I ст. н. е. (за матеріалами розкопок святилища Гурзуфське Сідло). Дисертація к. і. н. ІА НАН України.
- Новиченкова, Н. Г. 1998. Римское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Вестник древней истории*, 2, с. 51-66.
- Новиченкова, Н. Г. 2002. *Устройство и обрядность святилища у перевала Гурзуфское Седло*. Ялта: РИО КГИ.
- Новиченкова, Н. Г. 2015. *Горный Крым: II в. до н. э. – II в. н. э. По материалам раскопок святилища у перевала Гурзуфское Седло*: Симферополь: Н. Орианда.
- Сударев, Н. И. 1991. Две находки римского времени из окрестностей г. Сочи. В: Абрамов, А. П., Гавритухин, И. О., Паромов, Я. М., Эрлих, В. Р. (ред.). *Древности Северного Кавказа и Причерноморья*. Москва, с. 143-146.

REFERENCES

- Connoly, P. 1998. *Greece and Rome at War*. London.
- Deschler-Erb, E., Pernet, L., Voirol Reymond, A. 2008. Militaria républicains en territoires helvète, rau-raque et valaisan. In: Poux, M. (ed.). *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte, 17 octobre 2002*. Glux-en-Glenne: Centre archéologique européen du Mont Beuvray, p. 265-274.
- Dechezleprêtre, T., Pernet, L. 2005. L'ensemble funéraire de Notre-Dame-du-Vaudreuil (Eure) «La Coulinière». *Antiquités nationales*, 37, p. 3-15.
- Duval, A. 1975. Le casque gaulois de Notre-Dame-du-Vaudreuil. *Nouvelles de l'Eure*, 56, p. 62-69.
- Egg, M., Waurick, G. 1990. *Antike Helme*. Mainz.
- Feugère, M. 2013. Le casque gaulois de Besançon (F. Doubs). *Instrumentum*, 38, p. 18-23.
- Novichenkova, M. V. 2016. A Late Republican signum from the sanctuary Gurzufskoe Sedlo in the Crimea. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 17: Imitation and Inspiration. Proceedings of the 18th International Roman Military Equipment Conference. Copenhagen, Denmark, 9th – 14th June 2013, p. 219-222.
- Pernet, L. 2010. *Armement et auxiliaires gaulois (IIe – Ier siècles avant notre ère)*. Montagnac: Monique Mergoil.
- Poux, M. 2008. L'empreinte du militaire tardo-républicain des faciés mobiliers de La Tène finale. In: Poux, M. (ed.). *Sur les traces de César. Militaria tardo-républicains en contexte gaulois. Actes de la table ronde de Bibracte, 17 octobre 2002*. Glux-en-Glenne: Centre archéologique européen du Mont Beuvray, p. 299-432.
- Robinson, H. R. 1975. *The Armour of Imperial Rome*. London.
- Treister, M. 1994. Roman Military Equipment in the Kingdom of Bosphorus. *Marburger Kolloquium, 1994: Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*, s. 91-99.
- Zubar, V. M. 1993. Novi znahidki fragmentiv rimskih sholomiv u Tavritsi, *Arheolohiia*, 1, p. 66-70.
- Zubar, V. M. 2004. *Tavrika i Rimskaia imperiia: Rimskie voiska i ukrepleniia v Tavrike*. Kiev: Stilos.
- Novichenkova, M. V. 2011. Rimskaia kolchuga Lorica Hamata I v. do n. e. – I v. n. e. iz ritualnogo kompleksa sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. *Bosporskie issledovaniya*, 25, p. 271-297.
- Novichenkova, M. V. 2013. K nakhodkam dvukh nashchechnikov shlemov iz sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo. *Shestaia Kubanskaia arkhelohicheskaiia konferentsiia: materialy konferentsii*, p. 311-313.
- Novychenkova, M. V. 2017. *Rymske viiskove sporiazhennia I st. do n. e. – I st. n. e. (za materialamy rozkopok sviatylshcha Hurzufske Sidlo)*. Dysertatsiia k. i. n. IA NAN Ukrainy.
- Novichenkova, N. G. 1998. Rimское военное снаряжение из святилища у перевала Гурзуфское Седло. *Vestnik drevnei istorii*, 2, p. 51-66.
- Novichenkova, N. G. 2002. *Ustroistvo i obriadnost sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo*. Yalta: RIO KGGI.
- Novichenkova, N. G. 2015. *Gornyi Krym: II v. do n. e. – II v. n. e. Po materialam rasopok sviatilishcha u perevala Gurzufskoe Sedlo*. Simferopol: N. Orianda.
- Sudarev, N. I. 1991. Dve nakhodki rimskogo vremeni iz okrestnostei g. Sochi. In: Abramov, A. P., Gavritukhin, I. O., Paromov, Ia. M., Erlich, V. R. (eds.). *Drevnosti Severnogo Kavkaza i Prichernomoria*. Moskva, p. 143-146.

М. В. НОВИЧЕНКОВА

НАЩОЧНИКИ ШОЛОМІВ ГАЛЬСЬКОГО ТИПУ ЗІ СВЯТИЛИЩА БІЛЯ ПЕРЕВАЛУ ГУРЗУФСЬКЕ СІДЛО

Публікуються два нащочники шоломів гальського типу зі святилища біля перевалу Гурзуфське Сідло. Один із нащочників, тип Алезія або західнокельтський, датується 50-ми роками I ст. до н. е. та належить до групи озброєння пізньореспубліканського часу. Другий нащочник шолома, імовірно, може відноситись до раннього варіанту Імперського Гальського типу А, перехідного від типу Аген-Порт, і датуватися останньою чвертю I ст. до н. е.

Ключові слова: римське військове спорядження, шоломи гальського типу, святилище, жертвоприношення зброї, варварське населення, захисне озброєння часів пізньої Республіки та раннього Принципату, Гірська Таврика, Північне Причорномор'я.

M. V. NOVICHENKOVA

CHEEK-PIECES OF GALLIC TYPE HELMETS FROM A SANCTUARY NEAR THE GURZUFSKE SIDLO PASS

The study of two cheek-pieces of the early samples of Gallic type helmets found in the sanctuary near the Gurzufske Sidlo pass in highland Taurica is presented. One of the cheek-pieces, the Alesia or Western Celtic type, is dated by the 50th BC and belongs to the group of armour of the Late Republican period. The other helmet cheek-piece supposedly belongs to an early variant of Imperial Gallic type A, transitional from the Agen-Port type, and is dated to the last quarter of the 1st century BC.

Keywords: Roman military equipment, helmets of Gallic type, sanctuary, barbarian population, armour sacrifices, defensive armour of the Late Republic and Early Principate periods, highland Taurica, Northern Black Sea region.

РАННЬОЕЛЛІНІСТИЧНИЙ РЕЛЬЄФ ІЗ ЗОБРАЖЕННЯМ ТИМІАТЕРІЯ З ПАНТИКАПЕЯ

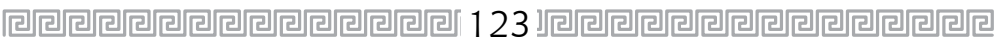
Статтю присвячено аналізу ранньоелліністичного рельєфу з випадкових знахідок 1889 р. у Пантикапеї. На тлі широкого кола аналогій вперше атрибутовано та інтерпретовано зображення тиміатерія серед паростків аканта, квіток маку і лілій, розглянуто художні особливості композиції, її семантику та вірогідне призначення пам'ятки.

Ключові слова: Боспор Кімерійський, Пантикапеї, рельєф, тиміатерії (фіміатерії), рослинний орнамент, квіти лілій і маку, аромати.

Найперше хочу відзначити, що завдяки слухній пораді Віталія Михайловича Зубаря ще під час навчання на випускному курсі факультету теорії та історії мистецтва Київського державного художнього інституту я почала працювати у відділі історії ювелірного мистецтва Музею історичних коштовностей України. Протягом 1990-х рр., будучи художником журналу «Археологія» і пізніше, я робила рисунки до його численних статей і монографій. Саме тоді краще пізнала притаманну вченому надзвичайну працьовитість, вимогливість, заповзятливість, непосидючий характер, дізналася про його різноманітні наукові задуми та ідеї, які він завжди втілював у життя у дуже короткі терміни. Пощастило мені і співпрацювати з Віталієм Михайловичем, викладаючи на одній з ним кафедрі музеєзнавства Київського національного університету культури і мистецтв на початку 2000-х, а також при написанні розділів з історії мистецтва до колективних монографій, присвячених Херсонесу Таврійському. Тепер, коли, на жаль, Віталія Михайловича давно немає з нами, особливо цінуєш таку атмосферу щирої поваги, можливість наукових дискусій і співробітництва.

* * *

Незважаючи на багатолітні дослідження, окремі пам'ятки мистецтва Боспору Кімерійського усе ще потребують всебічного аналізу. З-поміж них звертає увагу пантикапейський вапняковий ранньоелліністичний рельєф з рослинним декором, що тепер зберігається в Керченському історико-культурному заповіднику. Він випадково знайдений під час очищення керченського водогону 1889 р. разом з кількома фрагментами вапнякових скульптур і рельєфів, які одразу було передано до місцевого Музею старожитностей. Один з цих рельєфів вперше опублікував Ф. Й. Гросс з власним рисунком, відзначивши лише його розміри та витончені орнаменти на трьох гранях (Отчет... 1892, с. 10, рис. 3—4). Тільки майже через 120 років по тому його

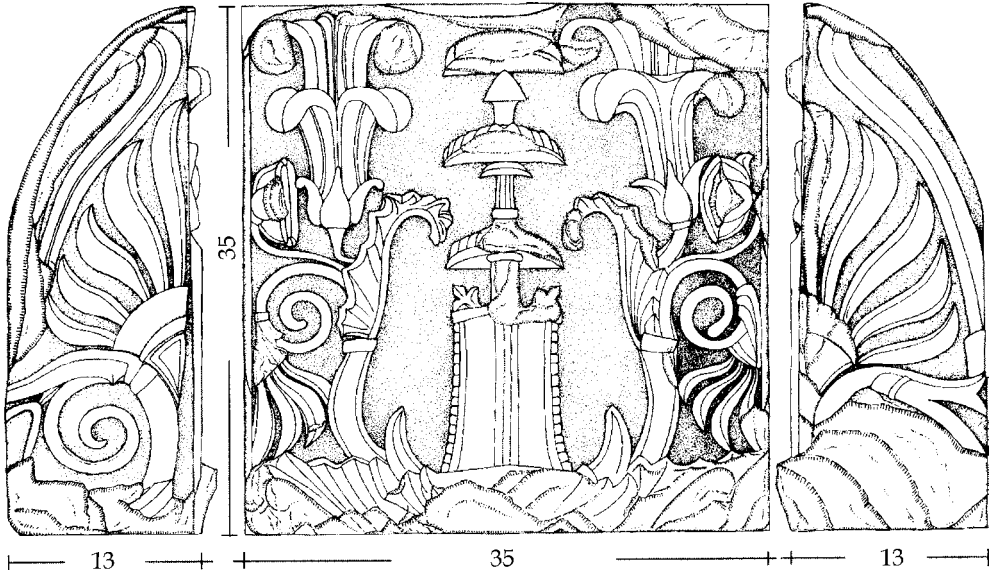

Рис. 1. Рельєф з Пантікапея, рисунок А. В. Буйських (Буйських, Матковская 2009)

введено до наукового обігу у відомому виданні керченської колекції архітектурних пам'яток А. В. Буйських. Попередньо дослідниця відзначає, що в Пантікапеї архітектурні деталі іонійського ордеру ранньоелліністичного періоду з пишним використанням декоративних елементів рослинного походження — одиничні і значною мірою фрагментовані. «Тем не менее, выделяется пока не имеющая аналогий венчающая декоративная деталь небольшого сооружения с богатой растительной порезкой, использованием аканфа и цветочных мотивов на лицевом и полупальметт на боковых фасадах» (Буйських, Матковская 2009, с. 17). В каталозі авторкою стисло описано декоративну плиту і додано, що така прикраса могла увінчувати поховальний пам'ятник чи стелу, хоча допустимі й інші інтерпретації. Центральне зображення на лицьовому фасаді визначено нею як вертикальний стрижень серед рослинного декору. Крім того, важливе значення для подальшого вивчення рельєфу має прорисовка плити А. В. Буйських і визначення дати кінцем IV — початком III ст. до н. е. (Там же, с. 94, кат. 71) (рис. 1) ¹.

Саме різноманітні зображення на цьому рельєфі ще потребують додаткового розгляду, зокрема, вперше атрибутованого мною тиміатерія (фіміатерія) — приладу для розкурювання ароматних речовин в обрамленні пишного рослинного декору. Унікальне для елліністичної архітектурної скульптури поєднання цих мотивів уможливило достовірне визначення (зі

1. Керченський історико-культурний заповідник, інв. 1050. Вапняк, 35 × 35 см, товщина в основі 13 см. На тильному боці — довгі заглиблення (20 × 2–4,5–5 см) для жорсткого вертикального кріплення плити.

спробою реконструкції первинного вигляду чаші тиміатерія), а також дає підстави для докладнішої інтерпретації композиції та її складових, аналізу художніх особливостей та семантики.

Проста і водночас вишукана композиція лицьової грані – симетрична. Головне місце відведено високому предмету, який розміщено на центральній вісі. Він має кілька примітних конструктивних елементів, що дозволяють атрибутувати його як тиміатерій за аналогічними і схожими зображеннями. Основними складовими є висока тригранна пірамідальна база і циліндричний фуст з напівкруглими дисками та кільцями різного діаметру. Базу по контуру обрамовано вертикальними нитками перлинника, місце з'єднання з фустом замасковано невеличкими скульптурними трилистниками. Верх фуста пошкоджено численними сколами. Проте можна розгледіти контури ще однієї деталі, яка, на перший погляд, ідентична до великих дисків.

Тиміатерій встановлено в центрі широкого куща аканта², з двома дзеркально відображеними пагонами і спрямованими вгору листям і квітами. Рослини вишукані за рисунком, з натяком на натуралізм і одночасне перевтілення. S-подібні завитки паростків нібито проростають крізь колоче листя аканта з загнутим до центру композиції кінчиком, що впритул прилягає до нижнього диску тиміатерія. Скульптор виділив центральну жилку кожного листка, пластинку якого розділено на кілька сегментів фігурним краєм. Пишні стебла продовжують волотоподібні стеблини, що завершуються опущеними донизу напівпальметами. З акантового прилистка тягнуться вгору квіти маку, чашечки яких спрямовано до центру, та високі квіти лілій (рис. 2).

Рослинний орнамент у вигляді вертикальної п'ятипелюсткової напівпальмети на волотоподібному пагоні з бутонем якоїсь видовженої квітки на бічних гранях однакової і підпорядкованій формі рельєфної плити зі скошеним і закругленим вгорі тильним краєм.

Вперше аналогічні до зображеного на рельєфі прилади для розкурювання ароматних речовин виділено Карлом Вігандом в групу С еллінських металевих тиміатерій (Wigand 1912, S. 51 – 60, Taf. III: 81 – 83, 86 – 90). Згідно з сучасною типологією Крістіани Закканіно, він належить до типу E, групи 1 (далі – E1). Тиміатерії об'єднано за конструктивними ознаками: висока і широка тригранна пірамідальна база, що стоїть на ніжках у формі

Рис. 2. Рельєф з Пантікапея (Буйських, Матковская 2009)

2. Ця частина рельєфу пошкоджена, не збереглися листя акантового куща та низ тиміатерія.

лап диких тварин, з високим циліндричним стрижнем (фустом), на який нанизано кілька дисків (від 1 – максимум до 7), що завершується чашею (Zaccagnino 1998, p. 72–73, tav. 2: E1) ³.

Найраніше зображення цих тиміатеріїв вчені пов'язували зі статерами Кротона 480–420 рр. до н. е. (Wigand 1912, S. 53; Sear 1978, p. 52, n. 467; Zaccagnino 1998, p. 72, RT 271–273) (рис. 3: 1) ⁴. Відомо, що інші їх типи елліни почали використовувати ще в архаїчний період. Проте найдавніша історична згадка про такі оригінальні прилади V ст. до н. е. належить Геродоту, який вважав, що курільниця ⁵, присвячена царем міста Саламін на Кіпрі Евельтоном у Дельфи, «варта того, щоб її побачити, вона стоїть у скарбниці коринфян» (Herod. IV, 162, 8–10, переклад А. О. Білецького). Найвірогідніше, це був визначний мистецький твір з золота чи срібла.

До сьогодення точиться дискусія щодо місця і часу винайдення даного типу тиміатеріїв. Аналогічні за формою на тригранній пірамідальній базі бронзові прилади (понад 15) знайдено в Етрурії (дет. з літературою див.: Höckmann 1982, S. 64–71, Nr. 26, 28, Taf. 35, 36, 38: 3–4; Testa 1989, p. 81–88, cat. 30–34; Sgubini Moretti 2001, p. 249, III.V.8.18; Carruccini 2016, p. 110, fig. 31, n. 120, tav. XII: 1). Вони вважаються типовими для Вульчі та Орв'єто, де в останній чверті VI – першій чверті V ст. до н. е. було налагоджено їх виробництво. Ця пізньоархаїчна продукція місцевих майстерень, виділена в окремий тип за формою бази, характеризується поступовим ускладненням скульптурного та орнаментального декору (Testa 1989, p. 81) (рис. 3: 2). Водночас етруські художники вводили зображення подібних тиміатеріїв у різні культові сцени на рельєфах саркофагів, дзеркалах і чернофігурних вазах (детальніше див.: Ambrosini 2002, p. 73–78, fig. 4–8). На думку Антонелли Теста, ці бронзові вироби, як за призначенням, так і за конструкцією, є прототипами для приладів класичного та елліністичного періодів ⁶. До того ж еллінські тиміатерії на пірамідальній базі у деталях конструкції мають певні аналогії з іншими класами етруських бронз (Testa 1989, p. 81–82). Можливо, що цей тип тиміатеріїв з Етрурії за ранньокласичного часу спочатку запозичили колоністи Великої Греції, котрі карбували його на монетах. Звідси, найвірогідніше, вони поширилися й в інші регіони античної ойкумени.

Саме еллінські тиміатерії на пірамідальній базі з високим фустом і дисками – найпопулярніші серед їх численних різних типів і форм. Вони

3. У статті використано типологію К. Закканіно, яка нараховує 17 основних типів еллінських тиміатеріїв, що включають понад 30 варіантів (Zaccagnino 1998, p. 67–100; tav. 2–3).
4. Срібло. Британський музей, Івн. 1865, 1003. 22. https://www.britishmuseum.org/collection/object/C_1865-1003-22.
5. Геродот вжив назву на іонійському діалекті – thymieterion. У пізніших джерелах IV–I ст. до н. е. відзначено загальноеллінську назву thymiaterion – тиміатеріон (наприклад, див.: Thukid. VI, 46, 3; Andokid. IV, 29; Demosth. XXIV, 183; Diod. Sic. II, 9, 7–9; XIII, 3, 1–3), яка ввійшла до західноєвропейських і слов'янських мов.
6. Найвідомішим прикладом репрезентації тиміатеріїв на пірамідальній базі в етруському мистецтві другої половини IV ст. до н. е. є монументальний розпис гробниць Голіні I в Орв'єто і Біклінію в Тарквініях (Ambrosini 2002, p. 79–82, fig. 12–13).

Рис. 3. Еллінські (тип E1) та етрусський тиміатерії: 1 – триніжок і тиміатерій. Реверс срібного статера. Крогон. 480–420 рр. до н. е. (<https://www.britishmuseum.org>); 2 – етрусський бронзовий тиміатерій на пірамідальній базі. 525–480-ті рр. до н. е. (Sgubini Moretti 2001); 3, 4 – тиміатерій на апудійській амфорі останньої третини IV ст. до н. е. (<https://weblimc.org>)

застосовувалися переважно у культовій сфері протягом V–I ст. до н. е. Вазописці⁷ і різьбярні монетних штемпелів зображали їх на численних творах мистецтва, завжди приділяючи увагу не тільки їх конструкції, але й декору (з літературою див.: Zaccagnino 1998, RT 100–397). Так, ребра бази доволі часто окантовано стрічками перлинника, а панелі оформлено візерунка-

7. Здебільшого мова йде про вазопис Аттики та Великої Греції другої половини IV – початку III ст. до н. е.

ми чи фігуративними зображеннями (пор.: Smith... CVA, IV D c, pl. 1: 18; Trendall, Cambitoglou 1978, 169/32, 402/33, 408/61, 417/16, pl. 141: 1–3, 144: 3–4; Лосева, Сидорова 1988, с. 203–204, рис. 186; Schauenburg 1988, S. 633–651, Abb. 1–2; Schmidt 1991, S. 42–43, Taf. 9). Інколи місце з'єднання фуста і бази додатково прикрашено гачко- або рослинноподібним декором (Zaccagnino 1998, RT 141). Як аттичні, так і апулійські вазописці за допомогою накладної білої фарби, а то й позолоти, імітували коштовні метали (золото чи срібло), з яких виготовляли тиміатерії, найчастіше, для храмів та поховальних ритуалів (пор.: Smith... CVA, IV D c, pl. 1: 18; Trendall, Cambitoglou 1978, 4/85, 733/45, pl. 271: 1; Schmidt 1991, S. 42–43, Abb. 9; Vollkommer 1995, S. 34 f, Kat. 19; Zaccagnino 1998, p. 135, RT 103–104; Виноградов 2012, с. 48, 59, рис. 26, 40; Petrakova 2012, p. 154–155, fig. 3–4) (рис. 3: 3).

Наші уявлення про ці прилади доповнюють не тільки їх зображення на творах мистецтва, але й поодинокі знахідки апулійських червонофігурних керамічних тиміатеріїв, які за формою також імітують металеві прототипи (Zaccagnino 1998, p. 179–180, СТ 51, 52, 56; Todisco, Catucci... CVA, p. 42, 73). Гончари зберігали зооморфне оформлення ніжок, а вазописці прикрашали стінки бази поширеним іконографічним образом – профілем жіночої голівки серед квітів і листя (Moignard... CVA, pl. 31: 9–10).

У Середземномор'ї знайдено кілька мармурових панелей від баз тиміатеріїв з рельєфними фігуративними композиціями (з літературою див.: Zaccagnino 1998, СТ 47–50, 54–55). На особливу увагу заслуговують висічені у низькому рельєфі зображення Аполлона-кіфареда, Артеміди-лучниці та їх матері Лето з Делоса (Op. cit., p. 180, СТ 55)⁸. Обрамлення цих високих плит облямовано перлинником. Нижню частину баз оздоблено пальметами серед паростків аканта і бутонів квітів, а по кутах – фігурами фантастичних крилатих істот, мотиви яких подібні до прикрас бронзових пізньоархаїчних етрусських тиміатеріїв на пірамідальній базі (пор.: Höckmann 1982, S. 64–71, Nr. 26, 28, Taf. 35, 36, 38: 3–4; Testa 1989, p. 82–87, cat. 31–33).

Фусти тиміатеріїв E1 – високі, тонкі, циліндричні з дисками і чашею. Цей конструктивний елемент художники прагнули прикрасити. На стрижень або нижню частину чаші інколи припаювали пласкі, увігнуті або опуклі «стручки» (Smith... CVA, IV D c, pl. 1: 18). Напівкруглі диски і чашу ззовні здебільшого покривали канелюрами (пор.: Trendall, Cambitoglou 1978, 12/151, 169/32, 402/33, 408/61, pl. 141: 1–3, 144: 3–4; Schauenburg 1988, S. 633–651, Abb. 1–2; Schmidt 1991, S. 42–43, Taf. 9; Zaccagnino 1998, p. 135, RT 103–104; Виноградов 2012, с. 48, 59, рис. 26, 40; Petrakova 2012, p. 154–155, fig. 3–4).

8. Музей Борелі, Марсель. Інв. 1585. Висота 66 см. У різних святилищах Делосу, – переважно Аполлона та Артеміди, – знайдено чимало тиміатеріїв з присвятними написами. Одні з них належали до храмового інвентаря, інші слугували для проведення релігійної ходи з метою розсіювання запашного диму (Zaccagnino 1998, p. 48–49, 115–123). Значна частина цих пам'яток датується II ст. до н. е., коли Делос досяг найвищого економічного розвитку, набувши яскраво виражених рис елліністичного міста з вільним портом і багатомовною торговою общиною.

Найближчою аналогією до тиміатерія на пантикапейському рельєфі в архітектурній скульптурі є мармуровий архаїстичний фриз, знайдений на Тамані поблизу Фанагорії. За припущенням Є. А. Савостіної, він прикрашав пропілеї – парадний вхід до теменоса з храмом (дет. з літературою див.: Акимова, Тугушева 2011, с. 290–293, № 107; Савостина 2012, с. 246–257, 6.34–6.36)⁹. На торцях двох плит цього фризу висічено високі тиміатерії, які за конструкцією можна зарахувати до типу Е1 згідно з типологією К. Закканіно. Центральний гладенький високий стрижень з трьома, нанизаними на нього горизонтальними дисками і верхньою чашею, встановлено на пірамідальну базу з ніжками. Поміж середнім і нижнім дисками до стрижня прикріплено дві вертикальні овальні ручки. Останній елемент, що відсутній на рельєфі з Пантикапея, мав поширення на виробках даного типу (Zaccagnino 1998, RT 264; Виноградов 2012, с. 48, рис. 26; Petrakova 2012, p. 154–155, fig. 4). Тиміатерії на рельєфах з Тамані, безумовно, є складовою зображеної на витягнутих сторонах блоків багатофігурної ритуальної ходи німф¹⁰.

Завдяки значній кількості аттичного червонофігурного посуду, знайденого в аристократичних курганах Боспору кінця V – IV ст. до н. е., тиміатерії типу Е1 були добре відомі боспорським еллінам. Ці складні металеві прилади з позолотою представлені в різних міфічних сценах (дет. з літературою див.: Русаєва 2019, с. 12–15, іл. 5: 2; 6). З-поміж них у даному контексті варто відзначити рідкісний сюжет на ойнохої другої чверті IV ст. до н. е. Обабіч золотого триніжка, встановленого на постаменті у формі дорійської колони, змальовано двох танцівниць-калатисток – жриць або учасниць культових церемоній при шануванні різних божеств (Акимова, Тугушева 2011, с. 202–203, № 67)¹¹. Перед ними стоять два однакові позолочені тиміатерії на пірамідальній базі з тонким циліндричним стрижнем з трьома дисками. Верхні чаші-курильниці мають чітко окреслені вінця. Завершення фуста одного з тиміатеріїв декоровано у формі видовженого листя чи пелюсток квітів (рис. 4).

Рис. 4. Танець калатисток перед триніжком і тиміатеріями. Червонофігурна аттична ойнохоя. Друга чверть IV ст. до н. е. (Акимова, Тугушева 2011)

9. Державний музей образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна, Москва. Інв. Ф-1305, Ф-1306, Ф-1571. Висота 46–47,5 см. Виготовлено у середині – другій половині II ст. до н. е. в Середній Греції за зразком одного з фризів IV ст. до н. е.
10. Блок В – процесія рухається у бік тиміатерія, блок С – у протилежний.
11. Державний музей образотворчих мистецтв ім. А. С. Пушкіна, Москва. Інв. II 16625.

Проте зображення тиміатеріїв поза ритуальними багатофігурними сценами в ізолюваному просторі вкрай рідкісні, у Північному Причорномор'ї поки що не знайдені. Найвідоміший – високий прилад для розкурювання ароматів, закомпонований по центру прямокутної панелі на аттичній чорнолаковій з рифленими стінками ойнохої 325 р. до н. е. (Korpske 1964, S. 46; Sparkes, Talkott 1970a, p. 20, 61–62, 245, nr. 134, Sparkes, Talkott 1970b, pl. 7; Zaccagnino 1998, p. 147, RT 262)¹².

Апулійські вази стилю Гнафія останньої третини IV ст. до н. е. дають не менш рідкісні аналогії у поєднанні тиміатерія з рослинним декором (з літературою див.: Wigand 1912, S. 59, Taf. V: 3; Froning 1982, S. 243–244, Nr. 100; Vollkommer 1995, S. 28 f, Kat. 17; Zaccagnino 1998, p. 147, RT 259–261; Szilágyi... CVA, p. 96–97, pl. 37, fig. 4–6: 8). Так, на арибалічному лекіфі 350-х рр. до н. е. зображено такий прилад з пірамідальною базою і полум'ям у чаші, що стоїть на дзвоноподібній квітці, яка проростає через центр акантового куща. Обабіч тиміатерія – хвилясті пагони з пальметами і видовженими стилізованими квітами. На думку Лідії Форти, жовто-білий розпис цієї вази – досить рідкісний, елегантний і відрізняється від звичайних апулійських орнаментів (Forti 1965, p. 39, tav. VI: a)¹³.

Поєднання тиміатерія з флористичним орнаментом на рельєфі з Пантикапея – це не лише декоративний, але й символічний мотив, який, можливо, пов'язано з улюбленими в елліністичному мистецтві метаморфозами. Куш аканта, пагони якого поступово перетворюються в інші квіти, втілює ідею вічного цвітіння по відношенню до часу і його циклічної концепції. Композиції, що включають мотив вічного цвітіння, завжди починаються з центрального аканта, від якого проростають хвилясті пагони, утворюючи різні квітучі рослини, доповнені вусиками, спіралями, пальметами і листям. Походження і поширення подібних флористичних мотивів дослідники пов'язують з різноманітними видами мистецтва від монументальної архітектури і мозаїчних підлог до скульптурних рельєфів, розписної червонофігурної кераміки, торевтики і ювелірних прикрас пізньокласичного часу. Проте, вже на початку раннього еллінізму ці зображення набувають максимальної пишності і химерності передусім у мистецтві Великої Греції та Македонії (з літературою див. і пор.: Salzmann 1982; Trendall 1989; Palagia 2011; Nalimova 2017).

Флористичний мотив на пантикапейському рельєфі відрізняється від них лише обмеженою кількістю елементів, що пояснюється невеличким композиційним полем. Точну аналогію цьому рослинному зображенню не знайдено. Однак поєднання його окремих елементів можна бачити як в монументальному¹⁴,

12. Афіни, Музей Агори, інв. Р 12816. Тиміатерій нанесено на гладеньку поверхню за допомогою накладної глини з де-не-де збереженою позолотою та імітацією об'єму. У цій же техніці виконано й намисто з підвісками, що додатково прикрашає горло вази над тиміатерієм.
13. Національний археологічний музей Таранто (MARTA). Інв. Т1.
14. Аналогія до вертикальних напівпальмет на бічних гранях рельєфу з Пантикапея: іонійська капітель з елліністичного акрополя в Пеллі (Yalouris 1980, p. 78–79, cat. 151).

так і в декоративному мистецтві. Пагони аканта із спіралеподібними вусиками, прилистками з колючим листям, напівпальметами і квітами часто репрезентовано на мозаїках останньої третини IV ст. до н. е. в Пеллі (Salzmann 1982, Kat. 103, 105, S. 107–108, Taf. 29; 38) і Вергіні (Salzmann 1982, Kat. 130, S. 114, Taf. 39–40). Квіткові узори цих мозаїчних підлог найчастіше зіставляють з не менш пишними флористичними узорами розкішного стилю на горлах апулійських волотних кратерів кінця IV ст. до н. е. (Trendall 1989, p. 83–102, n. 179, 186–189, 204, 210, 236, 257, 269) і мозаїчною підлогою з Сікіона другої половини IV ст. до н. е. (Salzmann 1982, Kat. 118, S. 112, Taf. 20–21)¹⁵.

Подібні мотиви відомі також у боспорському мистецтві цього періоду, зокрема іонійському фризі з Німфея (Савостина, Соколова 2019), та численних коштовних прикрасах із курганів скіфської еліти, серед яких найвідомішим є середній фриз унікальної золотої пекторалі з Товстої Могили (Мозолевський 1979, с. 83–86, іл. 64–66).

Окрім пагонів аканта і пальмет важливими елементами флористичного зображення на рельєфі з Пантикапея є квіти двох видів. Одні з них, що за формою чашечки нагадують мак, часто репрезентовано як елементи багатьох пишних рослинних орнаментів в архітектурній скульптурі, мозаїках, вазопису, ювелірних виробах. Наприклад, дах пам'ятника Лісікрата в Афінах кінця IV ст. до н. е. прикрашено численними квітами маку серед листя аканта (Lawrence, Tomlinson 1996, p. 141). Македонські торевти включали цей квітковий елемент у декор культового срібного посуду та золоті вінки (Treister 2003, p. 56–58, fig. 4–6; Tsigarida 2010, pl. 7: g). Заслуговує на увагу хвилясте, часто вертикальне стебло, що закінчується конусоподібною чашкою напіврозквітлого бутона або так званою «квіткою Майстра Астея», що характерна для ваз із майстерень Астея і Піфона з Пестума (Trendall 1989, p. 197, fig. 16). Проте, найближчою аналогією, яку вдалося знайти, є квітка на мозаїці з громадської будівлі в районі святилища Даррона в Пеллі. Її широку чашечку з пелюстками на короткому стеблі зображено в перспективі, завдяки чому видніється частина серцевини (Λιλίπνάκη-Ακαμάτη 1987, σ. 472, πιν. 94: 2; Λεβαντή 2009, σ. 85–86, εικ. 77; 95).

Висока лілієподібна квітка у флористичному орнаменті – не такий вже й рідкісний мотив у мистецтві Еллади. У скульптурі вона відома за аттичними акротеріями надгробних стел 420–350-х рр. до н. е. (Hildebrandt 2006, S. 321–322, 327, Kat. 201, 2014, Taf. 74, 77). Подібні за формою, але занадто площинно трактовані лілії цього типу вплетено в рослинний рельєфний орнамент на золотій діадемі кінця IV ст. до н. е. з могили Β у Дервені (Ignatiadou, Tsigarida 2007, fig. 69). Частіше на творах мистецтва зображали квітку лілії з ланцетоподібними і закрученими назовні пелюстками в аттич-

15. На думку М. Робертсона, ці квіткові візерунки відображають вплив відомого живописця-квіткаря Павсія з Сікіона (Robertson 1965, p. 82–83), описи картин якого збереглися у Плінія Старшого (Plin. NH. 35,125). У публікаціях останніх років все частіше обговорюють гіпотезу про вплив архітектурного декору на квіткові композиції (з літ.: Nalimova 2017, p. 25–27).

ному та апулійському вазопису (Meurer 1909, S. 226, Abb. IX, Taf. 4). Ліліє-подібні квіти притаманні і для мозаїчних підлог останньої третини IV ст. до н. е. з Пелли. З-поміж них варто згадати прекрасний квітковий бордюр «Полювання на оленів» майстра Гносіса з будинку «Викрадення Єлени» (Salzmann 1982, Kat. 103, S. 107–108, Taf. 29; 101: 6); прекрасне флористичне тондо з толоса (Salzmann 1982, Kat. 105, S. 108, Taf. 38: 1, 4) та розкішний рослинний орнамент у поєднанні з кентавресою у вищезгаданій громадській будівлі в районі святилища Даррона (Λίλιπιάκη-Ακαμάτη 1987, σ. 472, πιν. 94: 1; Λεβαντή 2009, σ. 84–85, εικ. 77; 94).

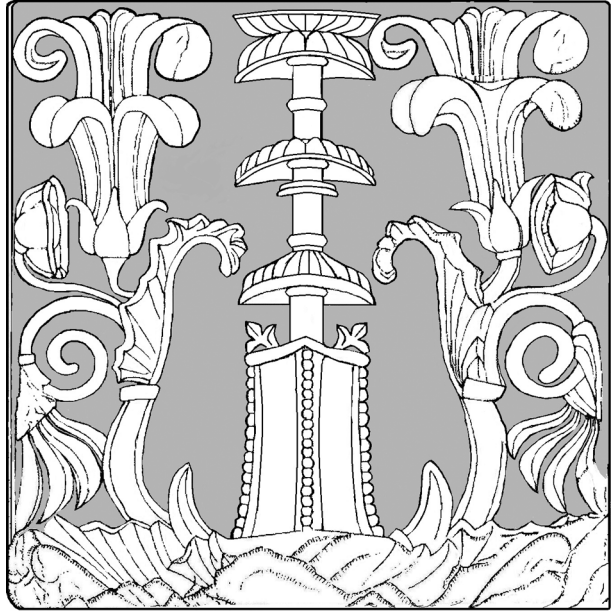
В архітектурній скульптурі Боспору Кімерійського IV ст. до н. е. зображення лілій порівняно рідкісні. Попри різницю в стилістиці (приміром, на іонійському фризі з Німфея вони – декоративні і площинні, а на пантикапейському рельєфі – натуралістичні і об’ємні), між ними є одна спільна риса. Це – наявність приквітника, хоча і з певними відмінностями у кількості пелюсток. Близькі аналогії до лілій на рельєфі зафіксовано також на творах торевтики з скіфських царських курганів, зокрема, рослинних орнаментах на дні срібного з позолотою таза та на бордюрі золотого окуття горита з кургану Чортомлик (Алексеев, Мурзин, Ролле 1991, кат. 92, 189).

Як зазначено вище, нижня і верхня частини розглядуваного вапнякового рельєфу пошкоджені. Унаслідок цього не збереглося зображення невисоких ніжок, характерних для подібного типу тиміатеріїв. Втім не виключено, що майстер, прагнучи показати додатковий перший план, навмисно поставив прилад посеред пишного куща аканта, який закрив їх своїм листям.

Окрім того, на плиті повністю збито верх фуста з чашею. Ця частина тиміатерія має ключове значення, тому потребує детальнішої реконструкції. Загалом форми і розміри чаш тиміатеріїв типу E1 варіювалися: прості, складнопрофільовані, глибокі або майже пласкі (пор.: Trendall, Cambitoglou 1978, 12/151, 169/32, 402/33, 408/61, pl. 141: 1–3, 144: 3–4; Schauenburg 1988, S. 633–651, Abb. 1–2; Schmidt 1991, S. 42–43, Taf. 9; Zaccagnino 1998, p. 135, RT 103–104; Виноградов 2012, с. 48, 59, рис. 26, 40; Petrakova 2012, p. 154–155, fig. 3–4). На поодиноких зображеннях чашу закриває конусоподібна кришка (пор.: Trendall 1967, 596/74, pl. 231; Trendall 1970, 3/269; Trendall, Cambitoglou 1978, 428/69; Szilágyi... CVA, p. 96–97, pl. 37, fig. 4–6, 8) або у ній палає вогонь (пор.: Smith... CVA, IV D c, pl. 1: 18; Trendall, Cambitoglou 1978, 402/33, 408/61, 733/45, pl. 141: 1–3, 144: 3–4, 271: 1; Schmidt 1991, S. 42–43, Taf. 9).

Максимально можлива висота пантикапейського рельєфу з урахуванням утрат у нижній частині (37–38 см) дозволяє визначити приблизні розміри втраченої чаші тиміатерія без кришки. У верхній частині його фуста зберігся обрис, який за формою і розміром ідентичний до двох зображених нижче великих напівкруглих дисків. Тут можна вбачати третій диск, який впритул прикріплено до чаші, або, найвірогідніше, її нижню половину. Форма таких двоскладових чаш відома за етрусськими пізньоархаїчними бронзовими тиміатеріями на конічній базі (пор.: Testa 1989, p. 79–80, cat. 29). Проникнення до Північного Причорномор’я та на Боспор мотивів

Рис. 5. Авторська реконструкція тиміатерія серед рослинного орнаменту на рельєфі з Пантикапея

і традицій мистецтва Етрурії засвідчено різноманітними джерелами: різночасові геми-скарабеї (Неверов 1975) та бронзові вироби (Treister 1990), розпис склепіння гробниці Васюриної гори початку III ст. до н. е., майже ідентичний до розпису гробниці 5512 в Тарквініях (Давьдова 1994) тощо.

Складається враження, що верхня частина чаші тиміатерія на рельєфі внаслідок завершення плити і розташування пелюстки однієї з лілій — неглибока і менша в діаметрі (рис. 5). Отже, цілком можливо, що боспорський майстер адаптував до своїх потреб «зовнішні художні імпульси» з кількох вищенаведених джерел, створивши своєрідну композицію з властивими тільки їй особливостями. Давно доведено, що мобільність скульпторів елліністичного періоду значно перевищувала можливості їх попередників, завдяки чому відбувався швидкий обмін найновішими відкриттями та записанням найкращих досягнень у мистецтві.

Разом з тим не виключено, що дещо схоже зображення було і на якомусь іншому імпортованому рельєфі або червонофігурній посудині, які слугували зразком для декору плити. Загалом, для пантикапейського рельєфу притаманне дуже якісне і об'ємне трактування всіх деталей з безперечним прагненням до ілюзорних ефектів. Такі ознаки прослідковуються передусім у зображенні дисків на центральному стрижні, які показані одночасно з двох точок зору: згори, де їх поверхня має канелюри, і знизу, де скульптор зацентрував увагу на конструкції цієї головної складової тиміатерія.

Характерною рисою моделювання квітів та інших флористичних мотивів є тривимірність, що розроблена за допомогою світлотіні, ракурсів, перспективних скорочень. Так, задля посилення ілюзії глибини простору і

об'єму, пелюстки лілій на передньому плані зроблено коротшими і начебто навислими, а на задньому, навпаки, видовженими. При стилізації кожного елемента рослинного декору підкреслено натуралістичні кулеподібні тичинки у центрі маків, прожилки на пелюстках і листочках аканта. У поєднанні тиміатерія з рослинним орнаментом, безумовно, велике значення відведено квітам. Лілії у верхній половині композиції привертають до себе увагу як розміром, так і певними «похибками» у їх дзеркальному і симетричному розташуванні. Одна квітка зображена вертикально, інша, навпаки, з природним нахилом ближче до центру.

Ще одним важливим засобом художньої виразності була поліхромія. І якщо на мозаїках та у вазопису вона набуває найвищого розквіту, то у рельєфах її використання достатньо стримане і далеко не завжди підтверджене. Однак у заглибленнях німфейського іонічного фризу виявлено залишки окремих фарб, що дозволяють частково реконструювати його розпис: блакитне тло, червоні пальмети і маточки лілій, та, ймовірно, чорні звивисті пагони аканта (Савостина, Соколова 2019, с. 49). Чи було розписано рельєф із Пантикапея, сказати неможливо, хоча його глибоко прорізані елементи нашттовхують на таку думку.

За припущенням вчених, репрезентація квітів у тому чи іншому контексті є своєрідним нагадуванням про те, що божественний світ є запашним, а символічний зміст квітки не є чимось сталим (з літ.: Кеї 2007, р. 11). В найдавніших літературних творах наведені окремі місця, наповнені чудовими ароматами рослин, що відзначають присутність божества. З-поміж них — квітучі луки (Ном., III. XIV, 312; Hesiod. Theog. 279; Hesiod. Opp. 75), сади Афродіти (Ном. III. II, 819; Гимн. Ном. IV, 58—59), поля, де збирала квіти Кора-Персефона з подругами, перед тим як її викрав Аїд (Гимн. Ном. V, 1—14) та інші.

Апулійські вази стилю Гнафія з культовими багатофігурними сценами досить часто прикрашали зображеннями квітів, високих квітучих кущів і паростків рослин обабіч тиміатерія. З-поміж інших виробів варто відзначити патеру вазописця Лувру 350—330-х рр. до н. е. (колекція родини Берман) з фігурою Афродіти, що мчить через квітучий сад на колісниці, запряженій двома еротами, один з яких тримає в руці запалений тиміатерій на пірамідальній базі (Christie's... 2019, cat. 167, р. 61) (рис. 6), та епіхізіс 330—310-х рр. до н. е. з колекції Ермітажу зі сценою жертвопринесення у присутності ерота поруч із тиміатерієм (Арсентьева 2007, с. 138—139, кат. 74). Мак, його коробочки та лілії були одними з атрибутів Афродіти (Paus. II, 10, 5), їх вплітали до весільних вінків разом з миртом і м'ятою (Lambrugo 2018, р. 339, 360—369). Особливе місце лілії посідали і в культурі Кори-Персефони (Fabbri 2018, р. 229—230).

У різних регіонах античної ойкумени, переважно Великої Греції та Малої Азії, в культовій короластиці другої половини V — II ст. до н. е. набув популярності так званий квітковий тиміатерій (floral thymiaterion або bust-flower thymiaterion) — жіночий бюст, голова якого увінчана чашею у формі лілії з рельєфно модельованими пелюстками (з літ.: Romano 1995, р. 17—22,

Рис. 6. Афродіта на колісниці, запряженій двома еронтами. Патера вазописця Лувру. 350 – 330-ті рр. до н. е. (Christie's... 2019)

fig. III: 1; Merker 2000, p. 75, С 261 – С 264; Ammerman 2002, p. 20, 309 – 313, pl. LXXXV). У Мірмекії та Горгішпії на Боспорі також знайдено кілька фрагментованих теракотових жіночих напівфігур та окремі чашечки квіток, які дослідники відносять до «квіткових тиміатерій» IV – першої половини III ст. до н. е. (Денисова 1981, с. 35, 51, кат. М-50 – 52, 110 – 111; табл. VII: з, и; Алексеєва 1997, с. 274, табл. 187: 89). Однак, оскільки в боспорських «квіткових чашечках» та їх фрагментах не зафіксовано характерних для них слідів кіптяви чи горіння, а в горгішпійській збереглися всередині залишки від розпису фіолетовою фарбою, то можна припускати, що вони як ароматичні призначалися для повільного випаровування пахощів. Лілієподібна чаша викликала додаткову асоціацію з сильним, пряно-солодким ароматом цієї квітки, з якої виготовляли парфуми і пахучі мазі (Nava, Osanna, Favari 2008, p. 271 – 272).

В Амісі у так званій «майстерні коропласта» унаслідок популярності культів Деметри і Кори в елліністичний період було налагоджено масове виробництво різноманітних теракотових квітів, у тому числі букетів, бутонів, листя, розеток, як атрибутів елевсинських богинь родючості, головним чином Кори, які слугували для вотивних дарунків в їх святилища та храми (дет. з літературою див.: Сапрыкин, 2009, с. 187 – 188). Цілком можливо, що їх імпортували і на Боспор, де культу цих богинь користувалися великою шаною.

Мак, квіти якого зображено поруч з ліліями на рельєфі з Пантикапея, в еллінській міфології пов'язано переважно з Деметрою (дет. з літературою див.: Arrigoni 2018, p. 111 – 131; Расе 2018, p. 194 – 197, 202 – 213, fig. 2). Серед найвідоміших репрезентацій Деметри чи Кори-Персефони в монументальному живопису Боспору – голова богині у позі *anodos* з кургану Велика

Рис. 7. Деметра і Кора-Персефона поруч з тиміатерієм. «Цариця ваз» («Regina Vasorum»). Остання чверть IV ст. до н. е. (<https://weblimc.org>)

Близниця IV ст. до н. е. Вінок з квітів лілій, маку, повитиці й нарцисів утворює своєрідний ореол, що міниться кольорами на ясно-синьому тлі неба. Квіти і бутони підтверджують ритуальне сходження богині з підземного царства та є уособленням весни, природного і людського безсмертя (з літературою див.: Русяєва 2009, с. 129–130, рис. 14). Найкращим прикладом поєднання квітів з застосуванням тиміатеріїв у культурах елевсинських богинь є славетна «Цариця ваз» («Regina Vasorum») – гідрія останньої чверті IV ст. до н. е. з багатої гробниці поблизу давньогрецької колонії Куми в Італії з колекції Ермітажу (Peschlow Bindokat 1972, p. 102–105, V 135; LIMC IV, 1988, p. 878, no. 405, pl. 593; Clinton 1992, p. 78–81, 134, fig. 17–19; Leventi 2007, p. 118, fig. 9). На ній змальовано багатофігурну композицію з рельєфними позолоченими фігурами божеств, які пов'язані з культом елевсинських містерій: Деметра, Кора-Персефона, Триптолем, Евбулей, Діоніс, Артеміда, Афродіта та Афіна. Більшість з них спираються на високі скипетри з мако- та лілієподібними завершеннями. У центрі фризу між Деметрою і Корою-Персефоною бачимо маленький глиняний тиміатерій з навхрест поставленими над ним двома миртовими гілками. З неглибокої чаші з золотими кільцями на круглому піддоні низько клубочиться димок (рис. 7).

Такого типу тиміатерії з ручками на вінцях є рідкісними археологічними артефактами (Zaccagnino 1998, p. 162, RT 458). Близькі за типом тиміатерії

в середині II ст. до н. е. карбували на реверсі срібних монет Пантикапея (Анохин 1986, с. 66, № 164; Абрамзон, Кузнецов 2015, с. 107–108, рис. 41). Клемент Александрійський, перераховуючи священні рослини в Елевсині, відносив до них і коробочки маку (Protr., II, 22). Згідно з орфічним гімном в обрядах земній і підземній, квітучій і чистій Деметрі Елевсинській належало в тиміатеріях розкурювати смолу стиракту та пахучі трави (Orph. Hymn. XL). Мак належав також і до сфери Танатоса та Гіпноса. Орфічні молитви часто супроводжували курінням фіміаму з додаванням зерен опійного маку як під час вдихання, так і фумігації (Nava, Osanna, Favari 2008, p. 237–239).

Підсумовуючи, важливо ще раз підкреслити, що на пантикапейському рельєфі саме у центрі серед рослинного декору зображено тиміатерію типу E1 (за К. Закканіно), який, вірогідно, відтворює його металевий прототип, відомий з 480-х рр. до н. е. Скульптор особливу увагу приділив його конструкції – пірамідальній базі та фусту з дисками. Чаша тиміатерія, де спалювали пахощі, майже не збереглася. Згідно з можливою реконструкцією, вона – невисока і двоскладова, близька до аналогічних у бронзах Етрурії. Композиція рельєфу унікальна і не має повних аналогій, хоча її мотив відомий за розписами стилю Гнафія другої половини IV ст. до н. е. В архітектурній скульптурі, мозаїках, вазопису, ювелірному мистецтві знайдено аналогії до натуралістичного зображення, виконаного з використанням перспективи і ракурсів.

Допустимо, що пантикапейський рельєф з рослинним декором у поєднанні з тиміатерієм – це своєрідна образотворча матеріалізація фумігації ароматів у взаємозв'язку з релігійними звичаями еллінів та їх увяленнями про божественне. Більше того, не тільки ароматний дим, але й самі квіти лілій і маку, можна розглядати як символи вотивних дарунків богиням, найперше Деметрі, культ якої, згідно з багатьма дослідниками, користувався найбільшою популярністю на Боспорі. Виходячи з цього, можливо, що декоративна плита з тиміатерієм та рослинним орнаментом увінчувала вотивну стелу, прикрашала вхід до її святилища або приміщення сакрального призначення в Пантикапеї.

ЛІТЕРАТУРА

- Абрамзон, М. Г., Кузнецов, В. Д. 2015. *Монетные клады времени Митридата VI Евпатора с хоры Фанагории*. Фанагория. Результаты археологических исследований, 3. Москва: ИА РАН.
- Акимова, Л. И., Тугушева, О. В. (ред.). 2011. *Шедевры античного искусства из собрания ГМИИ им. А. С. Пушкина*. Москва: Группа Эпос.
- Алексеев, А. Ю., Мурзин, В. Ю., Ролле, Р. 1991. *Чертомлык. Скифский царский курган IV века до н. э.* Киев: Наукова думка.
- Алексеева, Е. М. 1997. *Античный город Горгиипия*. Москва: Эдиториал УРСС.
- Анохин, В. А. 1986. *Монетное дело Боспора*. Киев: Наукова думка.
- Арсентьева, Е. 2007. Парфюмерные сосуды и курительницы. Словарь-каталог. В: Арсентьева, Е. И., Ахмадеева, М. М., Букина, А. Г., Петракова, А. Е. *Аромат древности: каталог выставки*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 54-151.

- Буйских, А., Матковская, Т. 2009. *Античная архитектура*. Из собрания Керченского историко-культурного заповедника. Лапидарная коллекция, т. 4, кн. 1. Киев: Мистецтво.
- Виноградов, Ю. А. 2012. История изучения некрополя Юз-Оба. В: Виноградов, Ю. А., Зинько, В. Н., Смекалова, Т. Н. *Юз-Оба. Курганный некрополь аристократии Боспора*, 1: История изучения и топография. Киев: Мастер Книг, с. 11-222.
- Давыдова, Л. 1994. Живопись Этрурии и Боспора — два примера погребальных росписей. В: Акимова, Л. И. (ред.). *XXIII-е Випперовские чтения: Этруски и Средиземноморье: материалы международного colloquium. 9–11 апреля 1990*. Москва: ГМИИ им. А. С. Пушкина, с. 261-268.
- Денисова, В. И. 1981. *Коропластика Боспора (по материалам Тиритаки, Мирмекия, Илурата и сельской усадьбы)*. Ленинград: Наука.
- Лосева, Н. М., Сидорова, Н. А. 1988. *Искусство Этрурии и Древней Италии. Очерки*. Из истории мирового искусства. Москва: Искусство.
- Мозоловський, Б. М. 1979. *Говста Могила*. Київ: Наукова думка.
- Неверов, О. Я. 1975. Этруские скарабеи из Северного Причерноморья. *Сообщения Государственного Эрмитажа*, 40, с. 38-42.
- Отчет... 1892. *Отчёт Императорской археологической комиссии за 1889 г.* Санкт-Петербург: Императорская академия наук.
- Русяева, А. С. 2009. Боспорская Деметра. В: Зинько, Е. А., Буйских, А. В., Русяева, А. С., Савостина, Е. А. *Склеп Деметры*. Памятники археологии Керченского историко-культурного заповедника, 1. Киев: Мистецтво, с. 102-150.
- Русяева, М. В. 2019. Основні відомості про давньоеллінські фіміатерії та їх призначення. *Текст і образ: актуальні проблеми історії мистецтва*, 2 (8), с. 6-34. <http://dx.doi.org/10.17721/2519-4801.2019.2.01>.
- Савостина, Е. А. 2012. *Элада и Боспор. Греческая скульптура на Северном Понте*. Киев: АДФУ-Украина.
- Савостина, Е. А., Соколова, О. Ю. 2019. Фрагменты ионического фриза из Нимфея: особенности композиции и исполнения декора. *Вестник РГГУ. Серия «Литературоведение. Языкознание. Культурология»*, 10, с. 38-53. <https://doi.org/10.28995/2686-7249-2019-10-38-53>.
- Сапрыкин, С. Ю. 2009. *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*. Москва: Триумф принт.
- Ambrosini, L. 2002. *Thymiateria etruschi in bronzo di età tardo classica, alto e medio ellenistica*. *Studia Archaeologica*, 113. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Ammerman, R. M. 2002. *The sanctuary of Santa Venera at Paestum = Il santuario di Santa Venera a Paestum 2*, 2. Ann Arbor: University of Michigan.
- Arrigoni, G. 2018. Demetra e le sue piante in Grecia. In: Arrigoni, G. (ed.). *Dei e piante nell'antica Grecia*, 1, 1. Bergamo: Sestante, p. 57-166.
- Cappuccini, L. 2016. *La necropoli etrusca di San Germano (Gavorrano, GR): il tumulo 9: dinamiche socio-culturali nel territorio di Vetulonia tra VII e II sec. a. C.* Sesto Fiorentino: All'Insegna del Giglio s. a. s.
- Christie's... 2019. *Antiquities*. New York, 29 April 2019. New York: Christie's.
- Clinton, K. 1992. *Myth and Cult: The Iconography of the Eleusinian Mysteries*. Stockholm: Svenska Institutet i Athen.
- Fabbri, L. 2018. Le piante di Kore-Persefone in Grecia, Magna Grecia e Sicilia. In: Arrigoni, G. (ed.). *Dei e piante nell'antica Grecia*, 1, 1. Bergamo: Sestante, p. 221-284.
- Forti, L. 1965. *La ceramica di Gnathia*. Monumenti antichi della Magna Grecia, 2. Naples: G. Macchiaroli.
- Froning, H. 1982. *Katalog der griechischen und italienischen Vasen*. Museum Folkwang. Essen: Museum Folkwang.
- Hildebrandt, F. 2006. *Die attischen Namenstelen: Untersuchungen zu Stelen des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.* Berlin: Frank & Timme.

- Sear, D. R. 1978. *Greek Coins and Their Values. Europe, 1*. London: Seaby.
- Sgubini Moretti, A. M. 2001. *Veio, Cerveteri, Vulci. Città d'Etruria a Confronto. Roma, Museo Nazionale Etrusco Di Villa Giulia. Villa Poniatowski. 2001, 1 Ottobre – 30 Dicembre*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Smith... CVA. Smith, A. H. 1925. *Corpus Vasorum Antiquorum: Great Britain 1, British Museum 1*. London: British Museum.
- Sparkes, B. A., Talkott, L., 1970a. *The Black and Plain Pottery of 6th, 5th, 4th Centuries BC. Part 1: Text*. The Athenian Agora, XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A., Talkott, L. 1970b. *The Black and Plain Pottery of 6th, 5th, 4th Centuries BC. Part 2: Indexes and Illustrations*. The Athenian Agora, XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Szilágyi... CVA. Szilágyi, J. Gy. 2007. *Corpus vasorum antiquorum. Hongrie 2, Budapest, Musée des Beaux-Arts, 2*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Testa, A. 1989. *Candelabri e Thymiateria. Monumenti Musei e Gallerie Pontificie, Museo Gregoriano Etrusco. Cataloghi, 2*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Todisco, Catucci... CVA. Todisco, L., Catucci, M. 2007. *Corpus vasorum antiquorum: Italia, 73. Museo nazionale di Matera «Domenico Ridola». Collezione Rizzon, 1*, Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Treister, M. 1990. The earliest Etruscan object in the north Pontic area from the collection of the Pushkin Museum of Fine Arts. In: Heres, H., Kunze, M. (eds.). *Die Welt der Etrusker: internationales Kolloquium, 24. – 26. Oktober 1988, in Berlin*. Berlin: Akademie, p. 165-169.
- Treister, M. 2003. Metal Vessels from Zelenskaya Gora Barrow and Related Finds from Karagodeushkh. *Ancient West & East, 2, 1*, p. 51-77.
- Trendall, A. D. 1967. *The Red-figured Vases of Lucania, Campania and Sicily*. Oxford: Clarendon.
- Trendall, A. D. 1970. *The Red-figured Vases of Lucania, Campania and Sicily, Supplement 1*. London: University of London.
- Trendall, A. D. 1989. *Red Figure Vases of South Italy and Sicily*. London: Thames and Hudson.
- Trendall, A. D., Cambitoglou, A. 1978. *The red-figured vases of Apulia, 1*. Oxford: Clarendon.
- Tsigarida, B. 2010. A New Gold Myrtle Wreath from Central Macedonia in the Collection of the Archaeological Museum of Thessaloniki. *The Annual of the British School at Athens, 105*, p. 305-315.
- Vollkommer, R. 1995. *Unteritalische Vasen, Kleine Reihe des Antiken-Museums der Universität Leipzig, 2*. Leipzig: Leipziger Universitätsverl.
- Wigand, K., 1912. *Thymiateria*. Bonn: C. Georgi.
- Yalouris, N. 1980. *The search for Alexander (Makedonien König). An exhibition. National Gallery of Art, Washington*. New York: Little, Brown.
- Zaccagnino, C., 1998. *Il thymiaterion nel mondo greco: analisi delle fonti, tipologia, impieghi*. Roma: L'Erma di Bretschneider.

REFERENCES

- Abramzon, M. G., Kuznetsov, V. D. 2015. *Monetnye klady vremeni Mitridata VI Evpatora s khory Fanagorii. Fanagoriia. Rezultaty arkhеologicheskikh issledovaniy, 3*. Moskva: IA RAN.
- Akimova, L. I., Tugusheva, O. V. (red.). 2011. *Shedevry antichnogo iskusstva iz sobraniia GMII im. A. S. Pushkina*. Moskva: Gruppya Epos.
- Alekseev, A. Iu., Murzin, V. Iu., Rolle, R. 1991. *Chertomlyk. Skifskii tsarskii kurgan IV veka do n. e.* Kiev: Naukova dumka.
- Alekseeva, E. M. 1997. *Antichnyi gorod Gorgippiia*. Moskva: Editorial URSS.
- Anokhin, V. A. 1986. *Monetnoe delo Bospora*. Kiev: Naukova dumka.
- Arsenteva, E. 2007. Parfiumernye sosudy i kirilnitsy. Slovar-katalog. In: Arsenteva, E. I., Akhmadeeva, M. M., Bukina, A. G., Petrakova, A. E. *Aromat drevnosti: katalog vystavki*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennii Ermitazh, p. 54-151.

- Lawrence, A. W., Tomlinson, R. A. 1996. *Greek Architecture*. New Haven: Yale University.
- Λεβαντή, Μ. 2009. *Το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου Ε του ανακτόρου της Βεργίνας και τα διακοσμητικά στοιχεία του*. Θεσσαλονίκη. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Φιλοσοφική Σχολή, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας.
- Leventi, I. 2007. *The Mondragone relief revisited. Eleusinian cult iconography in Campania. Hesperia*, 76, p. 107-141.
- Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, Μ. 1987. Ένα νέο ψηφιδωτό δάπεδο της Πέλλας, «Αμψός». *Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανώλη Ανδρόνικο*, 1. Θεσσαλονίκη, σ. 455-472.
- Merker, G. S. 2000. *The sanctuary of Demeter and Kore: terracotta figurines of the Classical, Hellenistic, and Roman periods*. Corinth, XVIII, IV. Princeton: American school of classical studies at Athens.
- Meurer, M. 1909. *Vergleichende Formenlehre des Ornaments und der Pflanz, mit besonderer Berücksichtigung der Entwicklungsgeschichte der architekton. Kunstformen*. Dresden: Kuhnmann.
- Moignard... CVA. Moignard, E. 1989. *Corpus Vasorum Antiquorum. Great Britain 16, Edinburgh, The National Museums of Scotland*. Oxford; New York: Oxford University.
- Nalimova, N. 2017. The Origin and Meaning of Floral imagery in the Monumental Art of Macedonia (4th – 3rd centuries BC). In: Nalimova, N. A., Kishbali, T., Zakharova, A. V. (eds.). *Makedoniia – Rim – Vizantiia: iskusstvo Severnoi Gretsii ot antichnosti do srednikh vekov, materialy nauchnoi konferentsii*. Moskva: KDU, Universitetskaia kniga, p. 13-35.
- Nava, M. L., Osanna, M., Faveri, C. De. 2008. *Antica flora lucana: repertorio storico-archeologico*. Venosa: Osanna.
- Pace, A. 2018. Gli attributi vegetali di Demetra in Sicilia... «dove tutto nasce inseminato e inarato». In: Arigoni, G. (ed.). *Dei e piante nell'antica Grecia*. 1, 1. Bergamo: Sestante, p. 189-218.
- Palagia, O. 2011. Hellenistic art. In: Lane Fox R. J. (ed.). *Brill's Companion to Ancient Macedon. Studies in the Archaeology and History of Macedon, 650 BC – 300 AD*. Leiden; Boston: Brill, p. 477-493.
- Peschlow Bindokat, A. 1972. *Demeter und Persephone in der attischen Kunst des 6. bis 4. Jhs. Jahrbuch des deutschen Archäologischen Instituts*, 87, S. 60-157.
- Petrakova, A. 2012. Late Attic Red-figure Vases from Burials in the Kerch Area: The Question of Interpretation in Ancient and Modern Contexts. In: Schmidt, S., Stähli, A. (eds.). *Vasenbilder im Kulturtransfer. Zirkulation und Rezeption griechischer Keramik im Mittelmeerraum*. München: C. H. Beck, p. 151-163.
- Robertson, M. 1965. Greek Mosaics. *The Journal of Hellenic Studies*, 85, p. 72-89.
- Romano, I. B. 1995. *The Terracotta Figurines and Related Vessels*. Gordion special studies, 2. Philadelphia: The University Museum.
- Salzmann, D. 1982. *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken: von den Anfängen bis zum Beginn der Tesseratechnik*. Archäologische Forschungen, 10. Berlin: Mann.
- Schauenburg, K. 1988. Kreusa in Delphi, *Archäologischer Anzeiger*, 4, S. 633-651.
- Schmidt, M. 1991. Bemerkungen zu Orpheus in Unterwelts- und Thrakerdarstellung. In: Rudhardt, J., Borgeaud, Ph. (éds.). *Orphisme et Orphée: en l'honneur de Jean Rudhardt*. Genève: Droz librairie, S. 31-50.
- Sear, D. R. 1978. *Greek Coins and Their Values. Europe*, 1. London: Seaby.
- Sgubini Moretti, A. M. 2001. *Veio, Cerveteri, Vulci. Città d'Etruria a Confronto. Roma, Museo Nazionale Etrusco Di Villa Giulia. Villa Poniatowski. 2001, 1 Ottobre – 30 Dicembre*. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Smith... CVA. Smith, A. H. 1925. *Corpus Vasorum Antiquorum: Great Britain 1, British Museum 1*. London: British Museum.
- Sparkes, B. A., Talkott, L., 1970a. *The Black and Plain Pottery of 6th, 5th, 4th Centuries BC. Part 1: Text*. The Athenian Agora, XII. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens.
- Sparkes, B. A., Talkott, L., 1970b. *The Black and Plain Pottery of 6th, 5th, 4th Centuries BC. Part 2: Indexes and Illustrations*. Princeton: The American School of Classical Studies at Athens. The Athenian Agora, XII.
- Szilágyi... CVA. Szilágyi, J. Gy. 2007. *Corpus vasorum antiquorum. Hongrie 2, Budapest, Musée des Beaux-Arts*, 2. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Testa, A. 1989. *Candelabri e Thymiateria. Monumenti Musei e Gallerie Pontificie, Museo Gregoriano Etrusco. Cataloghi*, 2. Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Todisco, Catucci... CVA. Todisco, L., Catucci, M. 2007. *Corpus vasorum antiquorum: Italia, 73. Museo nazionale di Matera «Domenico Ridola». Collezione Rizzon*, 1, Roma: L'Erma di Bretschneider.
- Treister, M. 1990. The earliest Etruscan object in the north Pontic area from the collection of the Pushkin Museum of Fine Arts. In: Heres, H., Kunze, M. (eds.). *Die Welt der Etrusker: internationales Kolloquium*, 24. – 26. Oktober 1988, in Berlin. Berlin: Akademie, p. 165-169.

М. В. РУСЯЕВА

РАННЕЭЛЛИНИСТИЧЕСКИЙ РЕЛЬЕФ С ИЗОБРАЖЕНИЕМ ТИМИАТЕРИЯ ИЗ ПАНТИКАПЕЯ

В статье опубликован архитектурный рельеф ионического ордера (Керченский историко-культурный заповедник, 1050), случайно найденный в Пантикапее в 1889 г. На лицевой стороне невысокой плиты высечена уникальная композиция: тимиатерий среди побегов аканта, пальмет, цветов мака и лилий. Изображенный на рельефе тимиатерий принадлежит к типу E1 (по К. Закканино). Это преимущественно металлические приспособления для сжигания благовоний, состоящие из пирамидальной базы и высокого фуста с дисками и чашей. Они получили распространение в культовой практике эллинов с 480-х гг. до н. э. и имеют прототипы в бронзах Этрурии позднеархаического периода. В статье предпринята попытка реконструкции частично сохранившейся чаши тимиатерия, которая находит ближайшие аналогии в Этрурии. Полной аналогии композиции не найдено, однако основной мотив известен в росписях керамики Гнаффия второй половины IV в. до н. э. Аналогии отдельным элементам композиции прослежены на примере широкого круга памятников архитектурной скульптуры, мозаик, вазописи, ювелирного искусства Атики, Македонии, Великой Греции, Боспора позднеклассического и эллинистического периодов. В пантикапейском рельефе подчеркнуто стремление скульптора достичь трехмерного эффекта в передаче как тимиатерия, так и растений при помощи перспективы и ракурсов. Отмечена связь изображения аканта, превращающегося в другие цветы и растения, с идеей вечного цветения. Цветы лилий и маков рассмотрены в качестве атрибутов преимущественно элевсинских богинь Деметры и Персефоны, в культах которых использовали цветочные тимиатерии с чашей в форме цветка (чаще всего лилии). Выдвинуто предположение, что соединение тимиатерия и больших цветов лилий и маков в одной композиции — это некий символический мотив, сообщающий зрителю обонятельное впечатление. Своеобразный намек на священные сады с благоухающими цветами, среди которых воскуряются ароматы в тимиатерии. Возможно, рельеф увенчивал стелу, украшал вход в святилище Деметры или помещение сакрального назначения в Пантикапее.

Ключевые слова: Боспор Киммерийский, Пантикапей, рельеф, тимиатерий (фимиатерий), растительный орнамент, цветы лилий и мака, ароматы.

СКОРОЧЕННЯ

- CVA — Corpus Vasorum Antiquorum
LIMC — Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae

АЖУРНЫЕ ПСАЛИИ И БЛЯХИ КОНСКОЙ УЗДЫ ПАРАДНЫХ КОНСКИХ УБОРОВ КОЧЕВНИКОВ ПОЗДНЕСАРМАТСКОГО ВРЕМЕНИ

Статья посвящена серебряным ажурным колесовидным псалиям и бляхам конской узды из погребений кочевников Азиатской Сарматии конца II – первой половины III в. н. э. Их декор напоминает сарматские тамги и имеет параллели на бронзовых деталях поясов и конского снаряжения из Римских провинций, что послужило для некоторых исследователей основанием для отнесения последних к так наз. «сарматскому» стилю в оформлении римского военного снаряжения во II в. н. э. Есть основания полагать, что выполненные из серебра рассматриваемые конские уборы из погребений кочевников Азиатской Сарматии могли быть изготовлены на Боспоре как наградные за службу Боспору, наиболее вероятно, в период правления Савромата II (174 – 210 гг.).

Ключевые слова: Азиатская Сарматия, Нижнее Подонье, Нижнее Поволжье, Южное Приуралье, Римские провинции, Боспорское царство, конская узда, ажурный стиль.

Исследователи уже обращали внимание на серебряные конские уборы из погребений кочевников Азиатской Сарматии конца II – III в. н. э., давая им, однако очень краткую характеристику (Безуглов 1997, с. 136 – 137; Мошкова 2001, с. 243 – 245; Малашев, Яблонский 2008, с. 50 – 51; Безуглов и др. 2009, с. 100 – 104; Малашев 2013, с. 53 – 55).

Декор большей части псалиев напоминает сарматские тамги и имеет параллели на бронзовых деталях поясов и конского снаряжения из Римских провинций, что послужило для некоторых исследователей основанием для отнесения последних к так наз. «сарматскому» стилю в оформлении римского военного снаряжения во II в. н. э. (Костромичев 2016, с. 125 – 138)¹. При этом, за редким исключением такие псалии исследователями вообще не рассматривались. Речь идет о серебряных колесовидных ажурных псалиях, находки которых в составе наборов конской узды происходят из погребений кочевников Азиатской Сарматии конца II – первой половины III в. н. э. (рис. 1). Большая часть их происходит из Нижнего Подонья: 1) Камышевский I, курган 8, погребение 1, дм. 9,4 см, в центре отверстие дм. 0,6 см, по сторонам четыре треугольные прорезы (рис. 2: 2; Безуглов 2017, с. 88, рис. 6: 1 – 2; 12: 1. 4); 2) Центральный VI, курган 16, погребение 8, псалии, украшенные фасетировкой по краям крестовин; размеры псалиев в статье не указаны (Безуглов 1988, с. 106, рис. 3: 5 – 6; 110; Малашев 2000, с. 208, 224, рис. 5А: 14 – 15; Kat. Frankfurt 2003, S. 169, Nr. 154; von Krosigk 2005,

1. С. В. Воронятов (2012, с. 417 – 431), на исследовании которого во многом базируется статья Д. А. Костромичева, предполагает проникновение «алано-сарматских элементов» в форме тамг в варварскую культуру Центральной Европы и их переосмысленное воплощение германскими мастерами.

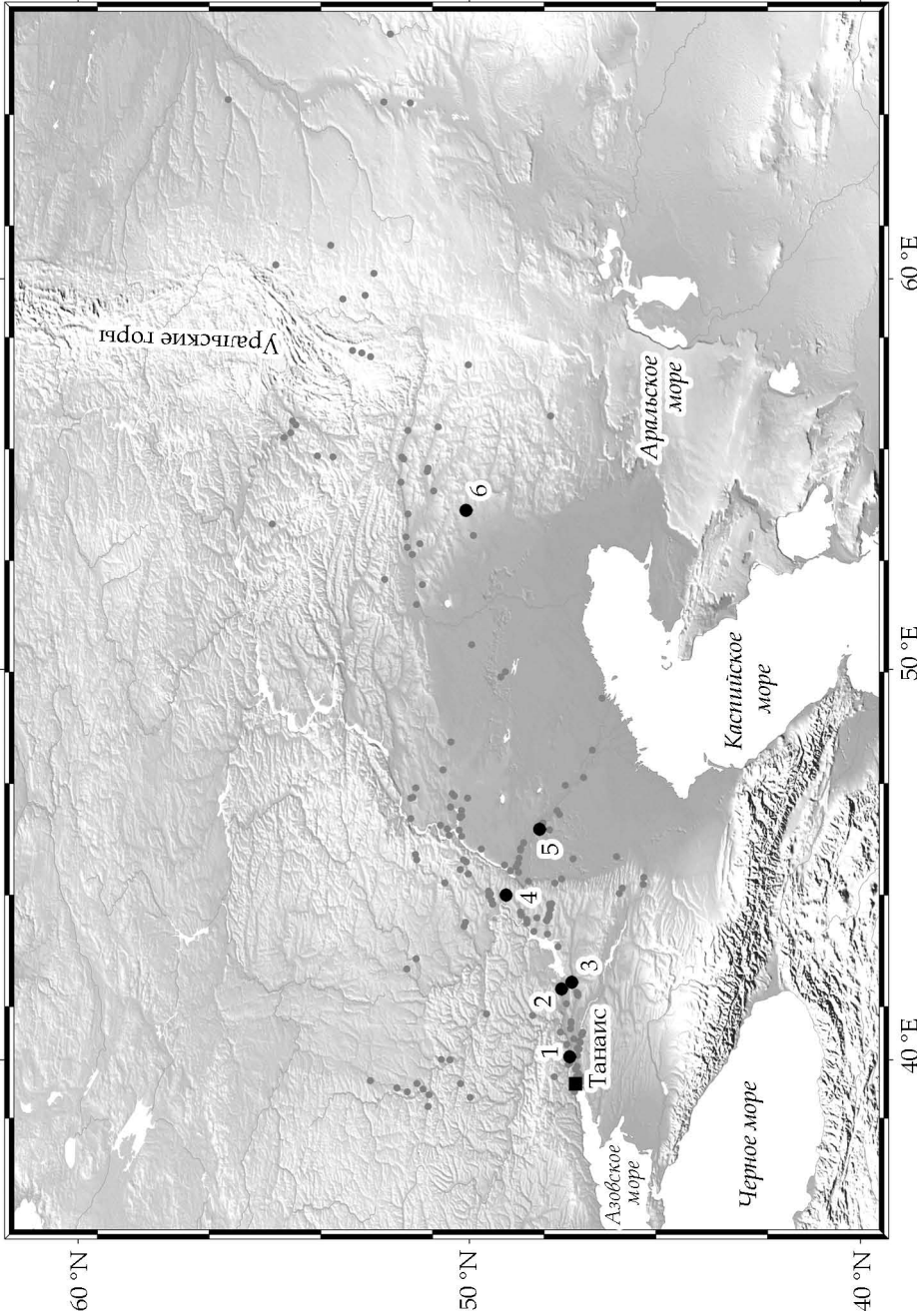

Рис. 1. Карта распространения удил с ажурными псаліями. 1 – Кобяково; 2 – Камышевский I.; 3 – Центральный VI; 4 – Котлубань; 5 – Старица; 6 – Старица; 6 – Лебедевка. Карта – М. Ю. Трейстер, 2019, основа – Г. П. Гарбузов

Рис. 2. Ажурные псалии и бляхи конской узды: 1 – Лебедевка VI, курган 24/1979, погребение 1 (Алматы, Институт археологии им. А. Х. Маргулана, инв. МА № 1.2; Астана, Национальный музей Республики Казахстан, на временном хранении; фото М. Г. Мошковой); 2 – Камышевский I, курган 8/1990, погребение 1 (по: Безуглов 2017)

Рис. 3. Удила с ажурными серебряными псалями: 1 – Старица, курган 26/1961, погребение 2 (Астраханский государственный объединенный историко-архитектурный музей-заповедник, инв. № 11989/233а – б, фото М. Трейстера, 2015); 2 – Вальный I, курган 25/1987, погребение 1 (Азовский историко-археологический и палеонтологический музей-заповедник инв. № КП-25309/2419; по: Кат. Ст.-Петербург 2008)

S. 121, Abb. 12: 5, 6); 3) Грунтовый некрополь Кобякова городища, погребение 73/2000, дм. 8,6 см: бронзовые (?) фалары с тремя группами прорезей по краю – пельтовидной и двумя маленькими круглыми – по сторонам от треугольного выступа пельты (Ларенок 2013, с. 81, № 9, табл. 51: 5, 6; фото 3: 29, 30; Безуглов 2017, с. 101 – 102, № 5).

Одна находка происходит из междуречья Дона и Волги: 4) Котлубань, курган 2, дм. 6,7 и 7,0 см. От центрального кольца псалиев — к внешнему отходят три радиуса, из них из центрального кольца отходят шесть завитков, закрученных по часовой стрелке. В отличие от остальных псалиев — они не плоские, а выпуклые (Скрипкин 1989, с. 172, 173, рис. 1: 2, 3; Малашев 2000, с. 208, 223, рис. 4А: 7).

Одна находка происходит из Нижнего Поволжья: 5) Старица, курган 26/1961, погребение 2, дм. 8,0 см, толщ. 0,16—0,19 см, шир. кольца 1,0—1,1 см (рис. 3: 1; Шилов 1961, с. 74—80, табл. XXIV: 3; Шилов 1975, с. 161—162). Псалии из тонкой пластины с прорезным орнаментом, представляющим собой вписанную в круг крестовидную фигуру с расширяющимися к внешнему кольцу концами. От каждого радиального отростка в правую сторону отходит завиток. В центре перекрестия было, вероятно, круглое отверстие, при реставрации закрытое мастикой.

Наконец, еще одна находка происходит из погребения 1 первой половины III в. н. э. кургана 24/1979 могильника Лебедевка VI в Южном Приуралье. Там были найдены железные удила с серебряными псалиями в виде ажурных дисков дм. 6,8 см с вихреобразным декором из трех завитков и пара нащечников в виде ажурных дисков с вихреобразным декором из трех завитков и с двумя прямоугольными выступами с округлыми отверстиями на противоположных сторонах (рис. 2: 1; Мошкова 2001, с. 242—243, 248, рис. 3: 9, 10; Tasmagambetov 2003, р. 222; Пуздровский 2007, с. 143; Малашев 2013, с. 53—55, рис. 39: 2—5; 40: 13, 14).

В подобном же стиле оформлены и некоторые железные фалары — они происходят из Нижнего Подонья, с левобережья реки Сал из погребений первой половины — середины II в. н. э. (Гугуев 2000, с. 144): Кировский I, курган 1/1981, погребение 2 (плакированы золотой фольгой; Ильюков 2000, с. 102, рис. 6: 4, 5, 10, 11; Гугуев 2000, с. 142); Кировский III, курган 1/1981, погребение 2 (Ильюков 2000, с. 108, рис. 19: 3—5; Гугуев 2000, с. 142).

Интересно, что в близкой технике выполнены и инкрустированные серебряной насечкой фалары из погребения 120 рубежа I—II в. н. э. Битакского могильника в Юго-Западном Крыму (Пуздровский 2001, с. 133, 134, рис. 8: 13; 2007, с. 142, 380, рис. 106: II) на колесовидных псалиях, также железных, из этого погребения представлено по четыре завитка (Пуздровский 2001, с. 133, 134, рис. 8: 11; 2007, с. 142, 380, рис. 106: II; Антипенко 2016, с. 107, рис. 2: 9). Псалии с аналогичным декором из трех завитков происходят из ограбленных склепов 805 (Пуздровский 2007, с. 143, 381, рис. 107: II) и 830 (Пуздровский 2007, с. 143, 381, рис. 107: I; Пуздровский, Труфанов 2017, с. 11, 141, рис. 11: 5, 6) Усть-Альминского могильника. Первый из них датирован по сохранившемуся инвентарю второй четвертью — серединой II в. н. э., второй — концом I — II в. н. э. (ср. датировку склепа 830: Пуздровский, Труфанов 2017, с. 11: последняя треть I — первая половина III в. н. э.). У псалиев из склепа 715 Усть-Альминского могильника внутренняя часть оформлена расходящимися от центра 7 или 8 стреловидными спицами, а у фалара из этого же погребения имеется четыре таких стреловидных

элемента (Пуздровский 2007, с. 143, 379, рис. 105: III)². Ажурный железный псалий с тремя завитками, обтянутый золотой фольгой, происходит из погребения 22 могильника Городской в Адыгее (Marčenko, Limberis 2008, S. 376–377, Nr. 194, Taf. 205: 8).

Ажурный стиль в металлообработке получает распространение еще у кельтов, в частности, в позднелатенскую эпоху – в декоре ножен мечей второй половины I в. до н. э., распространенных от Рейнской области на западе до Центральной и Юго-Восточной Европы (Böhme 1998, S. 217–246; Istenič 2010, p. 121–164; Czarnecka 2016, p. 85–142). В оформлении деталей конской узды он также появляется в Юго-Восточной Европе не позднее I в. до н. э. (в том числе в оформлении колесовидных псалиев так наз. дакийского типа; Vožić 2019, p. 131–150, figs. 2, 3, 7), использовано для оформления римского военного снаряжения еще в эпоху Тиберия – Нерона (Deschler-Erb 1999, S. 66, Anm. 317; Cseh, Prohászka 2007, S. 539–546), но становится особенно характерным для II и III в. н. э. (Werner 1952, S. 423–434). В этой же технике изготавливали в конце II и в III в. н. э. ажурные футляры для ножей, мастерские по производству которых локализуют в Germania Superior и на верхнем Дунае (Berger 2002). Сопоставимы техника и декор обкладок шкатулки из трупосожжения конца I в. н. э. в Мюллендорфе в Среднем Подунавье (Sedlmayer 1996, S. 12–18, Taf. 5: 3–5, 6–9; 15: 3).

Ажурные фалары представлены находками в лагерях лимеса в Верхней Германии и Реции: в Нидербибере, Цугмантеле, Фельдберге (Oldenstein 1976, S. 234–239, 282–283, Nr. 1129–1133, 1141, 1143–1145, 1148–1156; Taf. 87–89; Schleiermacher 2000, S. 178, 180, SSW 54, 10; F2204, Taf. 5: 2, 3). Упомянем также сравнительно недавние находки из Pons Aeni (Pfafenhof-Kastenfeld; Weber 2007, S. 170, 214, Abb. 14; 215, Nr. P2). Они представлены также находками в Галлии (Feugère 1996, p. 5, 6, fig. 1; 2008, p. 36, 37, fig. 5: 2, 3), в Рейнской области (Schleiermacher 1996, S. 286, Nr. 184; S. 287, Abb. 99: f; S. 293, Abb. 117), Верхней (Redžić 2013, p. 301–302, nos. 741–749, tabl. LXVI, LXVII) и Нижней Мезии (Кат. София 1984, № 351, 358–360, 370, 371), Фракии (Игнатов 2018, с. 23–24, 51, 150, № 5.7.1–3, табл. 18) и Дакии (Cat. Bucharest 2003, p. 177, no. 336; Gui 2016, p. 37–43; Ciugudean 2017, p. 369–370, no. 21, pl. VI: 3). Однако особенно широко они были распространены в Паннонии во II–III вв. н. э.³ Подобные бляхи известны и в Мавритании, на юге Римской империи (Boube-Piccot 1980, nos. 90–97: 377, 378, 507, 605, pls. 29–31,

2. Ср. ажурный декор в форме стреловидных элементов на бронзовой бляхе из погребения 9 (35) Чернореченского могильника в Юго-Западном Крыму середины III в. н. э.: Храпунов, Стоянова 2016, с. 171, рис. 5: 1; с. 176, рис. 8: 3; с. 179.
3. См. в целом об ажурных бляхах конской упряжи преимущественно из Паннонии, а также из Дакии и Нижней Мезии: Lakos-Sellye 1940, S. 236–245, Taf. XXX: 1, 2, 7, 8; XXXI, XXXII, XXXIII: 1a–b; XXIV–XXXVII; 1941, S. 62–97, Taf. XII–XVIII. Ажурные бляхи из Подунавья см. также Kleiser 2005, S. 185–196; Тихани, распределители ремней: Palágyi 1990, S. 18, Nr. 1.2; 23, Nr. 4.1; 28, Abb. 17: 79.11.2, 79.11.62; 30, Abb. 19: 3; Бригеджо: Barkóczy 1946–1948, p. 177, 179, 180, pls. XXIX: 1, 3, 11, 13; XXXI: 1, 2, 7, 9; XXXIII: 14, 15, 18.

81, 107, 123; Костромичев 2016, с. 128, рис. 2: 5–7; 129) и на востоке Империи (Дура Европос: Frisch, Toll 1949, p. 8–12, nos. 1–16, pls. I, II; James 2004, p. 52, 73–76, nos. 17–27, fig. 36) и в северо-европейском барбарикуме (из торфяника у Торсберга в Дании: Raddatz 1987, S. 33, Nr. 174, Taf. 16: 4; Lau 2014, S. 380, Nr. 837, Taf. 51).

Среди этих блях имеются экземпляры с тремя или четырьмя завитками по часовой стрелке (в том числе оформленные в стиле *Trompeten*), как находки из лагерей Верхнегерманского лимеса: Нидербибера (Oldenstein 1976, S. 234–235, 282, Nr. 1129, Taf. 87), Цугмантеля (Oldenstein 1976, S. 234–235, 282, Nr. 1130–1132, Taf. 87) и Фельдберга (Oldenstein 1976, S. 234–235, 282, Nr. 1133, Taf. 87). *Terminus ante quem* для датировки бляхи из Нидербибера – 180–190 гг. н. э. (Oldenstein 1976, S. 234–235). Бляха из Фельдберга датируется не ранее 150 г. н. э. (Oldenstein 1976, S. 236).

Серебряные фалары из надежно датирующегося началом III в. н. э. (Безуглов 2017, с. 106) погребения 186/2008 западного некрополя Танаиса (Арсеньева и др. 2010, с. 20, рис. 12: 6, 7; Арсеньева, Ильяшенко 2010, с. 50, рис. 12; Воронятов 2013, с. 297, прим. 69; 298, рис. 1: 3; Костромичев 2016, с. 129–130, рис. 3: 4 (ошибочно указано, что это один фалар); Kozlovskaya, Pyashenko 2018, p. 175, fig. 4: 2, 3; Яценко 2019, с. 248, рис. 9: III, 1) выполнены в той же технике, что и псалии из Нижнего Подонья. Дополнительно ажурные пластины дм. ок. 7,3 см (по фотографии с масштабом) украшены в центре напаянными золотыми пластинчатыми кастами, обведенными зернью (или рубчатой проволокой?) со вставками кабошонов из граната или альмандина (?). Найденный вместе ними наконечник ремня с прорезьями напоминает наконечники ремней пшеворской культуры (Брюяко и др. 2017, с. 245, 246, рис. 9).

Украшение бляхи кастом со вставкой находит параллель на одной из ромбовидных блях из погребения 8 кургана 16 могильника Центральный VI – в центре бляхи двумя заклепками прикреплен овальный каст с подобной обводкой из рубчатой проволоки и вставкой сердолика (Безуглов 1988, с. 106, рис. 3: 3; 108; Малашев 2000, с. 224, рис. 5А: 14; Kat. Frankfurt 2003, S. 169–170, Nr. 155; von Krosigk 2005, S. 121, Abb. 12: 3).

Декор блях из Танаиса точно соответствует оформлению серебряных позолоченных блях ременной гарнитуры из княжеского погребения II в. н. э. в Мушове (Tejral 1995, S. 140, Abb. 3: 12; Peška 2000, S. 202, Abb. 168: 15; von Carnap-Bornheim 2002, S. 212–213, C15–16; S. 543–544, Taf. 59; Tejral 2003, S. 273–274, Abb. 21: 1, 2; Воронятов 2012, с. 418–419, рис. 1; Костромичев 2016, с. 129, 130, рис. 3: 1, 2; Tejral 2017, S. 162, Abb. 10: C15–16), которое в настоящее время датируется в рамках последней трети II – начала III в. н. э. (Tejral 2017, S. 163–164). Рассматривая бляхи из Мушова, К. фон Карнап в качестве параллелей их декору приводит ажурные композиции на предметах конской упряжи и римской амуниции, встречающиеся в Паннонии и на Верхнегерманско-рецийском лимесе (von Carnap-Bornheim 2002, S. 213). По мнению С. В. Воронятова, в оформлении поясных накладок из Мушова использовано изображение сарматской тамги (Воронятов 2012, с. 418–419).

Ближкий декор, як справедливо отримав Д. А. Костромичев, має і на підвесці з Тамусиди в Мавританії (Boube-Piccot 1980, no. 553, pl. 115; Костромичев 2016, с. 128, рис. 2: 5).

Серед блях із Нідербібера і Цугмантеля мають диски, які оформлені лише невеликими вирізами в формі листів плюща або полум'ящев і скобок, розташованими симетрично відносно центру (Oldenstein 1976, S. 282, Nr. 1138–1140, Taf. 88). Аналогічні бляхи були знайдені і на деяких пам'ятниках в Дакиї (Ciugudean 2017, p. 369–370, pl. VI: 3). В подібному ж стилі оформлені і різні інші типи деталей римського воєнного костюма і зброї з пам'ятників Верхньогерманського і Реційського лімесів (Oldenstein 1976, Nr. 148–159, Taf. 25; Nr. 255–257, Taf. 33; Nr. 650, Taf. 54; Nr. 1062–1079, Taf. 80–81; Nr. 1110, 1111, 1114, Taf. 84). Вказані вище бляхи з Нідербібера і Цугмантеля представляють собою найближчі паралелі за композицією і технікою декору срібляним псаліям з поховання 1 кургана 8/1990 могильника Камышевський I (рис. 2: 2; Безуглов 2017, с. 88, рис. 6: 1, 2; 12: 1, 4) і бронзовим (?) – з поховання 73/2000 ґрунтового некрополя Кобякова городища (Ларенок 2013, с. 81, № 9, табл. 51: 5, 6; фото 3: 29, 30; Безуглов 2017, с. 101–102, № 5).

Уже відзначалося (за відношенням до ажурних блях з Танаїса і Лебедівки), що техніка їх виготовлення і декор передбачають «їх виготовлення під впливом західних традицій» (Костромичев 2016, с. 130). Імпортом «з західних районів» вважала конський убір з кургана 24 могильника Лебедівка VI і М. Г. Мошкова (Мошкова 2001, с. 244).

На Боспорі металеві предмети в ажурній техніці з'являються навколо середини II в. н. е. – це пряжки з щитками, оздобленими тамгообразними знаками, отримавши широке поширення в період правління Тиберія Юлія Євпатора. Єдине можливе пояснення використанню цієї техніки в середині – третій чверті II в. н. е. – подраженням деталям римського воєнного костюма і конської сбруї (Трейстер 2000, с. 118–124; 2011, с. 304–307; Treister 2000, p. 363–373). Аналізуючи бронзові пряжки і наконечники поясів, я прийшов до висновку, що вони являлись нагородними і виготовлялись, скоріше за все, на Боспорі (Трейстер 2000, с. 121; 2011, с. 331–332; Treister 2000, p. 371).

В якості основи конструктивної схеми псаліїв була вибрана колесовидна, яка була широко поширена в цю епоху в Північному Причорномор'ї (Марченко 1996, с. 35–36; Малашев 2000, с. 210–212; Симоненко 2015, с. 235, 238; Антипенко 2016, с. 88–90).

Особняком стоять срібляні псалії з конського убора, знайдені в похованні 1 кургана 25/1987 могильника Валовий I (рис. 3: 3; Кат. Москва 2005, с. 28, № 42; Кат. Ст.-Петербург 2008, с. 146, № 66; Безуглов і др. 2009, с. 54, рис. 30: 1; 59, 98–100). Вони належать до типу, який називають «очковидний» (Симоненко 2015, с. 236, 238) або визначають як варіант стержневидних (Антипенко 2016, с. 92–93, тип III, варіант 4). Бронзові псалії цього типу відомі за знахідками I–II вв. н. е., як на Боспорі, так і в Херсонесі і Юго-Західному Криму, і в похованнях кочевників Азіат-

ской Сарматии (Зайцев, Мордвинцева 2007, с. 90; Безуглов и др. 2009, с. 99; Симоненко 2015, с. 236, 237, рис. 84: 3, 4. 6–8; 238; Антипенко 2016, с. 92–93, 108, рис. 3: 9–11). По своей схеме близость к этой группе обнаруживают железные с золотыми аппликациями псалии с концами в форме тамгообразных знаков из погребения 1 кургана 64/1988 могильника «Царский» (Власкин 1990, с. 64–68, рис. 1: 1; Мульд, Кропотов 2015, с. 127) и из могилы 86 могильника Левадки в Крыму (Мульд, Кропотов 2015, с. 126, рис. 7: 1; 127; Антипенко 2016, с. 92, 108, рис. 3: 8). На Боспоре известны две находки псалиев с овальными окончаниями. К неоднократно упоминавшейся находке удил с серебряными псалиями из погребения, открытого на Глинище в 1896 г. (фон Штерн 1898, с. 278–280, табл. Б; Зубарь, Симоненко 1984, с. 148, 150, рис. 2; Зайцев, Мордвинцева 2007, с. 90; Симоненко 2015, с. 236, 237, рис. 84: 7; Антипенко 2016, с. 93), следует добавить и неопубликованные бронзовые псалии из погребения в деревянном ящике в кургане к востоку от Анапы, открытом в 1881 г. (ОАК за 1881 г., с. VII–VIII. Гос. Эрмитаж, инв. № Гп. 1881. 125, 127), которые оформлены такими же ажурными волютами, как и псалии из могильника Валовый I.

Псалии из могильника Валовый I отличаются не только материалом — они имеют не просто овальные завершения — внутри колец в месте скрепления со стержнями, имеются волютообразные завитки (или просто, или — с ажурным ромбовидным выступом между ними; на каждом из псалиев — по одному варианту этого декора; рис. 3: 3). Предположение о том, что часть псалиев рассматриваемой группы своим происхождением могут быть связаны с римским конским снаряжением уже высказывались (Зайцев, Мордвинцева 2007, с. 90), но правильнее было бы сказать, что схема декора некоторых псалиев этой группы (Валовый, Горгишпия), напоминает сильно стилизованный цветок лотоса и также находит параллели в ажурных деталях римского военного костюма и конского снаряжения (например, на ажурных подвесках: Oldenstein 1976, Nr. 229, 233, 236, Taf. 32).

Есть все основания полагать, что выполненные из серебра конские уборы из погребений кочевников Азиатской Сарматии (рис. 1) могли быть изготовлены на Боспоре как награды за службу Боспору⁴. Наиболее вероятно, это могло иметь место в период правления Савромата II (174–210 гг.), когда была учреждена должность главного аланского переводчика (КБН 1053⁵) а боспорский царь к 193 г. окончательно завоевывает «сираков и скифов», а Таврику присоединяет «по договору» (КБН, 1237) (Горнчаровский 2005, с. 352; Кузнецов 2006, с. 169; 2007, с. 235; Завойкина 2013, с. 151–152; Ярцев 2016, с. 178–179), хотя нельзя исключать такую практику и при цар-

4. О возможности того, что сарматы, в частности сарматы-танаиты могли находиться на военной службе у боспорских царей в это время см., например: Завойкина 2013, с. 205–209; ср. Ярцев 2016, с. 223–226.
5. Новая находка надписи с упоминанием этого должностного лица была сделана в 2017 г. на Кыз-Аульском могильнике: https://pikabu.ru/story/nakhodka_drevnego_bosporskogo_dekreta_na_nekropole_kyizaul_bosporskoe_tsarstvo_5272336.

ствовании его сына Рескупорида III (210—228 гг. н. э.). В пользу этих соображений свидетельствует хронология комплексов с рассмотренными находками, которые в целом укладываются в рамки конца II — первой половины III в. н. э.

ЛИТЕРАТУРА

- Антипенко, А. В. 2016. Типология псалий I—IV вв. н. э. (по материалам погребальных памятников Северного Причерноморья). *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, XXI, с. 84-109.
- Арсеньева, Т. М., Ильяшенко, С. М. 2010. Танаис. В: Макаров, Н. А. (ред.). *Институт археологии. Новые полевые исследования*. Москва: ИА РАН, с. 50-53.
- Арсеньева, Т. М., Ильяшенко, С. М., Науменко, С. А. 2010. Археологические исследования и открытия о хронологии Танаиса. В: Масленников, А. А., Гаврилюк, Н. А., Завойкин, А. А. (ред.). *Символа. Античный мир Северного Причерноморья. Новейшие находки и открытия*, 1. Москва; Киев: ИА РАН, с. 11-21.
- Безуглов, С. И. 1988. Позднесарматское погребение знатного воина в степном Подонье. *Советская археология*, 4, с. 103-115.
- Безуглов, С. И. 1997. Воинское позднесарматское погребение близ Азова. *Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1994 г.*, 14, с. 133-142.
- Безуглов, С. И. 2017. Позднесарматский курган у станицы Камышевской на Дону. *Вестник Танаиса*, 4, с. 84-127.
- Безуглов, С. И., Глебов, В. П., Парусимов, И. Н. 2009. *Позднесарматские погребения в устье Дона (курганый могильник Валовый I)*. Ростов-на-Дону: Медиа-Полис.
- Бруяко, И. В., Дзиговский, А. Н., Мадыда-Легутко, Р. 2017. *Studia Baltica et Pontica (Сармато-германский комплекс на городище Каргал в низовьях Дуная)*. *Stratum plus*, 4, с. 233-264.
- Власкин, М. В. 1990. Уздечный набор с тамгообразными псалиями из могильника «Царского». *Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1989 г.*, 9, с. 64-68.
- Воронятов, С. В. 2012. Алано-сарматские мотивы в инвентаре «королевского» погребения позднееримского времени около Мушова в Южной Моравии. В: Симоненко, А. В. (ред.). *Золото, конь и человек. Сборник статей к 60-летию Александра Владимировича Симоненко*. Киев: Скиф, с. 417-431.
- Воронятов, С. В. 2013. О назначении сарматских тамг в церемониальном конском снаряжении. *Боспорский феномен: Греки и варвары на Евразийском перекрестке. Материалы международной научной конференции (Санкт-Петербург, 19—22 ноября 2013 г.)*, с. 296-302.
- Горончаровский, В. А. 2005. Военно-политическая история Боспорского царства во второй половине I — середине III вв. н. э.: от прочного союза с Римом до Готских войн. Мнемон. *Исследования и публикации по истории античного мира*, 4, с. 337-358.
- Гугуев, Ю. К. 2000. О месте комплексов из могильников Кировский I, III, IV в системе памятников позднесарматской культуры. *Материалы и исследования по археологии Дона*, 1: Сарматы и их соседи на Дону, с. 141-155.
- Завойкина, Н. В. 2013. *Боспорские фиасы: между полисом и монархией*. Москва: Университет Дмитрия Пожарского.
- Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. 2007. Элитный некрополь 2 в. н. э. у Центральных ворот Неаполя Скифского. В: Зайцев, Ю. П., Мордвинцева, В. И. (ред.). *Древняя Таврика. Посвящается 80-летию Т. Н. Высотской*. Симферополь: Универсум, с. 81-108.
- Зубарь, В. М., Симоненко, А. В. 1984. О снаряжении боевых коней первых веков н. э. В: Черненко, Е. В. (ред.). *Вооружение скифов и сарматов*. Киев: Наукова думка, с. 148-155.

- Игнатов, В. И. 2018. *Погребальни комплекси с коли в римската провинция Тракия (средата на I – III в.)*. Дисертации, 11. София.
- Ильюков, Л. С. 2000. Позднесарматские курганы левобережья реки Сал. *Материалы и исследования по археологии Дона*, 1: Сарматы и их соседи на Дону, с. 100-140.
- Кат. Москва 2005. Габуев, Т. А. *Аланский всадник. Сокровища князей I – XII веков*. Москва: Государственный музей искусства народов Востока.
- Кат. Ст.-Петербург 2008. *Сокровища сарматов. Каталог выставки. К 100-летию со дня рождения Б. Б. Пиотровского*. Санкт-Петербург, Азов: Азовский музей-заповедника.
- Кат. София 1984. Огненова-Маринова, Л., Димитрова-Милчева, Ал., Василев, В. П., Кузманов, Г., Георгиев, П., Найденова, В., Илиева, П., Кабакчиева, Г. *Художествен бронз от римската епоха в Национални археологически музей при БАН*. София.
- Костромичёв, Д. А. 2016. Тамга солдата: сарматский стиль в римском военном снаряжении. *Stratum plus*, 4, с. 125-138.
- Кузнецов, В. Д. 2006. Новые надписи Фанагории. *Вестник древней истории*, 1, с. 155-172.
- Кузнецов, В. Д. 2007. Новые надписи из Фанагории. *Вестник древней истории*, 1, с. 227-243.
- Ларенок, В. А. 2013. *Меотские древности. Каталог погребальных комплексов некрополя Кобякова городища из раскопок 1999 – 2000 гг.*, I. Ростов-на-Дону: Донской издательский дом.
- Малашев, В. Ю. 2000. Периодизация ременных гарнитур позднесарматского времени. *Материалы и исследования по археологии Дона*, 1: Сарматы и их соседи на Дону, с. 194-232.
- Малашев, В. Ю. 2013. *Позднесарматская культура Южного Приуралья во II – III вв. н. э.* Дисертация к. и. н. Москва: ИА РАН.
- Малашев, В. Ю., Яблонский, Л. Т. 2008. *Степное население Южного Приуралья в позднесарматское время (по материалам могильника Покровка 10)*. Москва: Восточная литература.
- Марченко, И. И. 1996. *Сираки Кубани*. Краснодар: КубГУ.
- Мошкова, М. Г. 2001. Сбруйные наборы из позднесарматских погребений Лебедевского могильника (Западный Казахстан). *Материалы по археологии Волго-Донских степей*, 1, с. 236-249.
- Мульд, С. А., Кропотов, В. В. 2015. Позднескифский могильник Левадки в Центральном Крыму (II в. до н. э. – III в. н. э.). *Уфимский археологический вестник*, 15, с. 117-129.
- ОАК за 1881 г. 1893. *Отчет императорской археологической комиссии*. Санкт-Петербург: Главное управление делов.
- Пуздровский, А. Е. 2001. Погребения Битакского могильника первых веков н. э. с оружием и конской уздой. В: Гущина, И. И., Журавлев, Д. В. (ред.). *Поздние скифы Крыма*. Труды ГИМ, 118. Москва: ГИМ, с. 122-139.
- Пуздровский, А. Е. 2007. *Крымская Скифия. II в. до н. э. – III в. н. э. Погребальные памятники*. Симферополь: Бизнес-Информ.
- Пуздровский, А. Е., Труфанов, А. А. 2017. *Полевые исследования Усть-Альминского некрополя в 2000 – 2003 гг. Усть-Альминское городище и некрополь в Юго-Западном Крыму*, 3. Симферополь; Москва: Зуев Т. В.
- Симоненко, А. В. 2015. *Сарматские всадники Северного Причерноморья*. 2-е изд. Киев: О. Філюк.
- Скришкин, А. С. 1989. Погребальный комплекс с уздечным набором из *Котлубани* и некоторые вопросы этнической истории сарматов. *Советская археология*, 4, с. 172-181.
- Трейстер, М. Ю. 2000. Местные подражания деталям римского военного костюма на Боспоре. *Российская археология*, 3, с. 118-124.
- Трейстер, М. Ю. 2011. Бронзовые и золотые пряжки и наконечники поясов с тамгообразными знаками – феномен боспорской культуры II в. н. э. *Древности Боспора*, 15, с. 303-340.
- фон Штерн, Р. 1898. Содержание гробницы, раскопанной в 1896 г. в г. Керчи. *Записки Одесского общества истории и древностей*, 21, с. 271-292.

- Храпунов, И. Н., Стоянова, А. А. 2016. Могила № 9 (35) из Чернореченского могильника в Крыму. *Краткие сообщения ИА РАН*, 244, с. 166-194.
- Шилов, В. П. 1961. *Краткий отчет о работе Астраханской экспедиции в 1961 г.* Архив ИИМК РАН, ф. 35, д. 288.
- Шилов, В. П. 1975. *Очерки по истории древних племен Нижнего Поволжья.* Ленинград: Наука.
- Ярцев, С. В. 2016. *Античная цивилизация и варвары Северного Причерноморья в условиях этнических миграций (3-я четверть I в. до н. э. – 3-я четверть IV в. н. э.).* Диссертация д. и. н. Белгород.
- Яценко, С. А. 2019. Мужчины сарматского происхождения в некрополях боспорской элиты I–IV вв. н. э. *Stratum plus*, 4, с. 235-256.
- Barkóczy, L. 1946–1948. Két lósrí Brigetioból (Deux tombes de cheval a Brigetio). *Archaeologiai Értésítő*, 7–9, p. 169-182.
- Berger, L. 2002. *Durchbrochene Messerfuttermal-Beschläge (Thekenbeschläge) aus Augusta Raurica. Ein Beitrag zur provinzial-römischen Ornamentik.* Forschungen in Augst, 32. Augst: Römermuseum.
- Böhme, A. 1998. Das Grab eines vornehmen Kriegers der Spätlatènezeit aus Badenheim. Neue Forschungen zu den Schwertscheiden mit *opus-interrasile*-Zierblechen. *Germania*, 76, S. 217-256.
- Boube-Piccot, Chr. 1980. *Les bronzes antiques du Maroc. III. Les chars et l'attelage.* Études et travaux d'archéologie marocaine, VIII. Rabat: Musée des antiquités.
- Božič, D. 2019. Dvoje iznimne konjske žvale dačkog tipa iz rijeke Kupe kod Siska / Two exceptional horse bits of Dacian type from the river Kupa at Sisak. In: Drnić, I. (ed.). *Segestika i Siscija – Od ruba Imperija do provincijskog središta.* Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae, 16. Zagreb, p. 131-150.
- Cat. Bucharest 2003. Petculescu, L. (ed.). *Antique Bronzes in Romania.* Bucharest: Muzeul National de Istorie a României.
- Ciugudean, D. 2017. Roman bronze Military Equipment and Harness in the Collections of the Alba Iulia Museum. I. Belt and Baldric Plates. *Apulum*, LIV, p. 341-408.
- Czarnecka, K. 2016. Late La Tène Scabbards with Openwork Decorative Fittings. *Recherches archéologiques*, 8, p. 85-142.
- Cseh, J. Prohászka, P. 2007. Ein frühkaiserzeitlicher Pferdegeschirrbeschlagn mit *opus-interrasile*-Dekor aus Brigetio. *Archäologische Korrespondenzblatt*, 37, 4, S. 539-546.
- Deschler-Erb, E. 1999. *Ad arma! Römischer Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica.* Forschungen in Augst, 28. Augst: Römermuseum.
- Feugère, M. 1996. *Militaria de Gaule Méridionale 2. Appliqué de mors d'Espondeilhan (Hérault).* *Arma*, 8, p. 5-6.
- Feugère, M. 2008. *Militaria de Gaule Méridionale 20. Mors roman de Millau (F, Aveyron).* *Instrumentum*, 28, p. 36-37.
- Frisch, T. G., Toll, N. P. 1949. *The Bronze Objects. Fasc. I: Pierced Bronzes, Enameled Bronzes, and Fibulae.* The Excavations at Dura-Europos Final Report, IV. New Haven: Yale University Press; London: Cumberlege; Oxford: University Press.
- Gui, M. 2016. Recently found Harness Fittings from the Roman fort at Porolissum on the Northern Frontier. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 17, p. 37-44.
- Istenič, J. 2010. Late La Tène scabbards with non-ferrous openwork plates. *Arheološki vestnik*, 61, p. 121-164.
- James, S. 2004. *The Arms and Armour and other Military Equipment.* The Excavations at Dura-Europos, Final Report, VII. London: British Museum.
- Kat. Frankfurt 2003. Gossel-Raack, B., Stutzinger, D. (eds.). *Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don.* Frankfurt: Archäologisches Museum.
- Kleiser, C. 2005. Durchbrochene Riemenverteilerscheiben aus dem Donauraum. *Römisches Österreich*, 28, S. 185-196.
- Kozlovskaya, V., Ilyashenko, S. I. 2018. Tamgas and tamga-like signs from Tanais. In: Keil, W.E., Kiyannrad, S., Theis, C., Willer, L. (eds.). *Zeichentragende Artefakte im sakralen Raum. Zwischen Präsenz und Unsichtbarkeit.* Berlin: De Gruyter, p. 167-198.

- Lakos-Sellye, I. 1940. A pannoniai attort femmunkak attekintese (Überblick der durchbrochenen Metallarbeiten von Pannonia). *Archaeologiai Értesítő*, I, 1–2, S. 236-245.
- Lakos-Sellye, I. 1941. A pannoniai attort bronzok attekintese II (Überblick der durchbrochenen Bronze von Pannonia II). *Archaeologiai Értesítő*, II, 1–3, S. 62-97.
- Lau, N. 2014. *Die Pferdegeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum*. Das Thorsberger Moor, 1. Schleswig: Verein zur Förderung des Archäologischen Landesmuseums e. V.
- Marčenko, I. I., Limberis, N. J. 2008. Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Denkmälern des Kubangebietes. In: Simonenko, A., Marčenko, I. I., Limberis, N. J. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern*. Archäologie in Eurasien, 25. Mainz: von Zabern, S. 267-400.
- Oldenstein, J. 1976. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlägen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 57, S. 49-284.
- Palágyi, S. 1990. Römerzeitliches Pferdegrab in Tihany. *Alba Regia*, 34, S. 17-45.
- Peška, J. 2000. Das Königsgrab von Mušov in Südmähren. In: Wamser, L. (eds.). *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*. Mainz: von Zabern, S. 201-205.
- Raddatz, K. 1987. *Der Thorsberger Moorfund. Katalog. Teile von Waffen und Pferdegeschirr, sonstige Fundstücke aus Metall und Glas, Ton- und Holzgefäße, Steingeräte*. Offa Bücher, 65. Neumünster: Wachholtz.
- Redžić, S.T. 2013. *Rimske pojasnne garniture na tlu Srgije od I do IV veka*. Doktorska disertacija. Beograd: University of Belgrade.
- Schleiermacher, M. 1996. Wagenbronzen und Pferdegeschirr im Römisch-Germanischen Museum Köln. *Kölner Jahrbuch*, 29, S. 205-295.
- Schleiermacher, M. 2000. Römisches Pferdegeschirr aus den Kastellen Saalburg, Zugmantel und Feldberg. *Saalburg Jahrbuch*, 50, S. 167-194.
- Sedlmayer, H. 1996. Eine Brandbestattung der älteren Römischen Kaiserzeit aus Müllendorf. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, 96, S. 3-57.
- Tasmagambetov, I. 2003. *The Centaurs of the Great Steppe. The Art Culture of Ancient Nomads*. Almaty: Berel.
- Tejral, J. 1995. Die Verbündeten Roms nördlich des pannonischen Limes und ihre Nobilität während der Spätantike. In: Vallet, F., Kazanski, M. (eds.). *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Bordeaux: Association Française d'Archéologie Mérovingienne et Musées des Antiquités Nationales, S. 139-154.
- Tejral, J. 2003. Zur Frage der germanisch-sarmatischen kulturellen Beziehungen an der Wende von der älteren zur jüngeren Kaiserzeit. In: Carnap-Bornheim, C. von (eds.). *Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus* (Kolloquium Marburg 1998). Neumünster: Wachholtz, S. 239-274.
- Tejral, J. 2017. Mähren zur Zeit der Markomannenkriege. Forschungsstand und neue Probleme. *Študi jné zvesti archeologického ústavu SAV*, 61, S. 149-188.
- Treister, M. 2000. Local Imitations of the Details of Roman Military Costume in the Bosporan Kingdom. In: Thomas, R. (eds.). *Antike Bronzen. Werkstattkreise Figuren und Geräte. Akten des 14. Internationalen Kongresses für antike Bronzen*. Kölner Jahrbuch von Vor- und Frühgeschichte, 33. Berlin: Gebr. Mann, S. 363-373.
- von Carnap-Bornheim, C. 2002. Der Trachtschmuck, die Gürtel und das Gürtelzubehör. In: Peška, J., Tejral, J. *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*. RGZM Monographien, 55.1–2. Mainz: RGZM, S. 189-305, 537-557.
- von Krosigk, H. 2005. Über «magische Schwertperlen» bei Sarmaten, Alanen und Abchasen. *Prähistorische Zeitschrift*, 80, S. 110-133.
- Weber, M. 2007. Militärische Ausrüstungsgegenstände, Pferdegeschirrbestandteile und Fibeln aus dem römischen Vicus Pons Aeni / Pfaffenhofen. *Bayerisches Vorgeschichtsblätter*, 72, S. 151-234.

Werner, J. 1952. Opus interrasile an römischen Pferdegeschirr des 1. Jahrhunderts. In: *Festschrift für Rudolph Egger*. Klagenfurt: Geschichtsvereines für Kärnten, I: Carinthia, I, Jg. 142, S. 423-434.

REFERENCES

- Antipenko, A. V. 2016. Tipologiya psalii I–IV vv. n. e. (po materialam pogrebal'nykh pamyatnikov Severnogo Prichernomor'ya). *Materialy po arkheologii, istorii i etnografii Tavrii*, XXI, p. 84-109.
- Arsenyeva, T. M., Ilyashenko, S. M. 2010. Tanais. In: Makarov, N. A. (ed.). *Institut arkheologii. Novye polevye issledovaniya*. Moskva: IA RAN, p. 50-53.
- Arsenyeva, T. M., Ilyashenko, S. M., Naumenko, S. A. 2010. Arkheologicheskie issledovaniya i otkrytiya o khronologii Tanaisa. In: Maslennikov, A. A., Gavrilyuk, N. A., Zavoikin, A. A. (eds.). *Συμπόλη. Antichnyi mir Severnogo Prichernomor'ya. Noveishie nakhodki i otkrytiya*, 1. Moskva; Kiev: IA RAN, p. 11-21.
- Bezuglov, S. I. 1988. Pozdnesarmatskoe pogrebenie znatnogo voina v stepnom Podon'e. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, p. 103-115.
- Bezuglov, S. I. 1997. Voinskoe pozdnesarmatskoe pogrebenie bliz Azova. *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniya v Azove i na Nizhnem Donu v 1994 g.*, 14, p. 133-142.
- Bezuglov, S. I. 2017. Pozdnesarmatskii kurgan u stanitsy Kamyshevskoi na Donu. *Vestnik Tanaisa*, 4, p. 84-127.
- Bezuglov, S. I., Glebov, V. P., Parusimov, I. N. 2009. *Pozdnesarmatskie pogrebeniya v ust'e Dona (kurgannyi mogil'nik Valovyi I)*. Rostov-na-Donu: Media-Polis.
- Bruyako, I. V., Dzigovskii, A. N., Madyda-Legutko, R. 2017. *Studia Baltica et Pontica (Sarmato-germanskii kompleks na gorodishche Kartal v nizov'yakh Dunaya)*. *Stratum plus*, 4, p. 233-264.
- Vlaskin, M. V. 1990. Uzdechnyi nabor s tamgoobraznymi psaliyami iz mogil'nika «Tsarskogo». *Istoriko-arkheologicheskie issledovaniya v g. Azove i na Nizhnem Donu v 1989 g.*, 9, p. 64-68.
- Voronyatov, S. V. 2012. Alano-sarmatskie motivy v inventare «korolevskogo» pogrebeniya pozdnerimskogo vremeni okolo Mushova v Yuzhnoi Moravii. In: Simonenko, A. V. (ed.). *Zoloto, kor' i chelovek. Sbornik statei k 60-letiyu Aleksandra Vladimirovicha Simonenko*. Kiev: Skif, p. 417-431.
- Voronyatov, S. V. 2013. O naznacheni sarmatskikh tamg v tseremonial'nom konskom snaryazhenii. *Bosporskii fenomen: Greki i varvary na Evraziskom perekryostke. Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii (Sankt-Peterburg, 19–22 noyabrya 2013 g.)*, p. 296-302.
- Goroncharovskii, V. A. 2005. Voenno-politicheskaya istoriya Bosporskogo tsarstva vo vtoroi polovine I – seredine III vv. n. e.: ot prochnogo soyuza s Rimom do Gotskikh vojn. *Mnemon. Issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira*, 4, p. 337-358.
- Guguev, Yu. K. 2000. O meste kompleksov iz mogil'nikov Kirovskii I, III, IV v sisteme pamyatnikov pozdnesarmatskoi kul'tury. *Materialy i issledovaniya po arkheologii Dona*, 1: Sarmaty i ikh sosedi na Donu, p. 141-155.
- Zavoikina, N. V. 2013. *Bosporskie fiasy: mezhdunarodnyi polisom i monarkhie*. Moskva: Universitet Dmitriya Pozharskogo.
- Zaitsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. 2007. Elitnyi nekropol' 2 v. n. e. u tsentral'nykh vorot Neapolya Skifskogo. In: Zaytsev, Yu. P., Mordvintseva, V. I. (eds.). *Drevnyaya Tavrika. Posvyashchayetsya 80-letiyu T. N. Vysotskoi*. Simferopol: Universum, p. 81-108.
- Zubar, V. M., Simonenko, A. V. 1984. O snaryazhenii boevykh konei pervykh vekov n. e. In: Chernenko, Ye. V. (ed.). *Vooruzhenie skifov i sarmatov*. Kiev: Naukova dumka, p. 148-155.
- Ignatov, V. I. 2018. *Pogrebalni kompleksi s koli v rimskata provintsia Trakiya (sredata na I–III v.)*. Dissertations, 11. Sofia.
- Il'yukov, L.S. 2000. Pozdnesarmatskie kurgany levoberezh'ya reki Sal. *Materialy i issledovaniya po arkheologii Dona*, 1: Sarmaty i ikh sosedi na Donu, p. 100-140.
- Kat. Moskva 2005. Gabuyev, T. A. *Alansky vsadnik. Sokrovishcha knyazei I–XII vekov*. Moskva: Gosudarstvennyi muzei iskusstva narodov Vostoka.
- Kat. St.-Peterburg 2008. *Sokrovishcha sarmatov. Katalog vystavki. K 100-letiyu so dnya rozhdeniya B. B. Piotrovskogo*. Sankt-Peterburg; Azov: Azovskii muzei-zapovednik.
- Kat. Sofiya 1984. Ognenova-Marinova, L., Dimitrova-Milcheva, Al., Vasilev, V. P., Kuzmanov, G., Georgiyev, P., Naydenova, V., Iliyeva, P., Kabakhiyeva. G. *Khudozhestven bronz ot rimskata epokha v Natsionalniya arkheologicheski muzei pri BAN*. Sofia.

- Kostromichyov, D. A. 2016. Tamga soldata: sarmatsky stil' v rimskom voennom snaryazhenii. *Stratum plus*, 4, p. 125-138.
- Kuznetsov, V. D. 2006. Novye nadpisi Fanagorii. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 155-172.
- Kuznetsov, V. D. 2007. Novye nadpisi iz Fanagorii. *Vestnik drevnei istorii*, 1, p. 227-243.
- Larenok, V. A. 2013. *Meotskie drevnosti. Katalog pogrebal'nykh kompleksov nekropolya Kob'yakova gorodishcha iz raskopok 1999 – 2000 gg.*, I. Rostov-na-Donu: Donskoi izdatel'skii dom.
- Malashev, V. Yu. 2000. Periodizatsiya remennykh garnitur pozdnesarmatskogo vremeni. *Materialy i issledovaniya po arkhologii Dona*, 1: Sarmaty i ikh sosedi na Donu, p. 194-232.
- Malashev, V. Yu. 2013. *Pozdnesarmatskaya kul'tura Yuzhnogo Priural'ya vo II – III vv. n. e.* Dissertatsia k. i. n. Moskva: IA RAN.
- Malashev, V. Yu., Yablonskii, L. T. 2008. *Stepnoe naseleniye Yuzhnogo Priural'ya v pozdnesarmatskoe vremya (po materialam mogil'nika Pokrovka 10)*. Moskva: Vostochnaya literatura.
- Marchenko, I. I. 1996. *Siraki Kubani*. Krasnodar: KubGU.
- Moshkova, M. G. 2001. Sbruinye nabory iz pozdnesarmatskikh pogrebenii Lebedevskogo mogil'nika (Zapadnyi Kazakhstan). *Materialy po arkhologii Volgo-Donskikh stepei*, 1, p. 236-249.
- Mul'd, S. A., Kropotov, V. V. 2015. Pozdneskifskii mogil'nik Levadki v Tsentral'nom Krymu (II v. do n. e. – III v. n. e.). *Ufimskii arkhologicheskii vestnik*, 15, p. 117-129.
- OAK za 1881 g. 1893. *Otchet imperatorskoi arkhologicheskoi komissii*. Sankt-Peterburg: Glavnoe upravlenie udelov.
- Puzdrovskii, A. E. 2001. Pogrebeniya Bitaskogo mogil'nika pervykh vekov n. e. s oruzhiem i konskoi uzdoi. In: Gushchina, I. I., Zhuravlev, D. V. (eds.). *Pozdniye skify Kryma*. Trudy GIM, 118. Moskva: GIM, p. 122-139.
- Puzdrovskii, A. E. 2007. *Krymskaya Skifiya. II v. do n. e. – III v. n. e. Pogrebal'nye pamyatniki*. Simferopol: Biznes-Inform.
- Puzdrovskii, A. E., Trufanov, A. A. 2017. *Polevye issledovaniya Ust'-Al'minskogo nekropolya v 2000 – 2003 gg. Ust'-Al'minskoe gorodishche i nekropol' v Yugo-Zapadnom Krymu*, 3. Simferopol, Moskva: Zuev T. V.
- Simonenko, A. V. 2015. *Sarmatskie vsadniki Severnogo Prichernomor'ya*, 2nd ed. Kiev: O. Filyuk.
- Skripkin, A. S. 1989. Pogrebal'nyi kompleks s uzdechnym naborom iz Kotlubani i nekotorye voprosy etnicheskoi istorii sarmatov. *Sovetskaya arkhologiya*, 4, p. 172-181.
- Treister, M. Yu. 2000. Mestnye podrazhaniya detyam rimskogo voyennogo kostyuma na Bospore. *Rossiiskaya arkhologiya*, 3, p. 118-124.
- Treister, M. Yu. 2011. Bronzovye i zolotyie pryazhki i nakonechniki poyasov s tamgoobraznymi znakami – fenomen bosporskoi kul'tury II v. n. e. *Drevnosti Bospora*, 15, p. 303-340.
- von Stern, R. 1898. Soderzhanie grobnitsy, raskopannoi v 1896 g. v g. Kerchi. *Zapiski Odesskogo obshchestva istorii i drevnosti*, 21, p. 271-292.
- Khrapunov, I. N., Stoyanova, A. A. 2016. Mogila N 9 (35) iz Chernorechenskogo mogil'nika v Krymu. *Kratkie soobshcheniya IA RAN*, 244, p. 166-194.
- Shilov, V. P. 1961. *Kratkii otchet o rabote Astrakhanskoi ekspeditsii v 1961 g.* Arkhiv IIMK RAN, f. 35, d. 288.
- Shilov, V. P. 1975. *Ocherki po istorii drevnikh plemen Nizhnego Povolzh'ya*. Leningrad: Nauka.
- Yartsev, S. V. 2016. *Antichnaya tsvivilizatsiya i varvary Severnogo Prichernomor'ya v usloviyakh etnicheskikh migratsii (3-ya chetvert' I v. do n. e. – 3-ya chetvert' IV v. n. e.)*. Dissertatsia d. i. n. Belgorod.
- Yatsenko, S. A. 2019. Muzhchiny sarmatskogo proiskhozhdeniya v nekropolyakh bosporskoi elity I–IV vv. n. e. *Stratum plus*, 4, p. 235-256.
- Barkóczy, L. 1946–1948. Két lósrí Brigetioból (Deux tombes de cheval a Brigetio). *Archaeologiai Értesítő*, 7–9, p. 169-182.
- Berger, L. 2002. *Durchbrochene Messerfuttermal-Beschläge (Thekenbeschläge) aus Augusta Raurica. Ein Beitrag zur provinzial-römischen Ornamentik*. Forschungen in Augst, 32. Augst: Römermuseum.
- Böhme, A. 1998. Das Grab eines vornehmen Kriegers der Spätlatènezeit aus Badenheim. Neue Forschungen zu den Schwertscheiden mit *opus-interrasilis*-Zierblechen. *Germania*, 76, S. 217-256.
- Boube-Piccot, Chr. 1980. *Les bronzes antiques du Maroc. III. Les chars et l'attelage*. Études et travaux d'archéologie marocaine, VIII. Rabat: Musée des antiquités.
- Božič, D. 2019. Dvoje iznimne konjske žvale dačkog tipa iz rijeke Kupe kod Siska / Two exceptional horse bits of Dacian type from the river Kupa at Sisak. In: Drnić, I. (ed.). *Segestika i Siscija – Od ruba Imperija do provincijskog središta*. Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi et Monographiae, 16. Zagreb, p. 131-150.

- Cat. Bucharest 2003. Petculescu, L. (ed.). *Antique Bronzes in Romania*. Bucharest: Muzeul National de Istorie a României.
- Ciugudean, D. 2017. Roman bronze Military Equipment and Harness in the Collections of the Alba Iulia Museum. I. Belt and Baldric Plates. *Apulum*, LIV, p. 341-408.
- Czarnecka, K. 2016. Late La Tène Scabbards with Openwork Decorative Fittings. *Recherches archéologiques*, 8, p. 85-142.
- Cseh, J. Prohászka, P. 2007. Ein frühkaiserzeitlicher Pferdegeschirrbeschlag mit opus interrasile-Dekor aus Brigetio. *Archäologische Korrespondenzblatt*, 37, 4, S. 539-546.
- Deschler-Erb, E. 1999. *Ad arma! Römische Militär des 1. Jahrhunderts n. Chr. in Augusta Raurica*. Forschungen in Augst, 28. Augst: Römermuseum.
- Feugère, M. 1996. Militaria de Gaule Méridionale 2. Appliqué de mors d'Espondeilhan (Hérault). *Arma*, 8, p. 5-6.
- Feugère, M. 2008. Militaria de Gaule Méridionale 20. Mors roman de Millau (F, Aveyron). *Instrumentum*, 28, p. 36-37.
- Frisch, T. G., Toll, N. P. 1949. *The Bronze Objects. Fasc. I: Pierced Bronzes, Enamelled Bronzes, and Fibulae*. The Excavations at Dura-Europos Final Report, IV. New Haven: Yale University Press; London: Cumberlege; Oxford: University Press.
- Gui, M. 2016. Recently found Harness Fittings from the Roman fort at Porolissum on the Northern Frontier. *Journal of Roman Military Equipment Studies*, 17, p. 37-44.
- Istenič, J. 2010. Late La Tène scabbards with non-ferrous openwork plates. *Arheološki vestnik*, 61, p. 121-164.
- James, S. 2004. *The Arms and Armour and other Military Equipment*. The Excavations at Dura-Europos, Final Report, VII. London: British Museum.
- Kat. Frankfurt 2003. Gossel-Raeck, B., Stutzinger, D. (eds.). *Steppengold. Grabschätze der Skythen und Sarmaten am unteren Don*. Frankfurt: Archäologisches Museum.
- Kleiser, C. 2005. Durchbrochene Riemenverteilerscheiben aus dem Donaauraum. *Römische Österreich*, 28, S. 185-196.
- Kozlovskaya, V., Ilyashenko, S. I. 2018. Tamgas and tamga-like signs from Tanais. In: Keil, W. E., Kiyarad, S., Theis, C., Willer, L. (eds.). *Zeichentragende Artefakte im sakralen Raum. Zwischen Präsenz und Unsichtbarkeit*. Berlin: De Gruyter, p. 167-198.
- Lakos-Sellye, I. 1940. A pannoniai attort femmunkak attekintese (Überblick der durchbrochenen Metallarbeiten von Pannonia). *Archaeologiai Értesítő*, I, 1–2, S. 236-245.
- Lakos-Sellye, I. 1941. A pannoniai attort bronzok attekintese II (Überblick der durchbrochenen Bronze von Pannonia II). *Archaeologiai Értesítő*, II, 1–3, S. 62-97.
- Lau, N. 2014. *Die Pferdegeschirre. Germanische Zaumzeuge und Sattelgeschirre als Zeugnisse kriegerischer Reiterei im mittel- und nordeuropäischen Barbaricum*. Das Thorsberger Moor, 1. Schleswig: Verein zur Förderung des Archäologischen Landesmuseums e. V.
- Marčenko, I. I., Limberis, N. J. 2008. Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Denkmälern des Kubangebietes. In: Simonenko, A., Marčenko, I. I., Limberis, N. J. *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern*. Archäologie in Eurasien, 25. Mainz: von Zabern, S. 267-400.
- Oldenstein, J. 1976. Zur Ausrüstung römischer Auxiliareinheiten. Studien zu Beschlügen und Zierat an der Ausrüstung der römischen Auxiliareinheiten des obergermanisch-raetischen Limesgebietes aus dem zweiten und dritten Jahrhundert n. Chr. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 57, S. 49-284.
- Palágyi, S. 1990. Römerzeitliches Pferdegrab in Tihany. *Alba Regia*, 34, S. 17-45.
- Peška, J. 2000. Das Königsgrab von Mušov in Südmähren. In: Wamser, L. (eds.). *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*. Mainz: von Zabern, S. 201-205.
- Raddatz, K. 1987. *Der Thorsberger Moorfund. Katalog. Teile von Waffen und Pferdegeschirr, sonstige Fundstücke aus Metall und Glas, Ton- und Holzgefäße, Steingeräte*. Offa Bücher, 65. Neumünster: Wachholtz.
- Redžić, S.T. 2013. *Rimske počasne garniture na tlu Srgije od I do IV veka*. Doktorska disertacija. Beograd: University of Belgrade.
- Schleiermacher, M. 1996. Wagenbronzen und Pferdegeschirr im Römisch-Germanischen Museum Köln. *Kölner Jahrbuch*, 29, S. 205-295.
- Schleiermacher, M. 2000. Römische Pferdegeschirr aus den Kastellen Saalburg, Zugmantel und Feldberg. *Saalburg Jahrbuch*, 50, S. 167-194.
- Sedlmayer, H. 1996. Eine Brandbestattung der älteren Römischen Kaiserzeit aus Müllendorf. *Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland*, 96, S. 3-57.

- Tasmagambetov, I. 2003. *The Centaurs of the Great Steppe. The Art Culture of Ancient Nomads*. Almaty: Berel.
- Tejral, J. 1995. Die Verbündeten Roms nördlich des pannonischen Limes und ihre Nobilität während der Spätantike. In: Vallet, F., Kazanski, M. (eds.). *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Bordeaux: Association Française d'Archéologie Mérovingienne et Musées des Antiquités Nationales, S. 139-154.
- Tejral, J. 2003. Zur Frage der germanisch-sarmatischen kulturellen Beziehungen an der Wende von der älteren zur jüngeren Kaiserzeit. In: Carnap-Bornheim, C. von (eds.). *Kontakt – Kooperation – Konflikt. Germanen und Sarmaten zwischen dem 1. und dem 4. Jahrhundert nach Christus* (Kolloquium Marburg 1998). Neumünster: Wachholtz, S. 239-274.
- Tejral, J. 2017. Mähren zur Zeit der Markomannenkriege. Forschungsstand und neue Probleme. *Študi jné zvesti archeologického ústavu SAV*, 61, S. 149-188.
- Treister, M. 2000. Local Imitations of the Details of Roman Military Costume in the Bosporan Kingdom. In: Thomas, R. (eds.). *Antike Bronzen. Werkstattkreise Figuren und Geräte. Akten des 14. Internationalen Kongresses für antike Bronzen*. Kölner Jahrbuch von Vor- und Frühgeschichte, 33. Berlin: Gebr. Mann, S. 363-373.
- von Carnap-Bornheim, C. 2002. Der Trachtschmuck, die Gürtel und das Gürtelzubehör. In: Peška, J., Tejral, J. *Das germanische Königsgrab von Mušov in Mähren*. RGZM Monographien, 55.1–2. Mainz: RGZM, S. 189-305, 537-557.
- von Krosigk, H. 2005. Über «magische Schwertperlen» bei Sarmaten, Alanen und Abchasen. *Prähistorische Zeitschrift*, 80, S. 110-133.
- Weber, M. 2007. Militärische Ausrüstungsgegenstände, Pferdegeschirrbestandteile und Fibeln aus dem römischen Vicus *Pons Aeni* / Pfaffenhofen. *Bayerisches Vorgeschichtsblätter*, 72, S. 151-234.
- Werner, J. 1952. Opus interrassile an römischen Pferdegeschirr des 1. Jahrhunderts. In: *Festschrift für Rudolph Eger*. Klagensfurt: Geschichtsvereines für Kärnten, I: Carinthia, I, Jg. 142, S. 423-434.

M. Yu. TREISTER

OPENWORK PSALIA AND PLAQUES OF THE GALA HORSE-HARNESS SETS OF THE NOMADS OF LATE SARMATIAN PERIOD

The article is devoted to silver openwork wheel-shaped psalia and horse bridle plaques from burials of the nomads of Asian Sarmatia of the late 2nd – the first half of the 3rd century AD. Their decoration resembles Sarmatian tamgas and has parallels on details of bronze belts and horse equipment from the Roman provinces, given some scholars the ground to suppose that these items could belong to the so-called «Sarmatian» style in the design of Roman military equipment in the 2nd century AD. The author, on the one hand, discusses their possible prototypes in horse-harness sets of the late 1st – mid-2nd century AD from the South-Western Crimea and the Lower Don basin, and on the other hand, dwells on the analysis of the openwork style in the design of the details of the belts and horse-harness in the provinces of the Roman Empire, starting from the turn of our era. In the Bosporan Kingdom, metal objects in openwork technique appear not earlier than the mid-2nd century AD – these are buckles with shields decorated with tamga-shaped signs, which became especially widespread under Tiberius Julius Eupatoros reign. The only possible explanation for this is the imitation of the details of a Roman military costume and horse harness. There are reasons to believe that the abovementioned silver horse-harness sets from the burials of nomads of Asian Sarmatia could have been made in the Bosporus as rewards for serving the Bosporan Kingdom, most likely during the reign of Sauromates II (174–210), but probably also during the reign of his son, Rescuporis III (210–228). This hypothesis is confirmed by the chronology of the burial complexes with the finds discussed, which fit in the frames of the late 2nd – first half of the 3rd century AD.

Keywords: Asian Sarmatia, Lower Don, Lower Volga, South Urals, Roman provinces, Bosporan kingdom, horse-harness, openwork style.

М. Ю. ТРЕЙСТЕР

АЖУРНІ ПСАЛІЇ ТА БЛЯХИ КІНСЬКОЇ ВУЗДИ УРОЧИСТОЇ КІНСЬКОЇ ЗБРУЇ КОЧОВИКІВ ПІЗНЬОСАРМАТСЬКОГО ЧАСУ

Статтю присвячено срібним ажурним колесоподібним псаліям і бляхам кінської вузди з поховань кочовиків Азійської Сарматії кінця II – першої половини III ст. н. е. Їх декор нагадує сарматські тамги і знаходить паралелі на бронзових деталях пасків і кінського спорядження з Римських провінцій, що слугувало підставою для деяких дослідників зарахувати останні до так званого «сарматського» стилю в оформленні римського військового спорядження у II ст. н. е. Автор, з одного боку, розглядає їх можливі прототипи в кінських строях кінця I – середини II ст. н. е. з Південно-Західного Криму і Нижнього Подоння, а з іншого – спиняється на аналізі ажурного стилю в оформленні деталей поясної гарнітури і кінської вузди в провінціях Римської Імперії, починаючи з межі ер. На Боспорі металеві вироби в ажурній техніці з'явилися не раніше середини II ст. до н. е. – це пряжки зі щитками, прикрашеними тамгоподібними знаками, що набули особливого поширення за Тіберія Юлія Евпатора. Єдине можливе пояснення цьому – наслідування деталей римського військового костюму і кінської збруї. Маємо підстави вважати, що виконані зі срібла аналізовані кінські строї з поховань кочовиків Азійської Сарматії могли бути виготовлені на Боспорі як винагорода за службу Боспору, найвірогідніше, в часи правління Савромата II (174–210), але можливо й за правління його сина Рескупорида III (210–228). На користь такої думки свідчить хронологія комплексів з розглянутими знахідками, які в цілому датуються в межах кінця II – першої половини III ст. н. е.

Ключові слова: Азійська Сарматія, Нижнє Подоння, Нижнє Поволжя, Південне Приуралля, Римські провінції, Боспорське царство, кінська вузда, ажурний стиль.

BAPTISM IN TAURIC CHERSONESOS ON THE CRIMEAN PENINSULA

Christian monuments in Tauric Chersonesos are the most numerous in the Crimea. Such evidences as written sources and architectural remains reveal the significant information on baptism in this city.

Keywords: *Baptism, Baptisterium, Crimean Peninsula, Tauric Chersonesos.*

Chersonesos, near today's Sevastopol (for an overview see: Ajbabin 2010), has the most Christian monuments in the Crimean Peninsula. Yet according to the legendary Passion of the Seven Bishop-Martyrs (Halkin (ed.) 1957, p. 265–267; Halkin 1984), missionary work there only began in the 4th century with Bishop Hermon of Jerusalem.

Bishop Basileus, who was sent to Chersonesos by Bishop Hermon, restored the son of one of the city officials from death as a result of baptism. This baptism was not the usual one, but rather a clinical or emergency baptism.

Basileos hurried to the son's grave with two priests, bringing along the necessary items for the baptism. Once the stone was removed from the grave, Basileos laid his hand on the young man, and said all the words of the introduction into the mystery just as would be spoken for one who was alive, blessed the water and poured it over the young man and spoke the invocation of the Holy Trinity.

The entry for March 7 in the Menaion or in the Synaxarion Ecclesiae Constantinopolitanae (Delehay 1902, p. 517–518) similarly describes how Basileos approaches the dead youth and laid his hand on him, said a prayer over him and then made the sign of the cross over him... and after he made the Sign of the Cross over his entire body three times he completed everything contained in the rite of Baptism on the dead youth: he poured water in a bowl, blessed it with a quietly spoken prayer, allowed words of instruction to be heard, poured the water over the body in the name of the Father, Son and Holy Spirit – and the dead youth got up.

Afterwards he also baptized the youth's parents, which ended up costing him his life.

From the same Passio we learn that sometime later Bishop Kapito remodelled a lime kiln into a baptism font and built a church in honour of Peter (see: Шестаков 1908, с. 19).

The numerous early Christian churches in Chersonesos (Fig. 1; cf.: Biernacki, Klenina, Ryżow (eds.) 2004) date no earlier than the 5th century¹.

The most important among these is the Bishop's church which, according to the excavator, was named the **Uvarov Basilica** (Fig. 2; Khrushkova 2017).

1. For a general overview of baptisteries cf. Ristow 1998, S. 266, Nr. 754–756.

A baptisterium (Fig. 3; see: КЛЕНИНА 2004b, note 4, с. 71–75; Medeksza 2004a; Khrushkova 2017, note 6, 627–78 esp. 50–55) lies to the south. It is an independent structure which had been discovered in 1877. It has three apses (north, east and south) with exteriors framed by polygons. The triconch is given a distinct orientation with the pronounced size of the eastern exedra and the placement of the entrance in the rectangular western arm. The masonry is preserved up to 3 m even today. There is a round piscina of 2.85 m diameter and 0.82 m depth, as well as a marble cross on the floor of the inner room. Water could be diverted to the baptistery through a canal system. The piscina has three steps at its eastern side for entry and exit. The origin of the baptistery complex is estimated to be 6th century on the basis of a coin finding, whereby it is to be allocated to the renovation and new construction of the entire building complex.

The Orthodox church and several researchers, especially the archaeologist S. Beliaev (see among others: Beliaev 1990) who led the Chersonesos expedition of the Russian Academy in Moscow from 1972 to 1984, assume that Grand Duke of Kyiv Volodymyr I was baptized here in 988. The written source, on the other hand, the chronicle *Povest vremennykh let* (in Zenkovsky (ed.) 1974), indicates his baptism was closer to Kyiv.

The baptistery (?) of the **cruciform church** (Fig. 4) outside the walls was constructed between the eastern and southern transept during the remodelling of the memorial into a church. A T-shaped basin (Fig. 5), which may also have functioned as a piscina, was built into the apse (Яшаева 2004, note 4, с. 93–97; Medeksza 2004d).

Evidently intended as a baptistery, because of a basin hewn into the rock of the apse, is a room built on the northern end of the **West Basilica** (Fig. 6) with an eastern apse. The oval piscina was lined with ten marble panels and had two steps at the eastern end for entry and exit. In a second phase, the piscina was filled in and the connecting door to the church was walled up (КЛЕНИНА 2004a, note 4, с. 39–44; Medeksza 2004c).

In one of the northern rooms built into the **Basilica in the Basilica** is a mosaic floor and a basin at the north eastern wall (Fig. 7) which, however, soon fell out of use (РЪЖОВ 2004, note 4, с. 55–56; Medeksza 2004b).

A room was added on with a narrow square basin at the eastern wall (Fig. 8) at the south-eastern corner of **Basilica 1935** (Fig. 9; Завадская 2002).

The **Tetraconch** (the four-apse church – Figs. 10 and 11), which together with a basin (Fig. 12) is built in a lime kiln and presumably functioned as martyrion for Bishop Kapito, who was mentioned in the introduction of the Passion of the Seven Martyr-Bishops (details in: Кутайсов 1982).

And as an aside: A modern church (Fig. 13) is consecrated to the Seven Martyr-Bishops in Chersonesos.

It is possible there is another baptismal font (for children?) in the northern room of the church in the theatre (Fig. 14; see: Mack, Carter (eds.) 2003, p. 113–114). It is made out of limestone (Fig. 15) with an opening in the floor. On the front is a bas-relief with crosses and stylized cypress trees.

In summary one can say that the baptisteries in Chersonesos are most frequently integrated into the churches. Only the bishop's church (Uvarov Basilica)

has an independent structure. The entry and exit points, if there are any, always lie to the east.

Unfortunately, we have no information about the baptism rite in this region. With its depth of 82 cm, an immersion baptism would have been possible in the case of the baptistery south of the Uvarov Basilica.

Of interest in this context is a newspaper article (Fig. 16; *The News Tribune* 1997, A 2.), which describes a Father Alexander of the Volodymyr Cathedral in Chersonesos baptizing a man in the Black Sea, just as in early times. The person to be baptized is apparently naked and is being immersed by a cleric robed in white, with his right hand on the person's head. On the shore stand two additional «servers» robed in white holding a cross and a light, as well as a «witness» in everyday clothes next to flags with the portrait of Christ and the Mother of God.

LITERATURE

- Ajbabin, A. 2010. Das frühbyzantinische Chersonesos / Cherson. In: Daim, F. Drauschke, J. (eds.). *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter 2, 1 Schauplätze*. Monographien des RGZM, 84, 2, 1. Mainz, S. 395-423.
- Beliaev, S. 1990. Now I've Come to Know the True God. *Sciences in the USSR*, 1, p. 84-91.
- Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryzow, S. G. (eds.). 2004. *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Delehaye, H. 1902. *Acta Sanctorum Novembris*. Bruxellis.
- Halkin, F. (ed.). 1957. *Bibliotheca hagiographica graeca*. 3rd ed., 3 vols. Subsidia Hagiographica, 8a. Bruxelles: Société des Bollandistes.
- Halkin, F. 1984. La Passion des sept évêques de Cherson (Crimée). *Analecta Bollandiana*, 102, p. 253-261.
- Khrushkova, L. G. 2017. The Bishop's Basilica (Uvarov's) of Chersonesos in the Crimea. The Modern View after a Century and a Half of Study. *Archaeologia Bulgarica*, 21, 2, p. 27-78.
- Mack, G. R., Carter, J. C. (eds.). 2003. *Crimean Chersonesos. City, Chora, Museum, and Environs*. Austin.
- Medeksza, S. 2004a. Bazylika Uwarowska. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryzow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 149-160.
- Medeksza, S. 2004b. Bazylika w Bazylisce. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryzow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 123-131.
- Medeksza, S. 2004c. Bazylika Wschodnia. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryzow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 101-109.
- Medeksza, S. 2004d. Kościół kszyszowy za murami. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryzow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 187-192.
- Ristow, S. 1998. *Frühchristliche Baptisterien*. Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband, 27. Münster.
- The News Tribune*. 1997, Tuesday, July 29.
- Zenkovsky, S. A. (ed.). 1974. *Medieval Russian Epics, Chronicles, and Tales*. New York.
- Завадская, И. А. 2002. Баптистерии Херсонеса (к истории крещального обряда в ранневизантийский период. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 9, с. 251-271.

- Кленина, Е. Ю. 2004а. Западная базилика. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 39-44.
- Кленина, Е. Ю. 2004б. Уваровская базилика. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 71-75.
- Кутайсов, В. А. 1982. Четырехапсидный храм Херсонеса. *Советская археология*, 1, с. 155-169.
- Рыжов, С. Г. 2004. Базилика в базилике. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 55-56.
- Шестаков, С. П. 1908. *Очерки по истории Херсонеса VI – X вв по Р. Хр.* Памятники христианского Херсонеса, 3. Москва.
- Яшаева, Т. Ю. 2004. Крестообразный загородный храм. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, с. 93-97.

REFERENCES

- Ajbabin, A. 2010. Das frühbyzantinische Chersonesos / Cherson. In: Daim, F. Drauschke, J. (eds.). *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter 2, 1 Schauplätze*. Monographien des RGZM, 84, 2, 1. Mainz, S. 395-423.
- Beliaev, S. 1990. Now I've Come to Know the True God. *Sciences in the USSR*, 1, p. 84-91.
- Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). 2004. *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Delehaye, H. 1902. *Acta Sanctorum Novembris*. Bruxellis.
- Halkin, F. (ed.). 1957. *Bibliotheca hagiographica graeca*. 3rd ed., 3 vols. Subsidia Hagiographica, 8a. Bruxelles: Société des Bollandistes.
- Halkin, F. 1984. La Passion des sept évêques de Cherson (Crimée). *Analecta Bollandiana*, 102, p. 253-261.
- Khrushkova, L. G. 2017. The Bishop's Basilica (Uvarov's) of Chersonesos in the Crimea. The Modern View after a Century and a Half of Study. *Archaeologia Bulgarica*, 21, 2, p. 27-78.
- Mack, G. R., Carter, J. C. (eds.). 2003. *Crimean Chersonesos. City, Chora, Museum, and Environs*. Austin.
- Medeksza, S. 2004a. Bazylika Uwarowska. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 149-160.
- Medeksza, S. 2004b. Bazylika w Bazylice. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 123-131.
- Medeksza, S. 2004c. Bazylika Wschodnia. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 101-109.
- Medeksza, S. 2004d. Kościół kszyżowy za murami. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 187-192.
- Ristow, S. 1998. *Frühchristliche Baptisterien*. Jahrbuch für Antike und Christentum, Ergänzungsband, 27. Münster.
- The News Tribune*. 1997, Tuesday, July 29.
- Zenkovsky, S. A. (ed.). 1974. *Medieval Russian Epics, Chronicles, and Tales*. New York.
- Zavadskaja, I. A. 2002. Baptisterii Khersonesa (k istorii kreshchalienogo obriada v rannevizantiiskii period. *Materialy po arkeologii, istorii i ztnografii Taurii*, 9, p. 251-271.
- Klenina, E. Iu. 2004a. Zapadnaia bazilika. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 39-44.
- Klenina, E. Iu. 2004b. Uwarovskaia bazilika. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryżow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Taurydzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 71-75.

- Kutaisov, V. A. 1982. Chetyrehkapsidnyi khram Khersonesa. *Sovetskaia arkhelogiia*, 1, p. 155-169.
- Ryzhov, S. G. 2004. Bazilika v bazilike. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryzow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Tauryzdzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 55-56.
- Shestakov, S. P. 1908. *Ocherki po istorii Kheronesa VI – X vv po R. Khr.* Pamiatniki khristianskogo Kheronesa, 3. Moskva.
- Iashaeva, T. Iu. 2004. Krestoobraznyi zagorodnyi khram. In: Biernacki, A. B., Klenina, E. J., Ryzow, S. G. (eds.). *Architektura wczesnobizantyjskich budowli sakralnych Chersonezu Tauryzdzkiego*, 1. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, p. 93-97.

Р. Дж. ПІЛЛІНГЕР

ХРЕЩЕННЯ В ХЕРСОНЕСІ ТАВРІЙСЬКОМУ НА КРИМСЬКОМУ ПІВОСТРОВІ

У статті розглядаються відомості про хрещення в Херсонесі Таврійському. Зокрема, це свідчення письмових джерел щодо тих, хто проводив хрещення. Йдеться про єпископа Василя, котрого послав у Херсонес єпископ Ермон, та єпископа Капітона, який перебудував під на хрещальню і збудував церкву на честь Петра.

Аналізуються також баптистерії міста. Вони відомі в Уваровській базиліці, хресто-подібному храмі, Західній базиліці, Базиліці в базиліці, Базиліці 1935 р. і в чотириапсидному храмі. Найчастіше вони інтегровані в храмову будівлю. Лише єпископський храм (Уваровська базиліка) має відокремлену будівлю хрещальні.

Ключові слова: хрещення, хрещальня, Херсонес Таврійський, Кримський півострів.

R. J. PILLINGER

BAPTISM IN TAURIC CHERSONESOS ON THE CRIMEAN PENINSULA

The article analyses the information on baptism in Tauric Chersonesos. It includes the evidence from the written sources on the baptizers, such as Bishop Basileus, who was sent to the city by Bishop Hermon, and Bishop Kapito who remodelled a lime kiln into a baptism font and built a church in honour of Peter. Discussed are also the baptisteries in Chersonesos. They are known in Uvarov Basilica, cruciform church, West Basilica, Basilica in the Basilica, Basilica 1935 and the Tetraconch. They are most frequently integrated into the churches. Only the bishop's church (Uvarov Basilica) has an independent structure.

Keywords: Baptism, Baptisterium, Crimean Peninsula, Tauric Chersonesos.

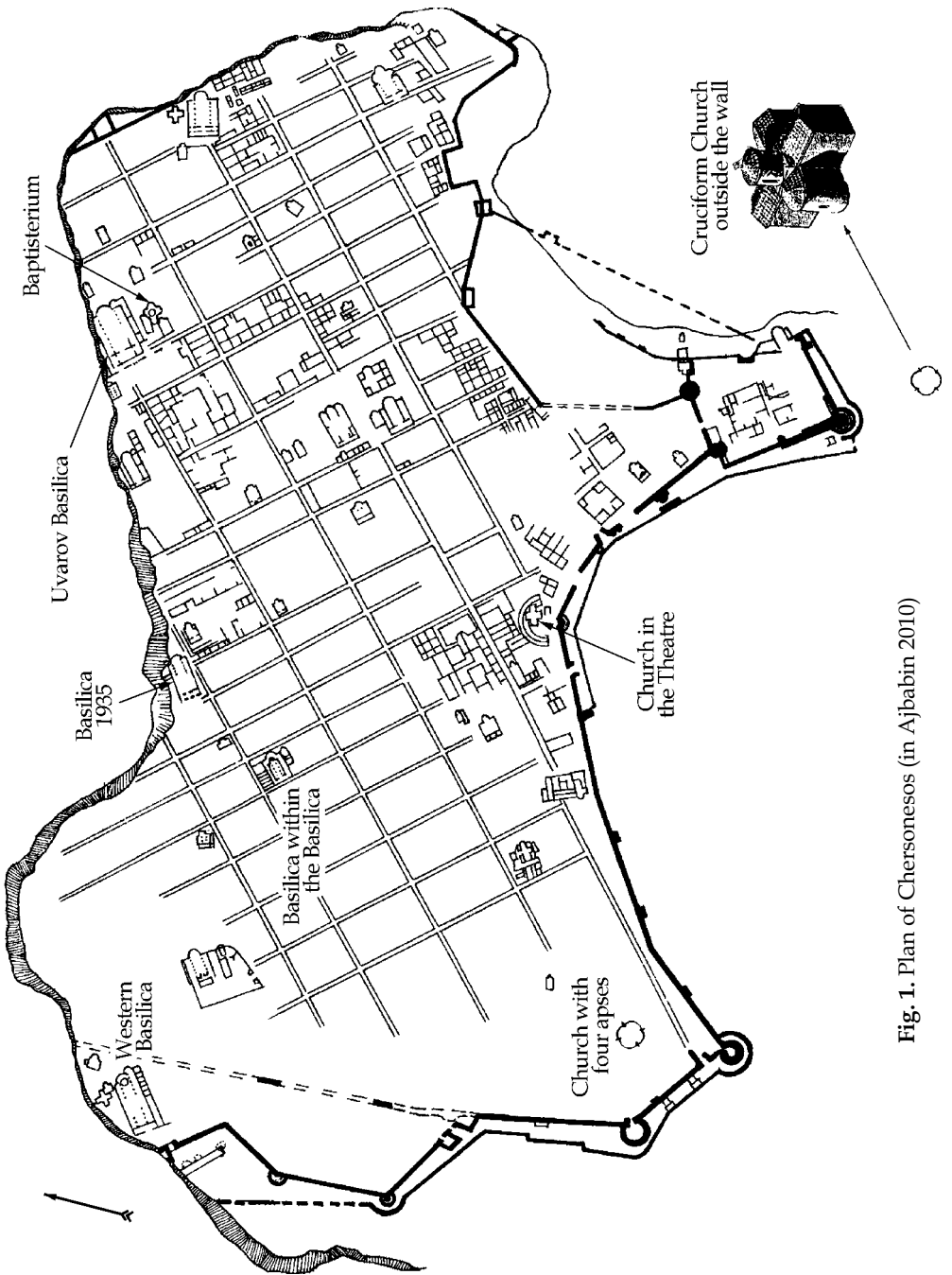

Fig. 1. Plan of Chersonesos (in Ajbabin 2010)

Fig. 3. Baptisterium of the Uvarov Basilica today (Photo: R. J. Pillinger)

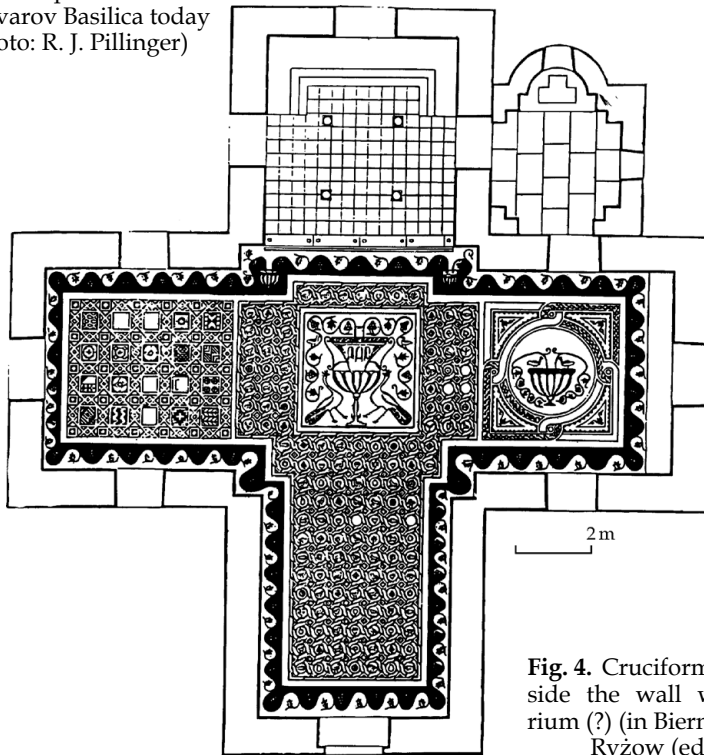

Fig. 4. Cruciform Church outside the wall with baptisterium (?) (in Biernacki, Klenina, Ryzow (eds.) 2004)

Fig. 5. Baptisterium (?) of the cruciform church outside the wall (Photo: R. J. Pillinger)

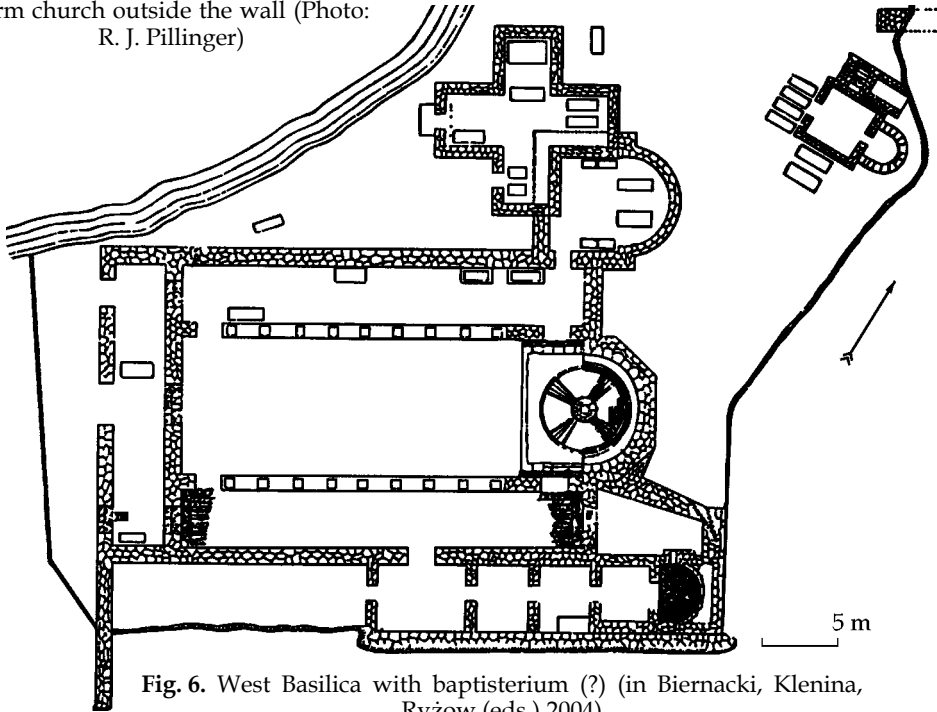

Fig. 6. West Basilica with baptisterium (?) (in Biernacki, Klenina, Ryżow (eds.) 2004)

Fig. 7. Basin in the Basilica within the Basilica (Photo: R. J. Pilling)

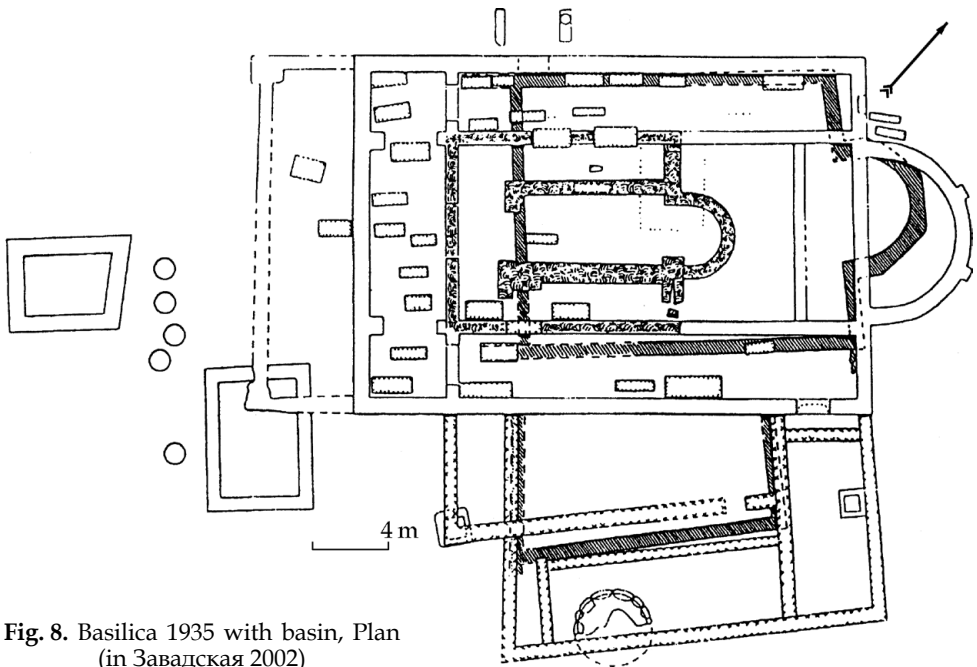

Fig. 8. Basilica 1935 with basin, Plan (in Завадская 2002)

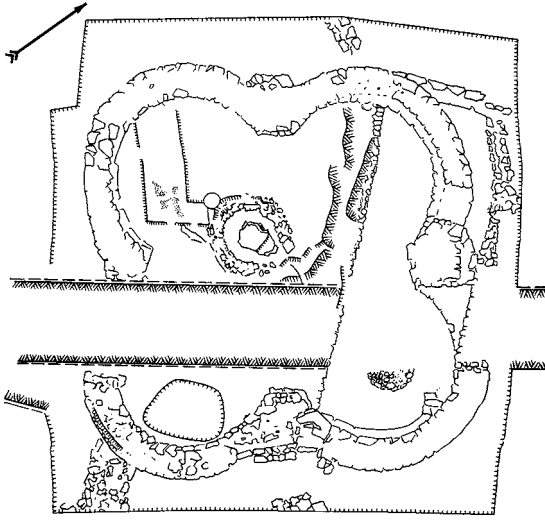

Fig. 11. Plan of the Tetrakonch with basin (in Кутайсов 1982)

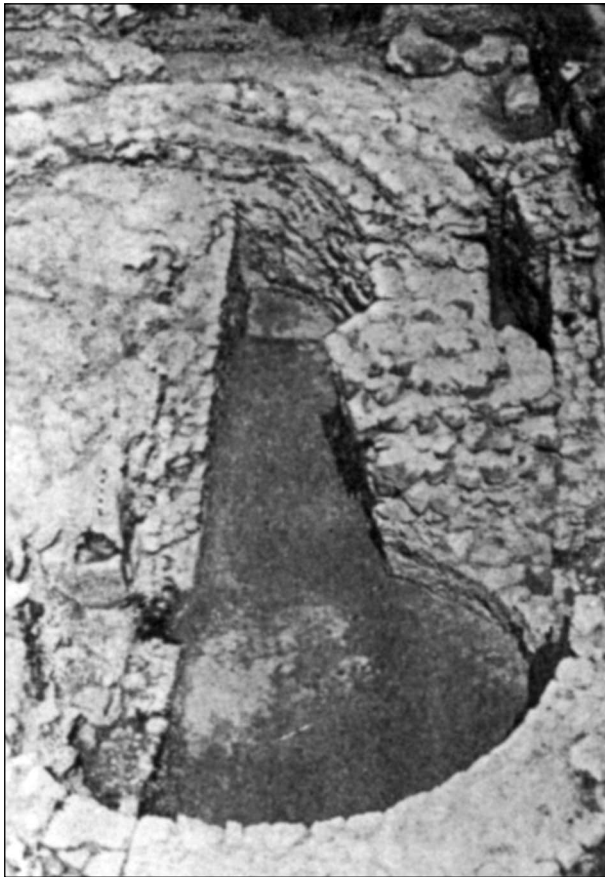

Fig. 12. Basin of the Tetrakonch (in Кутайсов 1982)

Fig. 13. The Seven Martyr-Bishops in a modern church dedicated to them in Chersonesos (Photo: R. J. Pillinger)

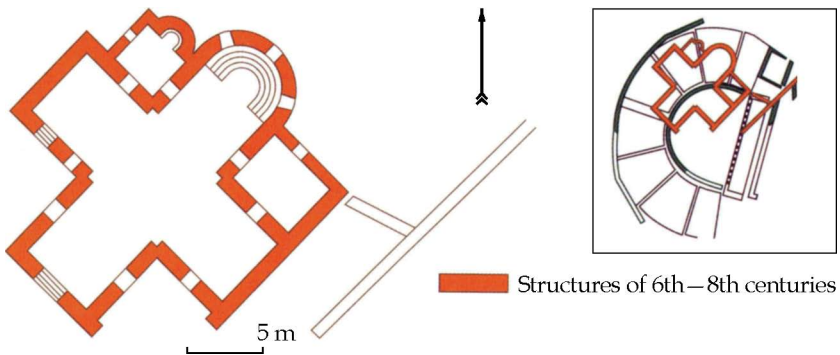

Fig. 14. Plan of the Church in the Theatre with basin (in Mack, Carter (eds.) 2003)

Fig. 15. Basin the Church in the Theatre (Photo: R. J. Pillinger)

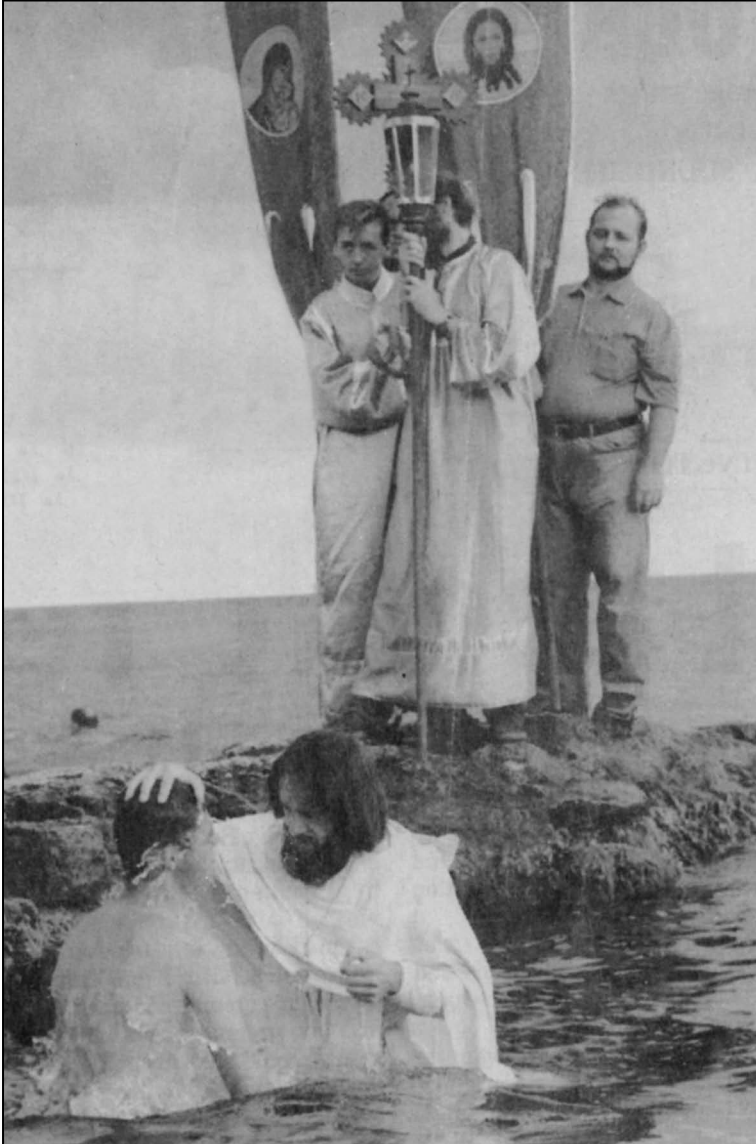

Fig. 16. Baptism in Chersonesos 1997 (Photo: The News Tribune 1997)

ХЕРСОНЕС ТАВРИЧЕСКИЙ: НАЧАЛО ИСТОРИИ ХРИСТИАНСТВА

Эта работа была отправлена в 2007 г. Виталием Михайловичем Зубарем своему другу и коллеге, профессору С. Б. Сорочану, заведующему кафедрой истории древнего мира и средних веков Харьковского национального университета им. В. Н. Каразина, в личном электронном архиве которого находилась до последнего времени. В публикуемой работе, посвященной проблемам, связанным с распространением и становлением христианства в Херсонесе Таврическом, автором собрано, синтезировано и интерпретировано большое количество археологических материалов, различных письменных источников, научной литературы. Эта тема долгие годы являлась ключевой для Виталия Михайловича и ее исследованию он уделил особенно много времени, став признанным специалистом в данном вопросе. Работа не потеряла своей актуальности, не превратилась в «историографическую окаменелость». Она до сих пор будит воображение, вызывает вопросы, рождает дискуссионные мнения. В частности, в ней автор остался верен своей последовательно отстаиваемой концепции о достаточно позднем проникновении и утверждении христианства в Херсонесе Таврическом, которая, несмотря на спорность, до сих пор имеет своих сторонников.

Ключевые слова: Херсонес Таврический, Херсон, Византийская империя, Юстиниан I, переходный период, язычество, магические верования, монотеизм, епископы, археологические источники, некрополь, склепы с нишами-лежанками, христианские росписи, христианская символика, первые храмы, массовая христианизация.

Важное значение для изучения истории и культуры государств Северного Причерноморья на заключительном этапе их античной истории имеет всестороннее исследование вопросов, связанных с проникновением в этот регион христианской религии. Особое место в распространении христианства занимал Херсонес, где, согласно летописи, происходило крещение древнерусской дружины и князя Владимира, который православной церковью был причислен к лику святых¹. В 1852 г. здесь был основан монастырь, а в 1861 г. в центральной части Херсонесского городища, на месте легендарного крещения² был заложен величественный собор святого Владимира и одновременно с ним начато строительство помещений одноименного монастыря, который служил не только местом паломничества верующих,

1. Полное собрание русских летописей. Ленинград, 1926. Т. I, Вып. I. Столб. III; Шахматов А. А. Корсунская легенда о крещении князя Владимира // Сборник статей в честь В. И. Ламанского. Санкт-Петербург, 1908, Ч. II, с. 1029–1153.
2. Еще в конце XIX в. версия о крещении князя Владимира в Херсонесе (Корсуне) считалась недостоверной. По другим данным он крестился за пять лет до 988 г., когда он овладел Корсунем. См.: Завитневич В. З. О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян // Труды Киевской Духовной Академии, 1888, № 1, с. 126–152; Шестаков С. П. Очерки по истории Херсонеса в VI–X вв. по Р. Х. // Памятники христианского Херсонеса. Москва, 1908, Вып. III, с. 83, 125–137; Брайчевский М. Ю. Утверждение христианства на Руси. Киев, 1989, с. 134–194.

но и вел на деньги Священного Синода археологические раскопки с целью создания христианского музея, призванного доказать на конкретном материале глубокие корни христианской религии на Руси³.

Поэтому детальное и всестороннее изучение вопроса о времени появления первых адептов христианской идеологии в Херсонесе и о массовой христианизации его населения, основанное на всей совокупности имеющихся сейчас источников, в первую очередь археологических, будет способствовать правильному и объективному освещению сложных явлений в области идеологии, которые имели место на юге современной Украины на рубеже античности и средневековья. Но, прежде чем непосредственно приступить к анализу материалов по поставленной проблеме, целесообразно остановиться на характерных чертах религиозного мировоззрения населения Херсонеса накануне проникновения сюда христианского вероучения. Это позволит четче представить то общее и особенное, что было характерно для процесса христианизации населения этого центра.

Сейчас установлено, что в Херсонесе на протяжении I—III вв. в основном сохранялся греческий пантеон, сложившийся здесь в эллинистический период⁴. Главной богиней, стоявшей во главе пантеона, была богиня Дева (Партенос), в образе которой объединялись черты Артемиды, Ифигении и Тихе. Дева являлась постоянной покровительницей и защитницей города. С ней было тесно связано божество Херсонас, олицетворявшее гражданскую общину Херсонеса. Помимо Девы и Херсонас, в официальный пантеон входили Зевс Сотер, Асклепий и Гигиия, Гермес и Афродита. В противоположность этому, в первые века н. э. отмечается некоторый упадок официальных культов Геракла, Диониса, Афины, Аполлона, Диоскуров, Гелиоса, что связывается с кризисом полисного политеистического мировоззрения. Главным следствием этого процесса было расширение круга частных культов, которые отправлялись семьями в домашних святилищах⁵.

Наряду с традиционно греческими культами, нередко модифицированными в результате велений времени, сюда проникали новые религиозные течения, получившие широкое распространение на территории Римской империи⁶. С солдатами и моряками, расквартированного здесь

3. Ливанов Ф. В. Херсонес (древний Корсунь) в Крыму с открытым в нем ныне первоклассным монастырем святого Владимира. Москва, 1894, с. 89—90; Гриневич К. Э. Сто лет херсонесских раскопок (1827—1927 гг.). Севастополь, 1927, с. 9.
4. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни в северопонтийских городах позднеантичного времени // ВДИ, 1973, № 1, с. 57; Мещеряков В. Ф. Религия и культы Херсонеса Таврического I—IV вв.: Автореферат диссертации к. и. н. Москва, 1980, с. 10—12.
5. Мещеряков В. Ф. Про походження культу Діви у Херсонесі Таврійському // Вісник ХДУ, 1975, № 118, Історія, Вип. 9, с. 65—73; Мещеряков В. Ф. О культе Девы в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. Ленинград, 1978, с. 104—19; Мещеряков В. Ф. Религия и культы..., с. 8—12; Мещеряков В. Ф. Державні культи Діви і Херсонас у Херсонесі Таврійському I—III ст. // Вісник ХДУ, 1980, № 201, Історія, Вип. 12, с. 71.
6. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни..., с. 55.

римского гарнизона, в Херсонесе и его окрестностях связаны памятники, посвященные Юпитеру Лучшему Величайшему, Юпитеру Долихену, Геркулесу, Зевсу Димеранскому, Гелиосу, Немесиде, Вулкану и фракийским божествам⁷.

Индивидуализация религиозного мировоззрения херсонеситов, что, впрочем, было характерно для всего античного мира в римский период, и проникновение в среду населения новых синкретических культов привели к тому, что изучение своеобразия частной религии и особенно верований населения сопряжено с рядом трудностей⁸. Эти стороны позднеантичной религии недостаточно полно отражены в письменных и эпиграфических источниках, что затрудняет их изучение, а порой приводит к ошибочным выводам относительно их удельного веса в системе религиозных представлений. Поэтому для изучения всех этих вопросов особое значение приобретают материалы, полученные в ходе раскопок позднеантичных захоронений херсонесского некрополя⁹.

Захоронение умершего в античную эпоху становится священной обязанностью не рода или племени, как это было ранее, а сравнительно небольшого коллектива — семьи, являвшейся основной экономической ячейкой общества. Способ погребения, выбор и размещение вещей в могиле, установка надгробной стелы зависели главным образом от имущественного положения и мировоззрения родственников умершего, традиций семьи, а не диктовались какими-либо строгими правилами религиозного ритуала, которых античный мир не знал¹⁰. Этим в определенной степени объясняются различия погребального ритуала, наблюдаемые не только в погребениях Херсонеса, но и античных некрополях античных государств Северного Причерноморья в целом. Те или иные черты ритуала захоронения, фиксирующиеся в погребальных комплексах, при корреляции с данными других категорий источников отражают сложные и не до конца последовательные представления, связанные с заупокойным культом и потусторонним миром. Они несут на себе печать не только социальных отношений,

7. Шеглов А. Н. Фракийские посвятительные рельефы из Херсонеса // МИА, 1969, № 150, с. 135–177; Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни..., с. 57–58; Соломоник Э. И. Из эпиграфики Херсонеса // ВДИ, 1983, № 4, с. 74–75; Граков Б. Н., Виноградов Ю. Г. Новые надписи из Херсонеса Таврического // ВДИ, 1970, № 3, с. 129–134; Золотарев М. И. Кубок с посвящением Зевсу Димеранскому // КСИА, 1981, Вып. 168, с. 56–57; Зубарь В. М., Сарновский Т., Савеля О. Я. Нові латинські написи з римського храму в околицях Херсонеса Таврійського // Археологія, 1997, № 4, с. 67–88.
8. Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Некоторые данные о верованиях населения Херсонеса (по материалам некрополя первых веков) // Население и культура Крыма в первые века н. э. Киев, 1984, с. 96.
9. Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде античных городов Северного Причерноморья // Античная культура Северного Причерноморья. Киев, 1984, с. 147–148.
10. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I–IV вв. н. э. Киев, 1982, с. 122–123.

но и являются материальным выражением идеологии и религиозных представлений, которые не нашли отражения в иных категориях источников. Поэтому именно на основе материалов некрополя Херсонеса следует рассмотреть те изменения, которые происходили в идеологии, и попытаться выявить основные тенденции в идеологической жизни населения позднеантичного Херсонеса накануне проникновения сюда христианства.

Одной из наиболее характерных черт некрополя Херсонеса первых веков н. э., в отличие от предшествующего эллинистического периода, является несомненное преобладание семейных усыпальниц над одиночными могилами¹¹. Такие усыпальницы рассматривались в качестве нового жилья умершего¹², а в их декоре использовались те же мотивы, что и при украшении жилых помещений античных домов¹³. В этом отношении показательно, что крышки некоторых мраморных саркофагов римской эпохи делались в виде черепичной кровли здания или храма¹⁴.

На рубеже и в первых веках н. э. в античных некрополях Северного Причерноморья, и в Херсонесе в частности, получают значительное распространение склепы с нишами-лежанками¹⁵. Это погребальные сооружения, вырубленные в скале, подпрямоугольные в плане, с нишами-лежанками в стенах погребальной камеры, предназначенными для захоронений умерших. Как правило, такие склепы вырубались в террасе скалы и их ориентировка зависела от условий местности. С поверхности в склеп вел небольшой вход-дромос, который также сооружался в скале и выглядел как неглубокий колодец прямоугольной или трапециевидной формы. Иногда сверху он закрывался известняковой плитой, для установки которой по его верхнему периметру делались заплечики. В ряде случаев с поверхности в дромос вело несколько ступенек. На участке некрополя за Западными оборонительными стенами, как правило, такой дромос отсутствовал, а входы сооружались непосредственно в обрыве террасы скалы.

Входное отверстие вырубалось в одной из коротких стен дромоса и чаще всего было квадратным или прямоугольным, напоминавшим двери,

11. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 120. На Боспоре отмечена такая же тенденция. См.: Масленников А. А. Некоторые особенности некрополей городов Европейского Боспора первых веков н. э. // СА, 1982, № 1, с. 33.
12. Rohde E. *Psyche. Seelencult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*. Leipzig, Tübingen, 1898, Bd. I, S. 227; Machatschek A. *Die Nekropolen und Grabmäler in Gebiet von Elaiussa Sebaste und Korykos im Rauhen Kilikien*. Wien; Köln, 1967, S. 17–18.
13. Ростовцев М. И. *Античная декоративная живопись на юге России*. Петроград, 1914, с. 493; Миятевь К. *Декоративната живопись на Софийский некрополь*. София, 1925, с. 75; Овчаров Д. *Архитектура и декорация на старохристиянските гробници в нашите земи* // Археология, 1977, Кн. 4., об. 24–25.
14. Machatschek A. *Op. cit.*, S. 38; *Античная скульптура Херсонеса*. Каталог. Киев, 1976, № 497, 498.
15. Парович-Пешикан М. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев, 1974, с. 36–37; Масленников А. А. *Указ. соч.*, с. 33; Зубарь В. М. *Некрополь Херсонеса...*, с. 26.

но сравнительно небольших размеров. В отдельных случаях оно укреплялось каменной рамой, переключиной или косяками, и закрывалось известняковой или реже мраморной плитой заклада, швы которой иногда промазывались раствором цемьянки.

В погребальную камеру вели ступеньки, вырубавшиеся в монолите скалы. Обычно таких ступенек было три. Погребальные камеры подавляющего большинства склепов этого варианта в плане трапециевидные — с более длинной задней и короткой передней стенами. Реже встречаются квадратные и прямоугольные. Их размеры колеблются в пределах: длина 1,7–4,4 м, ширина 0,95–4,7 м, высота 0,5–2 м. В больших склепах свод камеры укреплялся подпорным столбом, который вырубался одновременно с сооружением склепа. В некоторых случаях такому подпорному столбу придавалась форма колонны с базой и капителью. Потолок большинства камер плоский.

В боковых стенах погребальной камеры вырубались ниши-лежанки, на которых совершались захоронения умерших. Очень редко такие лежанки делались в передней стене, рядом с входом. Количество ниш-лежанок разное — от одной до десяти. Но наиболее типичными являются склепы с тремя или шестью нишами-лежанками. Реже встречаются склепы с четырьмя, пятью и семью лежанками. В тех случаях, когда количество лежанок превышало три, они вырубались в два яруса — верхний под потолком, а нижний у самого уровня пола камеры. Средние размеры ниш-лежанок разные: длина 1,5–2,2 м, а ширина и высота не превышали метра. В сечении подавляющее большинство лежанок прямоугольные или полукруглые с закругленной задней стенкой. Иногда боковые стенки лежанок также были округлены¹⁶.

В античных некрополях Северного Причерноморья, и в Херсонесе в частности, склепы с нишами-лежанками получают значительное распространение на рубеже и в первых веках н. э.¹⁷ Как сейчас твердо установлено, этот тип погребальных сооружений появился здесь под влиянием погребальной практики населения, жившего на территории Малой Азии, где аналогичные погребальные сооружения известны уже с VI в. до н. э.¹⁸, и связан с определенной трансформацией идеологических воззрений на рубеже и в первые века н. э.¹⁹ Однако, если на Боспоре, где грунтовые склепы известны с поз-

16. Зубар В. М. Склепы з нішами-лежанками з некрополя Херсонеса // Археологія, 1978, Вип. 28, с. 36–39.

17. Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвии..., с. 36–37; Масленников А. А. Указ. соч., с. 33; Зубар В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 26.

18. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 28; Масленников А. А. Некоторые особенности некрополей..., с. 37; Smith J. C. A Roman chamber tomb on the south-east slops on Monasteriaki kephala, Knossos // The Annual of the British School at Athens, 1982, 77, p. 258–259.

19. Масленников А. А. Население Боспорского государства в первые века н. э. Москва, 1990, с. 32–34; ср.: Зубар В. М. Склепы з нішами-лежанками..., с. 44; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 28.

днеэллинистического времени, до II в. захоронения, как правило, совершались на полу погребальной камеры в гробах и саркофагах, а ниши-лежанки в стенах были исключением, то в Херсонесе уже с рубежа н. э. количественно преобладают склепы с нишами-лежанками. Это, вероятно, связано с тем, что в Херсонесе этот тип погребального сооружения появляется уже в полностью сформировавшемся виде, а на Боспоре в позднеэллинистическое и римское время преобладающим был грунтовой склеп без лежанок, который во II в. модернизируется под влиянием культурного воздействия выходцев из Малой Азии и ниши-лежанки становятся правилом²⁰.

Появление и распространение грунтовых склепов в некрополях северопричерноморских центров, с одной стороны, свидетельствует о росте благосостояния социальных верхов их населения²¹, а, с другой, — о проявлении особой заботы об умершем родственнике, что было обусловлено изменениями в области идеологии и, в частности, дальнейшим развитием апофеоза простых людей²². Если первоначально герооны посвящались выдающимся гражданам полиса, то в дальнейшем, с эллинистического периода, в связи с демократизацией апофеоза, такие представления постепенно трансформируются и почти каждый умерший становится героем, в честь которого его ближайшие родственники должны были отправлять культ. В свою очередь это привело к тому, что рельефы с изображением «загробной трапезы» превращаются в надгробные памятники умерших, а погребальные сооружения, где совершались погребения родственников, становятся семейными героонами.

Об этом, в частности, свидетельствует эпитафия в пантикапейском склепе Сорака, где погребальное сооружение названо *героон*²³, т. е. храмом в честь героя²⁴. Подобные представления нашли отражение в надгробиях со сценами «загробной трапезы», где изображены возлежащие на ложе и сидящие фигуры. На них изображен стоящий перед ложем пиршественный столик с разнообразными угощениями, а в ряде случаев в руках возлежащих фигур — венки и сосуды для питья²⁵. Следовательно, умершие

20. Масленников А. А. Некоторые особенности некрополей..., с. 33–34; Масленников А. А. Население Боспорского государства в первые века н. э. Москва, 1990, с. 27–28; ср.: Цветаева Г. А. Грунтовой некрополь Пантикапея, его история, этнический и социальный состав // МИА, 1951, № 19, с. 79.

21. Machatschek A. Op. cit., S. 18; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 27–28.

22. Rohde E. Op. cit., Bd. 1, S. 397; ср.: Асмус В. Ф. Античная философия. Москва, 1976, с. 509; Масленников А. А. Некоторые особенности некрополей..., с. 38.

23. Кулаковский Ю. Две керченские катакомбы с фресками. Приложение: Христианская катакомба, открытая в 1895 г. // МАР, 1896, № 19, с. 28, 31; КБН, № 731.

24. Зубарь В. М. О некоторых аспектах идеологической жизни населения Херсонеса Таврического в позднеантичный период // Обряды и верования древнего населения Украины. Киев, 1990, с. 63; ср.: КБН, № 1057.

25. Античная скульптура..., № 323–355; ср.: Cumont F. Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains. Paris, 1942, p. 376–378, 435–438, pl. 43, 2; Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 64, рис. 1.

на надгробных рельефах изображены скульптором в момент употребления даров, скорее всего лепешек, фруктов и напитков, что должно было умиловить бога, в которого превращался героизированный умерший²⁶. «Кормление» мертвых рассматривалось как сакральный акт, с помощью которого достигался покой души, ее блаженство и в конечном счете бессмертие²⁷. Истоки этой веры следует, очевидно, искать в священных пиршествах, широко распространенных в античном мире. В ходе такого пиршества потребность в общении с божеством удовлетворялась едой, на которую приглашалось и само божество и от которой ему предназначалась определенная часть.

Вероятно, с этой же идеей связано появление в погребальной камере склепов ниш-лежанок, на которых совершались захоронения в гробах и саркофагах. По своему планировочному решению такие склепы близки триклинию античного дома, где происходили пиры²⁸. В представлениях греков родственники, погребенные в таком склепе, проводили время в трапезах и возлияниях, с помощью которых достигалась наилучшая участь в потустороннем мире²⁹. Материальным выражением таких представлений является резкое увеличение в погребальном инвентаре в первые века н. э. посуды, предназначавшейся для еды и питья, как это прослежено на материалах Херсонеса³⁰.

В среде населения Херсонеса также были распространены аналогичные верования. Об этом, помимо надгробий со сценой «загробной трапезы», свидетельствуют находки в погребениях остатков различных ягод и плодов, скорлупа яиц, которые есть основания связывать с культом Диониса-Сабазия³¹.

В сравнении с эллинистическим периодом в первые века н. э. в погребальном инвентаре некрополя Херсонеса происходит резкое увеличение количества сосудов, предназначавшихся для еды и питья. Они ставились

26. Cic. *De legg.*, II, 22; Штаерман Е. М. Мораль и религия угнетенных классов Римской империи. Москва, 1961, с. 144, 188.
27. Rohde E. *Op. cit.*, Bd. 1, S. 73; Кастанаян Е. Г. Обряд тризны в боспорских курганах // СА, 1950, № 24, с. 125; Фрейденберг О. М. Миф и литература древности. Москва, 1978, с. 101, 125.
28. Попутно следует отметить, что вряд ли можно согласиться с тем, что в основе идеи строительства склепа, как погребального сооружения, лежал чистый крест, как думал А. Л. Якобсон. Подр. см.: Якобсон А. Л. Античные традиции в культуре раннесредневековых городов Северного Причерноморья // Античный город. Москва, 1963, с. 184.
29. Cumont F. *Recherches...*, p. 353; Cumont F. *After life in Roman Paganism*. New York, 1959, p. 120; Machatschek A. *Op. cit.*, S. 17, 58. Э. Роде писал, что «вплоть до третьего поколения устроитель семейной могилы хотел намеренно соединить своих родственников в одном месте погребения» См.: Rohde E. *Op. cit.*, Bd. 1, S. 340. Подр. см.: Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 64–65.
30. Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 65.
31. Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 64–65.

почти в каждую могилу. В погребениях обычными становятся керамические кувшины и кубки различных типов³². Среди кубков преобладают со- суды с округлым шаровидным или вытянутым корпусом, небольшой пет- левидной ручкой, вертикальным, слегка отогнутым наружу венчиком, на кольцевом поддоне или плоском дне. Такие кубки, начиная со II в., явля- лись одним из наиболее распространенных типов посуды в бассейне Чер- ного и Эгейского морей, Средиземноморья и Италии³³.

На некоторые кубки по корпусу белой краской нанесены греческие надписи. Это имена Зевса, Геры, Сераписа, Изиды – божеств, которые так или иначе связаны с потусторонним миром³⁴. На других имелись надписи «душа», «счастье», «пей, радуясь», «да будет милостив ко мне бог»³⁵. На неко- торых кубках белой краской был нанесен растительный орнамент в виде листьев плюща и вечнозеленых растений, тесно связанных с идеей вечной жизни и культом Диониса³⁶.

По мнению исследователей, надпись «пей, радуясь» связана с представле- ниями о воде источника Мнемосины, употребление которой должно было даровать бессмертие³⁷. Не отрицая этого в принципе, следует отметить, что в данном случае могло иметься в виду и вино, с помощью которого чело- век приводил себя в состояние экстаза и, таким образом, приобщался к бо- жеству, сливался с ним³⁸. В представлениях населения древнего мира вино считалось напитком, полным жизни, и вместе с тем наделялось магической силой. Опьянение при жизни считалось своеобразной прелюдией к Вечной трапезе и Вечной жизни³⁹. Неудивительно поэтому, что представления о животворной силе вина из античной религии были заимствованы христи- анством⁴⁰.

Близкие по смыслу херсонесским надписи встречаются на стеклянных сосудах, получивших широкое распространение в III–IV вв. Но их нет ос- нований относить к христианской утвари, так как на них такие надписи

32. Подр. см.: Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 68–78.

33. Heyes J. Roman pottery in the Royal Ontario Museum: A Catalogue Royal Ontario Museum. Toronto, 1976, p. 11; Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 77–78 с лите- ратурой.

34. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни..., с. 61–69.

35. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни..., с. 64, 66–68; Зубарь В. М. О не- которых аспектах..., с. 66.

36. Bordenache G. Temi e motivi della plastica funeraria di età romana nella Moesia Inferior // Dacia, 1965, T. 9, p. 164; Cavasef Z. Le caractere chtonien du culte de Dionysos. Stele funéraire Dionysiaque // Pontica, 1975, 6, p. 112; Richmond I. A. Archeology and the After-life in Pagan and Christian Imagery // Riddel Memorial Lectures, 1950, Ser. 20, p. 27.

37. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни..., с. 71, 74.

38. Ранович А. Очерки истории раннехристианской церкви. Москва, 1941, с. 174–176.

39. Cumont F. After life..., p. 120, 126.

40. Матфея 26; Марка 14; Луки 22; Иоанна 15.

сочетались с изображением сцен жертвоприношения. Поэтому, скорее всего, подобные стеклянные сосуды, как и керамические кубки с такими надписями, следует связывать с кругом представлений о загробном мире, характерном для синкретической идеологии поздней античности⁴¹. По наблюдению М. Гвардуччи, из языческой религии близкие формулы заимствованы христианами, но на таких сосудах они, как правило, сопровождались изображениями христианских символов и апостолов, почитавшихся христианской церковью⁴².

Рассматривая надпись «*да будет милостив ко мне бог*», Э. И. Соломоник высказала предположение, что она могла быть раннехристианской, а кубки с такими надписями использовались христианами для причастия⁴³. Исследовательница, предполагая христианскую принадлежность надписи, приводит в качестве аналогии краснолаковое блюдо III–IV вв. с изображением павлина, клюющего виноград, и надписи, которую она убедительно восстановила, как уже известную: «*да будет милостив ко мне бог*». Поскольку павлин, клюющий виноград, в христианской символике мог трактоваться как аллегорическое изображение вкушения учения Христа, Э. И. Соломоник и отнесла эту надпись к раннехристианским⁴⁴.

Однако с таким выводом согласиться трудно. Описанное блюдо, как и кубки с аналогичной надписью в херсонесском некрополе⁴⁵, найдено в земляном склепе некрополя Пантикапея вместе с погребальным инвентарем, обычным для типично античных погребений⁴⁶. Помимо этого, изображение павлина, клюющего виноград, оказалось на двух глиняных штампах, обнаруженных в Ольвии⁴⁷. На них, кроме винограда, изображены шишки пинии (пихты), которые почти всегда встречаются среди атрибутов Сабазия⁴⁸. Но, пожалуй, самым весомым аргументом, свидетельствующим о невозможности связывать кубки с надписью «*да будет милостив ко мне бог*» с христианских культом, является твердо установленный факт их наличия в безусловно языческом домашнем святилище III в., раскопанном в Тире. Анализ материала из этого комплекса показал, что кубки с надписями «*пей, радуясь*» и «*да будет милостив ко мне бог*» не были специфически погребаль-

41. Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 66–67 с литературой.

42. Guarducci M. Epigrafia Greca. Roma, 1974. Vol. 3, p. 513.

43. Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни..., с. 73–74.

44. Там же, с. 74.

45. Лепер Р. Х. Дневник раскопок херсонесского некрополя // Хсб, 1927, Вып. 2, с. 269, № 219.

46. ОАК за 1866 г., с. V–VI.

47. ОАК за 1873 г., с. XXI; Толстой И., Кондаков Н. Русские древности в памятниках искусства. Санкт-Петербург, 1889, Вып. 2, с. 101, рис. 140; Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902–1903 гг. // ИАК, 1906, Вып. 13, с. 185, рис. 139–140.

48. Nilson M. P. Geschichte der griechischen Religion. München, 1974. Bd. 2, S. 660; Милчев Ат. О культе Сабазия в Нижней Мезии и Фракии // ВДИ, 1977, № 2, с. 68.

ной утварю, а предназначались для возлияний в честь богов позднеантичного пантеона⁴⁹.

Скорее всего эта надпись связана с каким-то синкретическим, возможно, безымянным божеством, в культе которого нашли отражение черты Диониса-Сабазия, а также вера в бессмертие души и загробное блаженство. Интересную параллель в этом отношении дают памятники Малой Азии. Здесь в надписях III в., которые нет никаких оснований атрибутировать в качестве христианских, часто встречаются посвящения «богу» без каких-либо локальных особенностей⁵⁰. В Малой Азии также известны посвящения Богу Заступнику, Богу Справедливому, Богу Высочайшему. Во всех этих эпитетах отмечаются определенные качества какого-то абстрактного божества, которое уже не имеет никакого конкретного имени⁵¹. В поклонении такому божеству следует видеть не только тяготение к монотеизму, но и тенденцию к формированию в среде населения языческого монотеизма⁵², проявления которого являлись одной из самых характерных черт идеологии Малой Азии в позднеантичный период⁵³.

Характерной чертой погребального обряда является резкое увеличение с конца II—III вв. в могилах херсонесского некрополя светильников. В III—IV вв. светильники ставились в каждое третье-четвертое погребение, тогда как в I—II вв. они входили в состав инвентаря только одного из 10—15 погребений. Аналогичный факт зафиксирован в погребальном обряде и других некрополях античных центров Северного Причерноморья⁵⁴.

Объясняется это трансформацией идеологии в позднеантичный период. Ведь во всех восточных религиозных течениях огонь, свет и светильники играли важную роль⁵⁵. Роль огня в религиозной жизни, связь светильников с представлениями о потустороннем мире и хтоническими культами подтверждается не только их количественным увеличением в погребениях, но и наличием их на алтарях или рядом с ними в трех помещениях, которые можно атрибутировать как домашние святилища⁵⁶. В них по всей видимости отправлялись хтонические культы или приносились жертвы душам предков, которые также рассматривались в качестве хтонических божеств⁵⁷.

49. Подр. см.: Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 68—70.

50. Голубцова Е. С. Идеология и культура сельского населения Малой Азии I—III вв. н. э. Москва, 1977, с. 165.

51. Там же, с. 166.

52. Свенцицкая И. С. Особенности религиозной жизни народных масс в азиатских провинциях Римской империи (II—III вв.): язычество и христианство // ВДИ, 1992, № 2, с. 61—62.

53. Nilson M. P. Op. cit., S. 574, 577.

54. Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде..., с. 147—156.

55. Подробнее см.: Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 72.

56. Там же, с. 72—73.

57. Rohde E. Op. cit., Bd. 2, S. 234.

Не исключено, что значительная роль огня как божественного элемента в религиозных течениях восточного происхождения привела к постепенному вытеснению обряда трупосожжения трупоположением⁵⁸. Этот процесс начался во II в. в Риме, а с III в. охватил и римские провинции⁵⁹. Следовательно, нет оснований переход от трупосожжения к трупоположению связывать исключительно с распространением христианства⁶⁰.

В Херсонесе также с середины III в. обряд кремации постепенно вытесняется трупоположением. Видимо, немалую роль в этом сыграли изменения в области идеологии, которые происходили в III–IV вв., и, в первую очередь, распространение в среде горожан синкретических восточных религиозных культов, требовавших сохранения тела для будущей жизни⁶¹. Но обряд трупоположения не сразу вытеснил кремацию. В некрополе Херсонеса открыты погребальные комплексы, которые свидетельствуют об использовании трупосожжения вплоть до первой половины V в.⁶²

Обращает на себя внимание еще одна черта погребального обряда — значительное увеличение по сравнению с эллинистическим периодом различных амулетов, оберегов и талисманов⁶³. Наличие в составе погребального инвентаря вещей этой категории свидетельствует о широком распространении среди населения города магии⁶⁴. Известно, что магия играла достаточно заметную роль в позднеантичной идеологии, особенно в восточных областях Римской империи, оказывавших сильное воздействие на религиозную жизнь всего древнего мира⁶⁵.

Рост популярности магии в Херсонесе связан с изменениями в идеологии, главным образом с распространением в среде жителей восточных синкретических религиозных течений, в которых значительное место занимала вера в сверхъестественные силы⁶⁶. Наличие в погребениях большого количества амулетов и апотропеев, с одной стороны, свидетельствует о су-

58. Cumont F. *Recherches...*, p. 32, 422–423; Turçan R. *Origines et sens de l'inhumation à l'époque impériale // Revue des Études Anciennes*, 1958, 40, 3–4, p. 346; Nock A. D. *Essays on Religion and the Ancient World*. Cambridge, 1972, 2, p. 277–290.

59. Toynbee J. M. C. *Death and Burial in the Roman World*. New York, 1971, p. 40.

60. Richmond J. A. *Op. cit.*, p. 18–19; Turçan R. *Origines et sens...*, p. 341–346.

61. Richmond J. A. *Op. cit.*, p. 41–47.

62. Зубарь В. М. *Некрополь Херсонеса...*, с. 58.

63. Там же, с. 111.

64. Зубарь В. М. *О некоторых аспектах...*, с. 74.

65. Cumont F. *Les religions orientales dans la paganisme Romain*. Paris, 1907, p. 196–235; Cumont F. *After life...*, p. 118; Wendland P. *Die hellenistisch-römische Kultur in ihren Beziehungen zu Judentum und Christentum*. Tübingen, 1907, S. 161–179; Кобылина М. М. *Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые века нашей эры*. Москва, 1978, с. 10 и сл.; Свенцицкая И. С. *Указ. соч.*, с. 58.

66. Неверов О. Я. *Магические амулеты императорской эпохи: Исследование феномена и опыт классификации // Искусство и религия*. Ленинград, 1981, с. 39.

ществленных изменениях в области идеологии, а с другой — отражает прогрессирующий кризис античной идеологии⁶⁷.

Яркой иллюстрацией этого является роспись склепа, раскопанного на территории херсонесского некрополя в 1894 г.⁶⁸ Изображение четы героизированных умерших, уносимых ввысь Эротом, фигуры пляшущей вакханки, птиц, растительного орнамента — все это указывает на связь фресковой живописи, открытой здесь, с кругом сложных синкретических мистических представлений, в которых нашли отражение хтонические аспекты культа Диониса-Сабазия, апофеоза покойных, вера в бессмертие души и надежда на лучшую участь в потустороннем мире⁶⁹. В позднеантичный период такие представления были характерны не только для утонченных философских учений, но и для мировоззрения широких слоев населения, считавших, что в мистическом экстазе человек сливается с божеством⁷⁰. Именно эти идеи и питали веру в апофеоз простых людей, и эти идеи нашли наиболее широкое распространение во II—III вв.⁷¹

Помимо религиозных течений, связанных с античным политеизмом и языческим монотеизмом, в Херсонесе фиксируется наличие адептов иудаизма. Самым ярким свидетельством иудейского присутствия здесь является известняковая прямоугольная плита с вырезанным на ней изображением семисвечника — меноры, которая была обнаружена в апсиде так называемой базилики 1935 г.⁷² Вероятно, этот памятник можно связывать с большим общественным зданием более раннего времени, расположенным на месте будущей базилики. С этим же зданием, которое атрибутируется исследователями в качестве синагоги, связаны фрагменты штукатурки с граффити на иврите⁷³. Таким образом, видимо, в Херсонесе проживало какое-то количество иудеев, которые оказывали определенное влияние на религиозную жизнь в позднеантичный период.

Приведенные данные убедительно свидетельствуют, что в Херсонесе первых веков н. э. в области идеологии происходили весьма существенные изменения, связанные с проникновением в город через античные центры Южного Причерноморья и дунайские провинции Римской империи новых религиозных течений. Широкий круг источников позволяет заключить, что этот процесс затронул различные слои населения и, в первую очередь, его

67. Зубарь В. М., Мещеряков В. Ф. Указ. соч., с. 111; Свенцицкая И. С. Указ. соч., с. 58—59.

68. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 443 и сл.

69. Подр. см.: Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 74—79.

70. Rohde E. Op. cit., Bd. 2, S. 385; Richmond J. A. Op. cit., p. 28; Cumont F. After life..., p. 118.

71. Cumont F. After life..., p. 111—112.

72. НЗХТ, инв. № 150/36579; Соломоник Э. И. К вопросу о населении Херсонеса Таврического // Социальное развитие Византии. Свердловск, 1979, с. 119—125.

73. Подр. см.: Оверман Э., Макленнан Р., Золотарев М. И. К изучению иудейских древностей Херсонеса Таврического // Археология, 1997, № 1, с. 57—63.

социальную верхушку, которой в своем большинстве принадлежали семейные усыпальницы с разнообразным набором погребального инвентаря⁷⁴.

Несмотря на определенную консервативность в области идеологии и погребальном ритуале, Херсонес не был центром, где в неизменном виде на протяжении веков сохранялись греческие обычаи и верования. Его включение в сферу римской политики, изменения в политической жизни, государственном строе, социальных отношениях не могли не отразиться на идеологии населения⁷⁵. Приток в город выходцев из Малой Азии, восточных и дунайских провинций Римской империи, наличие в городе римских солдат-фракийцев и членов их семей, римских вольноотпущенников, какого-то количества иудеев, а также тесные экономические и культурные контакты с другими районами античного мира — все это привело к определенным изменениям в составе населения и его верованиях.

Наряду с изменениями в официальном пантеоне, в идеологии населения начинают проявляться определенные тенденции к монотеизму. Старые традиционные культы вытеснялись новыми, большей частью восточного происхождения, в которых значительное место занимало обещание загробного блаженства, а также всевозможные таинства и суеверия. Эти изменения в идеологии, которые имели место на всей территории Римской империи, были той средой, которая питала складывавшуюся в позднеантичную эпоху христианскую религию.

Изучение различных аспектов христианизации населения Херсонеса начато уже давно. В конце XIX — начале XX вв. анализу источников и исследованию этой проблемы был посвящен ряд работ отечественных ученых⁷⁶. Но на историографию того времени заметный отпечаток наложило церковное понимание этого явления, которое главным образом основывалось на не критическом отношении к фактам, содержащимся в «Житиях св. епископов Херсонских». В первую очередь это касалось времени проникновения христианской идеологии в город, которое иногда относилось даже к I в. н. э. и связывалось с ссылкой в Херсонес римского епископа Климента⁷⁷. Используя

74. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 120—121.

75. Подр. см.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). Киев, 1993; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. Киев, 1994.

76. Ливанов Ф. В. Указ. соч; Покровский С. В. Апокрифические сказания об Апостольской проповеди по Черноморскому побережью // ЗООИД, 1898, Т. XXI; Франко І. Святий Клімент у Корсуні // Записки наукового товариства ім. Шевченка, 1903, Кн. VI, Т. 1, VI, с. 145—180; Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских. Исследования и тексты // Записки Императорской Академии наук, 1906, Серия VIII, Т. 8, № 3, с. 1—81; Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов Херсонских Василия, Капитона и иных с ними // ИАК, 1907, Вып. 23, с. 108—112; Шестаков С. П. Указ. соч., с. 13—29; Латышев В. В., Кекелидзе К. Жития святых епископов Херсонских в грузинской минее // ИАК, 1913, Вып. 49, с. 75—88; Ростовцев М. И. Указ. соч.

77. Франко І. Указ. соч., с. 147.

сообщения в «Житиях св. епископов Херсонских» о миссионерской деятельности проповедников в начале IV в. и данные о крещении населения города в 325 г. епископом Капитоном, дореволюционные исследователи пытались отыскать памятники, которые можно было бы связать с христианизацией Херсонеса уже в IV в.⁷⁸

Во второй половине XX в. вопросы проникновения и становления христианства в той или иной мере затрагивались в работах общего и специального плана⁷⁹. В последние десятилетия непосредственно вопросу о времени проникновения христианства в Херсонес посвящены работы В. Ф. Мещерякова, П. Д. Диатроптова и ряда других исследователей⁸⁰. В целом принимая выводы указанных исследователей о довольно поздней христианизации основной массы населения Херсонеса, следует отметить, что в ряде случаев выдвинутые ими положения нуждаются в уточнении и дополнении. В первую очередь это касается материалов херсонесского некрополя. Однако, прежде чем непосредственно перейти к археологическому материалу, необходимо остановиться на анализе источников, которые используются для доказательства положения о проникновении христианства в Херсонес уже в I в.

В первую очередь это православное предание о том, что якобы первым христианином, попавшим в Херсонес, был апостол Андрей. Но вплоть до IX в., когда монахом Епифанием были написаны «Деяния и хождения святого и всехвального апостола Андрея, соединенные с похвалой», деятельность этого ученика Павла не связывалась с Херсонесом. Только Епифаний, повторивший в конце VIII — начале IX вв. легендарный путь апостола в Кры-

78. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 42—56; Шестаков С. П. Указ. соч., с. 13—29.
79. Беляев С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика из Херсонеса (по материалам раскопок 1973—1977 гг.) // ВВ, 1979, Т. 40, с. 114—126; Кутайсов В. А. Четырехапсидный храм в Херсонесе // СА, 1982, № 1, с. 155—169; Соломоник Э. И. Из истории религиозной жизни..., с. 55—77; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес // МИА, 1959, Т. 63; Якобсон А. Л. К изучению фресок из южного нефа «Базилики 1935 г.» в Херсонесе // СА, 1978, № 2, с. 96—104.
80. Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом в IV—VI вв. // Античная гражданская община. Межвузовский сборник научных трудов. Москва, 1986, с. 127—151; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Северном Причерноморье.: Автореферат диссертации к. и. н. Москва, 1988; Зубарь В. М. По поводу датировки христианской росписи склепов из некрополя Херсонеса // Научно-атеистические чтения в музеях. Ленинград, 1988, с. 3—14; Зубарь В. М., Павленко Ю. П. Херсонес Таврический и распространение христианства на Руси. Киев, 1988; Зубарь В. М. Проникновение и утверждение христианства в Херсонесе Таврическом // Византийская Таврика. Киев, 1991, с. 8—29; Колесникова Л. Г. Раннехристианская скульптура Херсонеса // Херсонес Таврический. Ремесло и культура. Киев, 1974, с. 55—64; Мещеряков В. Ф. Проникновения христианства в Херсонес Таврийский // Вісник ХДУ, 1975, № 118, Історія, Вип 9, с. 100—108; Мещеряков В. Ф. О времени появления христианства в Херсонесе Таврическом // Актуальные проблемы изучения истории религии и атеизма. Ленинград, 1978, с. 121—144; Мещеряков В. Ф. Религия и культы..., с. 16.

му, зафиксировал здесь традицию его почитания и включил эти места, и в частности Херсонес, где Андрей «оставался долгое время», в маршрут апостола. Позднее древнерусские летописцы изобразят путешествие Андрея еще дальше на север, вплоть до Киева и Новгорода⁸¹.

Не менее легендарно и сообщение церковных источников о том, что прибывший в Херсонес в 94 г. ссыльный третий римский епископ Климент нашел там более двух тысяч христиан⁸². Но Евсевий Памфил, создатель первой «Церковной истории» (первая половина IV в.) ничего не говорил о мученической смерти епископа Климента, равно как и о его пребывании в Херсонесе.⁸³ Впервые упоминание о мученической гибели Климента присутствует в полной неточностей «Церковной истории» писателя начала V в. Руфина, хотя здесь Херсонес также пока не называется⁸⁴. Кончина Климента связана с Херсонесом значительно позднее. А подробности деятельности епископа в городе, в частности строительство при нем 75 церквей, обращение в новую веру по 500 человек ежедневно и прочее, появляются в самых поздних версиях его «Житий»⁸⁵.

Если даже не подвергать сомнению факт существования римского епископа Климента как исторической личности и его пребывание в Херсонесе⁸⁶, данные «Житий» о наличии в городе многих тысяч христиан и функционировании здесь 75 церквей выглядят совершенно легендарными, если исходить из того, что известно о Херсонесе этого времени. В рассказе его биографа Ириней Лионского о мученичестве папы говорится о расположенных вблизи города мрамороломнях. Поэтому не исключено, что в данном случае имелся ввиду не город Херсонес Таврический, а полуостров Херсонес Фракийский, где действительно много каменоломен, где добывался мрамор⁸⁷.

Исходя из этого, есть все основания заключить, что сообщения о пребывании апостола Андрея и римского папы Климента не соответствуют исторической действительности. Поэтому для объективного освещения сложного и неоднозначного процесса христианизации населения Херсонесе-

81. Подр. см.: Петровский С. В. Указ. соч.; Шестаков С. П. Указ. соч., с. 14; Васильевский В. Г. Хождение апостола Андрея в стране мирмидонян // Васильевский В. Г. Труды, 1909, Т. 2, Вып. 1, с. 215–295; Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Указ. соч., с. 49; Виноградов А. Ю. К становлению легенды об Андрее Первозванном – апостоле Понта // Византия и Крым. Тезисы докладов. Симферополь, 1997, с. 24–26; Иванов С. Апостол Андрей в Мирмекии // Византия и Крым. Тезисы докладов. Симферополь, 1997, с. 47–48.

82. Подр. см.: Франко I. Указ. соч., с. 145–180.

83. Церковная история, сочиненная Евсевием Памфилом, епископом Кесарии Палестинская. Москва, 1786, Ч. I, с. 161.

84. Лебедев А. П. Эпоха гонений на христиан и утверждение христианства в греко-римском мире при Константине Великом. Москва, 1897, с. 80.

85. Шестаков С. П. Указ. соч., с. 14–16.

86. Франко I. Указ. соч., с. 146–147.

87. Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Указ. соч., с. 48–49.

са необхідно обратитися к археологическим источникам, которые аутентичны, а также позволяют с научной точки зрения рассмотреть проблему проникновения и утверждения новой религии в среде населения города.

В IV – VII вв. городские кварталы Херсонеса подверглись нивелировке и значительной перестройке, связанной с оживленной строительной деятельностью под руководством византийских императоров в Таврике⁸⁸. В ходе развернувшегося строительства погибли многие памятники IV – начала VI вв., что явилось одной из причин крайне незначительного количества дошедших до нас из раскопок городища материалов этого времени. Такое положение определяет огромное значение для исследования истории и культуры Херсонеса данных некрополя. Несмотря на плохое состояние материалов из погребальных комплексов, раскопанных в дореволюционный период, их все же следует шире, чем это делалось ранее, привлекать для изучения идеологии населения города. Ведь в материалах погребального обряда, в первую очередь, должна была найти отражение трансформация религиозных представлений, связанных с культом мертвых.

Основным типом погребальных сооружений, где совершались захоронения на протяжении первых веков, как уже говорилось, были склепы с нишами-лежанками, вырубленные в скале, и грунтовые могилы⁸⁹. Характерной чертой некрополя в позднеантичный период было использование для погребений склепов, которые были построены в более раннее время⁹⁰. Но, наряду с уже построенными и, видимо, заброшенными склепами, которые иногда подвергались незначительной перестройке, в IV – VII вв. продолжают строиться и новые, хотя масштабы этого строительства не идут ни в какое сравнение с предшествующим временем⁹¹.

Не исключено, что одним из наиболее точных показателей христианской принадлежности погребенных в склепах являются ниши-лежанки, отгороженные от погребальной камеры каменными или черепичными закладами⁹². В результате этого прах погребенных полностью изолировался⁹³. Этим группа, видимо, христианских склепов, в том числе и с христианской росписью, отличалась от подавляющей массы аналогичных погребальных сооружений некрополя Херсонеса первых веков н. э., в которых хоронились

88. Бертье-Делагард А. Л. Надпись времени императора Зенона в связи с отрывками из истории Херсонеса // ЗООИД, 1893, Т. XVI, с. 53; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 287, 299.

89. Подр. см.: Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 252 – 256.

90. Зубар В. М. Склепы с нишами-лежанками с некрополя Херсонеса..., с. 39 – 40.

91. Там же, с. 39 – 40.

92. Там же, с. 40.

93. Такое оформление ниш-лежанок отмечено в склепах 1904 (1853), 1907, 1909 и 1912 гг. с христианской росписью. В склепах, раскопанных в некрополе боспорского города Китея позднеантичного периода, в роли такого заклада лежанки выступал матерчатый полог, крепившийся над лежанкой на железных гвоздях. Подр. см.: Гайдукевич В. Ф. Некрополи некоторых боспорских городов // МИА, 1959, № 69, с. 228.

нехристиане⁹⁴. Такая конструктивная особенность склепов позволяет говорить о разном отношении к погребальному культу язычников и христиан.

Если погребальный культ первых отправлялся преимущественно в рамках семьи и ближайшими родственниками, то погребения ранних христиан рассматривались как общественные. Здесь собирались единоверцы в дни поминовения усопших и мучеников. Такие погребальные сооружения служили местом отправления культовых действий, литургий и поминальных трапез, что требовало более или менее длительного присутствия определенного, хотя, вероятно, еще количественно ограниченного коллектива единоверцев в погребальной камере. В силу этого лежанки с останками умерших и отгораживались от пространства погребальной камеры, служившего для многократных посещений единоверцами умерших⁹⁵. Обстановка подземного склепа как нельзя лучше отражала «божественный мрак» и ту атмосферу, в которой совершалось богослужение в ранних еще немногочисленных христианских культовых сооружениях⁹⁶. Подтверждается сказанное и тем, что в склепах, в том числе и с христианской росписью, втором 1907 и 1909 гг.⁹⁷, в погребальных камерах были вырублены специальные скамейки для сидения, что является еще одной своеобразной конструктивной особенностью херсонесских склепов с захоронением христиан.

Вместе с тем склепы с заложенными нишами-лежанками не могут рассматриваться в качестве надежного показателя наличия христиан в Херсонесе уже в IV в., так как появление такой конструктивной особенности датируются более поздним временем и, скорее всего, относятся уже к VI–VII вв. Например, в склепе, который был раскопан А. К. Тахтаем, среди погребального инвентаря обнаружено две поясные пряжки раннесредневекового времени⁹⁸.

В статьях, посвященных проникновению христианства в Херсонес, В. Ф. Мещеряков на основании материалов херсонесского некрополя пришел к заключению, что захоронений, которые можно атрибутировать в качестве христианских, немного. Ко второй половине IV – началу V вв. он относит 43 погребальных комплекса⁹⁹. Но просмотр выделенных им погребений показал, что имеющиеся в них материалы не позволяют безогово-

94. Зубар В. М. Склепы з нішами-лежанками..., с. 40. См.: Уваров А. С. Христианская символика, Ч. 1. Символика древне-христианского периода. Москва, 1908, с. 120.

95. Уваров А. С. Указ. соч., с. 118.

96. Подр. см. Аверинцев С. С. Судьбы европейской культурной традиции в эпоху перехода от античности к средневековью // Из истории культуры средних веков и Возрождения. Москва, 1976, с. 54, 57; Якобсон А. Л. Закономерности и этапы развития архитектуры средневекового Херсонеса // ВВ, 1988, Т. 49, с. 162.

97. Подр. см. ниже.

98. Тахтай А. К. Археологические открытия в Херсонесе в 1942–1944 гг. // КСИИМК, 1947, Вып. 14, с. 125.

99. Мещеряков В. Ф. Проникновения христианства..., с. 105; Мещеряков В. Ф. О времени появления..., с. 132.

рочно делать вывод об их принадлежности христианам второй половины IV — начала V вв. В подавляющем большинстве таких комплексов, наряду с монетами и вещами второй половины IV — первой половины V вв., присутствовал материал более позднего времени. Более того, пряжки со шитком в форме креста и кресты-тельники, на которые, как на христианские, обращает внимание В. Ф. Мещеряков, датируются временем не ранее VI — VII вв. и не могут служить показателями раннего проникновения христианской идеологии в Херсонес¹⁰⁰.

В целом вещи из некрополя не позволяют говорить о наличии в Херсонесе второй половины IV — первой половины V вв. ярко выраженных погребальных комплексов, которые безоговорочно можно связывать с христианским населением. Напротив, они свидетельствуют о том, что, если здесь и были погребения христиан, то они ничем существенным не выделялись из массы погребений IV — VI вв.

Наиболее показательными в этом отношении являются два неогрabenных склепа, раскопанные в 1982 г. на Западном некрополе Херсонеса. Самые поздние погребения здесь совершались на протяжении второй половины IV в., но ни спецификой погребального обряда, ни инвентарем они не отличаются от массы аналогичных комплексов, которые, вне всякого сомнения, принадлежали языческому населению города¹⁰¹. Аналогичная картина прослеживается в склепе, раскопанном в 1960 г. к юго-востоку от башни XVII, и таком же погребальном сооружении, раскопанном на Западном некрополе Херсонеса в 1986 г., где погребения совершались на протяжении IV — VII вв.¹⁰², а также в других погребальных комплексах этого времени¹⁰³. Здесь отсутствуют какие-либо вещи с христианской символикой, а обычной является посуда для еды и питья, стеклянные сосуды, светильники, украшения и монеты, т. е. те предметы, которые клались с умершим на протяжении всей античной эпохи. Причем, следует особо подчеркнуть, что наличие светильников в позднеантичных погребальных комплексах нельзя считать, как думали некоторые ученые, исключительно христианской чер-

100. Подр. см.: Зубарь В. М. Проникновение и утверждение..., с. 11.

101. Подр. см.: Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новый погребальный комплекс II—IV вв. и экономическое развитие Херсонеса // Античная культура Северного Причерноморья в первые века н. э. Киев, 1986, с. 101—129; Зубарь В. М., Ивлев С. М., Чепак В. Н. Западный некрополь Херсонеса Таврического (раскопки 1982 г.). Киев, 1990, с. 1—44; ср.: Зубарь В. М. Рыжов С. Г., Шевченко А. В. Новый погребальный комплекс Западного некрополя Херсонеса // Античные древности Северного Причерноморья. Киев, 1988, с. 148—165.

102. Подр. см.: Зубарь В. М. Проникновение и утверждение..., с. 13—14; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новые данные о положении Херсонеса Таврического в IV — первой половине VII вв. н. э. // Древности степного Причерноморья и Крыма. Запорожье, 1997, 6, с. 123—131.

103. См.: Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Новые данные о положении Херсонеса..., с. 123—131; Фарбей О. М. Поховальний комплекс ранньосередньовічного часу і деякі питання з історії Херсонеса Таврійського в IV—VI ст. // Археологія, 1998, № 3, с. 122—129.

той ритуала погребения. Широкое использование светильников, которые в христианском вероучении символизировали учение Христа, в погребальной практике и раннехристианских росписях было заимствовано христианами из античной культовой практики¹⁰⁴.

Иногда с христианской символикой связывают изображение двух рыб на щитке светильников, обнаруженных в погребениях некрополя Херсонеса и датирующихся концом III – первой половиной IV в.¹⁰⁵ Но это изображение нельзя считать исключительно христианским, так как в античный период оно было символом брака¹⁰⁶. С христианской символикой совершенно неоправданно связывают изображение четырехлепестковой розетки на щитке светильника, обнаруженном при раскопках склепа по ул. Н. Островской в окрестностях Херсонеса¹⁰⁷. Вообще изображения христианских символов или крестов на щитках светильников встречается крайне редко. Даже в Греции, где христианство в IV в. было в сравнении с Херсонесом широко распространено, светильники, украшенные крестами, изготавливались еще эпизодически¹⁰⁸.

Говоря о светильниках в составе погребального инвентаря херсонесского некрополя, следует подчеркнуть, что только в одном случае вне всякого сомнения можно говорить о наличии на его щитке креста. Этот светильник обнаружен в могиле 108, раскопанной в 1909 г.¹⁰⁹ и относится к продукции малоазийских мастерских, которая датируется первой половиной V в.¹¹⁰ Только не ранее конца V – VI в. светильники с изображением хризмы на щитках или с ручкой в виде креста становятся обычным явлением в Херсонесе¹¹¹.

104. Уваров А. С. Христианская символика, Ч. I, с. 191 ; Функ Ф. К. История христианской церкви от времен апостольских до наших дней. Москва, 1911, с. 91 – 92; Deonna W. L'ornamentation des lampes romaines // Revue Archéologique, 1927, T. XXVI, p. 261; Vágy Es. B., Bóna I. Der spätrömische Südostfriedhof. Die Gräberfelder von Intercisa. Budapest, 1976, Taf. 23; Зубарь В. М., Сорочан С. Б. Светильники в погребальном обряде..., с. 153 – 154.

105. НЗХТ, инв. № 8842/2; 49/36898; ср.: Perlzweig J. Lamps of the Roman Period // The Athenian Agora. Princeton, 1961. Vol. VII, p. 37, N 945; p. 42, N 1299 – 1300.

106. Вальдгауэр О. Античные глиняные светильники. Санкт-Петербург, 1914, № 493, 559.

107. Зубарь В. М., Рыжов С. Г. О датировке нового погребального комплекса из некрополя Херсонеса // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. Киев, 1982, с. 118, рис. 6, 2.

108. Broneer O. Terracotta Lamps // Corinth. Cambridge, 1930, Vol. IV, 2, p. 109 – 110, fig. 52; Perlzweig J. Op. cit., p. 178 – 179, pl. 39; p. 179 – 182, pl. 40; Hayes J. W. Roman pottery..., p. 73 – 74, 83, 121 – 122.

109. НЗХТ, инв. № 1176; Лепер Р. X. Указ. соч., с. 204, рис. 3, 1.

110. Кадеев В. И. Импортные светильники I–IV вв. н. э. // СА, 1969, № 3, с. 169; Зубарь В. М., Костромічова Т. І. Склеп № 20 з некрополя Херсонеса // Археологія, 1978, Вип. 27, с. 60 – 61.

111. НЗХТ, инв. № 41; Сорочан С. Б., Шевченко А. В. Западнопонтійські світильники II–IV вв. из Херсонеса // Ученые записки ХГУ, 1983, № 238, с. 98; ср.: Popescu E. Christianitas Daco-Romana. Florilegium studiorum. Bucuresti, 1994, p. 360 – 362.

Отсутствие в некрополе второй половины IV — начала V вв. специфических черт погребального обряда и вещей с изображением христианских символов свидетельствует о наличии в истории Херсонеса переходного периода от язычества к христианству¹¹². Для него была характерна языческо-христианская символика, использование христианами языческих символов и отсутствие каких-либо исключительно христианских черт в надгробиях и инвентаре могил¹¹³. Ярким памятником, характеризующим этот период в Херсонесе, является надгробие V в. с изображением розетки, вписанной в круг. Это надгробие, безусловно, несет на себе традиции античных надгробных рельефов. Однако в нем розетка, что было совершенно ясно для посвященных, уже символизировала четырехконечный крест, который в круге символизировал христианские представления о вечности, бессмертии и спасении¹¹⁴.

Суть этого переходного периода можно проиллюстрировать словами блаженного Августина. Он писал: «Христиане меньше, чем кто бы то ни было должны отвергать что-либо хорошее только потому, что оно принадлежит тому или другому, только бог — создатель и владелец всего. Поэтому продолжать хорошие обычаи, практиковавшиеся у идолопоклонников, сохранять предметы культа и здания, которыми они пользовались, это значит отобрать у них то, что им не принадлежит, вернуть истинному владельцу, посвящая ему непосредственно в его культе и косвенно в культе святых»¹¹⁵. К этому следует добавить, что в эпоху раннего христианства не было четко регламентированной процедуры похорон, так как сама новая религия проходила период становления, приспособливая к своим нуждам не только многое из языческой обрядовой практики, но и воззрения на потусторонний мир, в частности, учение о бессмертии души, которое окончательно сформировалось в позднеантичный период¹¹⁶.

Начало этого периода в Херсонесе следует относить ко второй половине IV в., когда христиане хоронили своих единоверцев без каких-либо специфических христианских атрибутов¹¹⁷. Свообразие переходного перио-

112. Мещеряков В. Ф. Религия и культуры..., с. 14.

113. Richmond J. A. Op. cit., p. 47—54; Робертсон А. Происхождение христианства. Москва, 1959, с. 166, 176, 178; Lasova C. Problems of Source — Criticism concerning the Period of Late Antiquity in Thrace and Moesia (4th—5th centuries) // Pulpudeva, 1983, 4, p. 233.

114. Созник В. В., Туровский Е. Я., Иванов А. В. Новый христианский памятник из некрополя Херсонеса у Карантинной бухты // Археология, 1997, № 1, с. 64—68; ср.: Латышев В. В. Эпиграфические новости из южной России // ИАК, 1918, Вып. 65, с. 17, рис. 1, 8.

115. Цитировано по Ранович А. Б. Указ. соч., с. 185.

116. Чистович И. Древнегреческий мир и христианство в отношении вопроса о бессмертии души и будущей жизни человека. Санкт-Петербург, 1871, с. 191—210; Richmond J. A. Op. cit., p. 47; Cumont F. After Life..., p. 106, 108—109; Nilson M. P. Op. cit., S. 552—558.

117. Мещеряков В. Ф. О времени появления..., с. 132—134.

да от язычества к христианству здесь выразилось в устойчивом сохранении частью населения традиционных черт погребального обряда. Это — эпизодически применявшийся до середины V в. обряд кремации и захоронения детей в амфорах, связанные с языческой идеей плодородия, которые фиксируются в некрополе вплоть до V — VI вв.¹¹⁸ Указанные черты обряда захоронения характерны для античных некрополей более раннего времени, но совершенно не совместимы с христианскими взглядами на погребальный ритуал.

На территории некрополя Херсонеса до настоящего времени открыто восемь склепов с христианской росписью, которые в свое время М. И. Ростовцев датировал второй половиной IV — началом V вв. и считал наиболее весомым аргументом в пользу вывода о сравнительно раннем проникновении христианства в среду населения города.¹¹⁹ Однако после публикации в начале века фундаментального труда М. И. Ростовцева, часть которого была посвящена херсонесским расписным склепам¹²⁰, эти памятники специально не привлекали внимания исследователей. А между тем новые материалы и разработки внесли много нового в проблему проникновения и утверждения христианства в Херсонесе. Вследствие этого назрела настоятельная необходимость вернуться к анализу склепов с раннехристианской росписью на основе современных данных, еще раз рассмотреть эти памятники раннехристианского искусства и попытаться определить их место в культурно-историческом развитии Херсонеса.

Христианская роспись херсонесских склепов в свое время была достаточно подробно рассмотрена в монографии М. И. Ростовцева¹²¹, которая по сути дела сейчас является единственным полноценным источником по этим памятникам. Более того, анализ фресковой живописи христианских склепов Херсонеса и ее интерпретация, сделанные М. И. Ростовцевым, не потеряли своего огромного значения до настоящего времени, хотя ряд положений, высказанных этим выдающимся отечественным исследователем, с учетом нового материала, естественно, нуждается в уточнении и корректировке. В связи с тем, что эта книга сейчас малодоступна, прежде чем приступить к характеристике раннехристианской росписи херсонесских склепов, необходимо привести ее суммарное описание, ведь кроме этих данным и далеко несовершенных рисунков, собранных М. И. Ростовцевым, к сожалению, сейчас отсутствует какой-либо надежный материал об этих уникальных памятниках.

Склепы с христианской росписью открыты на территории всего некрополя Херсонеса, расположенного за оборонительными стенами. Хотя, судя

118. Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 50, 58; Зубарь В. М., Рыжов С. Г., Шевченко А. В. Указ. соч., с. 150; Зубарь В. М. Проникновение и утверждение..., с. 16, рис. 7.

119. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 503—507.

120. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 443—507.

121. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 449—507.

по имеющимся сейчас данным, они в основном концентрировались на лучше всего изученных в археологическом отношении участках некрополя у Загородного храма и на берегах Карантинной бухты. Два склепа раскопаны за Западными оборонительными стенами, а один к северу от Девичьей горы. Вполне возможно, такое расположение заведомо христианских склепов свидетельствует об использовании христианами в период бытования таких склепов не какого-то компактного участка, как это представлялось некоторым исследователям, а большей части бывшего античного некрополя города.

Склеп 1903 г. открыт к юго-востоку от Загородного храма, трапециевидный в плане с тремя нишами-лежанками. Все стены погребального сооружения были покрыты цемянкой. Сверху был нанесен слой тщательно выглаженной штукатурки, а по ней сделана побелка, которая на своде камеры имела светло-голубой оттенок. По побелке нанесена фресковая живопись, которая, к сожалению, сохранилась плохо¹²².

Поле росписи занимало пространство стен погребальной камеры под нишами-лежанками, а также верхние части угловых простенков погребальной камеры, между нишами-лежанками задней и боковых стен. Три стены на высоте 0,15 м от пола камеры расписаны тремя прямоугольниками, два из которых большие, а третий, средний, малый. Рамка больших прямоугольников написана тремя линиями черной, серой и снова черной краской. В большие прямоугольники вписаны ромбы, состоящие из тройной рамки, сделанной черной, белой и черной краской.

В середину ромбов вписан круг, состоящий из трех кругов красного, белого и красного цвета. Внутреннее пространство круга заполнено желтым фоном, на котором коричневой краской схематически прорисованы деревья с ветками. Углы прямоугольников, как и части ромбов, не занятых кругом, имитированы под панели мраморной облицовки желтой и коричневой красками по белому или желтому полю. В имитации панелей преобладал коричневый тон. В средней части росписи стен располагался прямоугольник меньших размеров, состоявший из рамки тех же цветов. В его центр вписан круг в черной рамке. На желтом фоне круга нарисовано черной краской дерево с коричневыми листьями. Свободное поле этих прямоугольников также имитировано под мраморную облицовку на белом фоне¹²³. На основании имеющихся данных можно заключить, что роспись нижней части стен погребальной камеры этого склепа была оформлена в виде расписного декора жилого помещения, которая, вероятно, была обычной для панелей херсонесских домов этого времени.

Между задней и правой от входа стенами, на высоте ниши-лежанки, желтой профилированной рамкой изображена продолговатая, вертикаль-

122. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет раскопках в Херсонесе Таврическом в 1903 г. // ИАК, 1905, Вып. 16, с. 98, № 1494; ОАК за 1903 г. Санкт-Петербург, 1906, с. 38; Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 449–451; табл. СХI, 2; СХII.

123. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 450–451; табл. СХII.

но стоящая плита, на которой в середине на белом фоне сидит птица влево, с повернутой вправо головой голубого оттенка. Хвост желтый с красными тенями. Брюшко лилово-синее. Лапы красные. В клюве птица держит оливковую ветвь. Над этим изображением имелся рисунок птицы меньших размеров, прорисованный черным контуром. Тулово птицы заполнено синим цветом ¹²⁴.

Между задней и левой стеной погребальной камеры такая же прорисованная плита в профилированной рамке, на которой изображена ветка без листьев. На ней сидит птица, возможно, голубь влево, с повернутой вправо головой. Роспись сделана в тех же тонах, что и птица на предыдущем рисунке ¹²⁵.

На своде камеры роспись не сохранилась. Лишь в правом углу прослежены следы красной краски от рамки, которой, вероятно, был оформлен весь свод.

Склеп 1904 (1853) г. также располагался к северо-востоку от Загородного храма. В 1853 г. он был раскопан графом А. С. Уваровым, а затем в 1904 г. вновь расчищен по просьбе М. И. Скубегова К. К. Косцюшко-Валюжиничем ¹²⁶. Склеп представлял собой обычное для некрополя Херсонеса погребальное сооружение, трапециевидное в плане, с передней более длинной стеной. В стенах погребальной камеры вырублены ниши-лежанки. В левой от входа и задней стенах по две, одна над другой, а в правой — одна. Причем, ниша-лежанка в этой стене отличалась определенным архитектурным своеобразием. Она имела аркосолий и была углублена, представляя собой своеобразный саркофаг, предназначенный для гроба с телом умершего. Эта ниша-лежанка была отделена от погребальной камеры пятью плитами, которые отгораживали тело, похороненное в ней. Все стены погребальной камеры, как и склепов 1905 и 1909 гг. ¹²⁷, оштукатурены известью с добавлением соломы, древесного угля и песка. Штукатурка тщательно выглажена и отполирована, а поверх нее сделана фресковая роспись, которая занимала пространство свода, стены со входом и правой от входа стены.

Левая от входа и задняя стена оштукатурены, но не расписаны. На этих стенах имелась лишь линия красного цвета, которая имитировала панель в нижней части стен погребальной камеры. В ее углах имелись вертикальные линии того же цвета, а по краям ниш-лежанок были сделаны горизонтальные линии красного цвета. Свод склепа также был обрамлен такой же линией ¹²⁸.

124. Там же, с. 451; табл. СХП, А.

125. Там же, с. 451; табл. СХП, В.

126. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г. // ИАК, 1907, Вып. 25, с. 123, № 2114, с. 168; Косцюшко-Валюжинич Д. Н. О результатах раскопок последнего времени в Херсонесе // ИТУАК, 1911, Вып. 45, с. 55 и сл.; Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 452–457; табл. CIV, 2; CV, 3; CVI; рис. 86.

127. См. ниже.

128. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 452–453.

В центре потолка погребальной камеры изображен круглый плетеный веночек, от которого к четырем углам склепа расходились вытянутые в прямую линию гирлянды, которые, по мнению М. И. Ростовцева, создавали иллюзию крестовидного свода. Причем, рисунок сделан по предварительно прочерченным линиям еще по сырой штукатурке. Судя по прорисовке, гирлянда сухая, плотная, состояла из жестких серовато-зеленых листьев, вероятно, лавра. По своему характеру изображение гирлянды восходит к эллинистическим образцам живописи и такие гирлянды присутствуют в росписи главным образом первых веков н. э. и позднеантичного периода.¹²⁹

Прямые линии гирлянд-радиусов посередине перехвачены туго стягивающими их красной, малиновой и еще раз красной лентами. В месте соединения гирлянды с венком они еще раз перехвачены красной лентой. В тех же местах и веночек перехвачен такой же тройной лентой тех же цветов. В углах свода гирлянды заканчивались много раз завязанными петлями и узлами. В поле, ограниченном венком, была вписана желтой краской с красными бордюрами монограмма Христа. Справа от монограммы изображена буква ω, а слева — несохранившаяся α.

Справа от входа, в правом простенке входной стены, была изображена мужская фигура вправо, с выдвинутой вперед левой ногой¹³⁰, которая сверху и слева обрамлена красной полосой. Мужчина одет в желтую тунику с длинными рукавами, не достигающую до колен и подпоясанную в талии, и желтые штаны, на краях которых желтый цвет переходит в красный. На рукавах туники — красные обшлага. Внизу туники — черная вставка. Обе руки мужчины вытянуты. В них, по мнению М. И. Ростовцева, базирующемуся на аналогии из росписи других херсонесских склепов, видимо, первоначально были две свечи¹³¹. Слева от входа на хорошо сохранившейся штукатурке — красная полоса, идущая по краям простенка, но каких-либо следов росписи нет.

Стена, расположенная справа от входа, была почти полностью расписана. Роспись располагалась на низкой панели, отделенной сверху красной линией. Простенок между задней стеной и нишей-лежанкой в правой стене трактован как сплошное поле, на котором изображена могучая виноградная лоза с гроздьями, нанесенными красной краской по белому фону. Низ этой стены, под нишей-лежанкой, орнаментирован красными разводами по желтому полю, имитируя мраморную облицовку, как и в склепе 1903 г.

Как уже говорилось, заклад ниши-лежанки в правой стене состоял из пяти плит, обрамленных со всех сторон красной полосой. На каждой из них изображено дерево с круглыми плодами желтого цвета с красным ободком. На задней стене ниши-лежанки был нарисован веночек, аналогичный изображению на своде, но менее пышный и сплетенный не только из лавра, а

129. Там же, с. 454.

130. Там же, табл. CVI.

131. Там же, с. 455.

из цветов и, может быть, шишек¹³². На правой узкой стене этой ниши-лежанки — нарисованная красной, желтой и, возможно, коричневой красками птица вправо, которая сидит на зеленой ветке или на земле, показанной четырьмя параллельными линиями красного и черного цвета. Лапы птицы большие и крепкие, оперение пестрое, желтое с красным в сохранившейся части тулова, что позволяет эту птицу идентифицировать как павлина.

По характеру росписи ниши-лежанки в правой от входа стене и венку на своде М. И. Ростовцев в сугубо предположительном плане считал возможным связывать совершенное здесь погребение захоронением одного из херсонесских мучеников¹³³.

Склеп 1905 г. обнаружен к юго-западу от Загородного храма, в 50 м от склепа, описанного выше¹³⁴. Склеп, вырубленный в скале, также имел в плане трапециевидную форму, но в данном случае более длинной была его задняя стена. В этой стене была сооружена ниша-лежанка в форме аркосолия, где было совершено наиболее почитаемое погребение. Об этом свидетельствует примыкающая к задней стене небольшая ниша для установки светильников и характер росписи самой стены. В правой и левой стенах погребальной камеры было вырублено по две ниши-лежанки, одна над другой. Все стены погребальной камеры были оштукатурены так же, как и в предыдущем склепе. По штукатурке сделана роспись на потолке и на стенах.

Роспись свода склепа сохранилась плохо, но, судя по контурам рисунка, врезанным в штукатурку, здесь в центре надежно восстанавливается венок, от которого к четырем углам камеры шли прямые гирлянды, такие же как и в предыдущем склепе. В левом углу свода сохранилась гирлянда из лавровых листьев почти черного цвета, с вплетенными в листья красными трилистниками. В нескольких местах гирлянда была перехвачена красной лентой.

По всему периметру склепа идет довольно широкая черная полоса, которая отделяет своеобразную панель от верхней части склепа, но над этой полосой не все стены трактованы одинаково. Входная стена над панелью была украшена квадратами, которые имитировали мраморную облицовку стены. В каждом квадрате росписи мрамор имитировался синим цветом по белому фону и был заключен в розовато-желтую рамку. В центр квадрата был вписан ромб с желтым полем, а в ромб, в свою очередь, зелеными линиями по зеленому фону вписан круг¹³⁵.

Но наиболее богато была расписана задняя стена погребальной камеры, где располагалась ниша-лежанка с аркосолием. С внешней стороны рамка

132. Там же, табл. CVI, рис. 86, а.

133. Там же, с. 456—457.

134. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 458—463; табл. CIV, 1; CVII; CVIII; Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1905 г., с. 118, № 2086; Скубетов М. И. Проект реставрации росписи склепа № 2086 // ИАК, 1907, Вып. 25, с. 166 и сл.

135. Ростовцев М. И. Указ. соч., табл. CVII, 2.

аркосолия была украшена густой гирляндой из лавровых листьев с вплетенными в них местами светло-красными трилистниками. В трех местах эта гирлянда трижды была перевязана красной, зеленой и опять красной лентами. На концах гирлянда связана красноватыми тесемками¹³⁶. Простенки между аркосолием и боковыми нишами-лежанками также заполнены рисунками. Слева изображена серая с черными тенями птица, вполне возможно голубь, справа птица, сидящая, вероятно, на лавровой ветке без листьев с черными круглыми плодами. Под веткой — рог изобилия с красным контуром, а рядом, слева, ветка хвойного дерева с темной листвой (кедр?) и шишками. Справа от аркосолия также изображена птица влево зеленоватого цвета, также сидящая на ветке. Дереву, на ветке которого сидит птица, принадлежат и побеги с шишками пинии. Сверху, над птицей, нарисован предмет, который, по мнению М. И. Ростовцева, напоминает пелту амазонок¹³⁷.

Внутри стена аркосолия также обрамлена по линии арки гирляндой, перевязанной лентами с тесемками на концах. Чередование цветов отдельных сегментов гирлянды, разделенных черными завязками, с точки зрения М. И. Ростовцева, объясняется характером гирлянды, густо сплетенной из зелени и каких-то розовых листков или цветов, нанизанных на нити.

Вся задняя стена аркосолия занята широковетвистой виноградной лозой без листьев с гроздьями. Слева — гроздья черного цвета, справа — темно-желтого¹³⁸. На потолке аркосолия изображены две птицы, вероятно, голуби. Слева — зеленая (или серая) птица с желтыми (темными?) крыльями и красной грудкой. Справа — красная птичка с черными крыльями. Птица в левой части арки, а также, вероятно, и в правой, сидит на ветке с распустившимися и полурастопившимися цветами шиповника. Не исключено, что между ними разбросаны лепестки этого же растения¹³⁹.

Несколько иной характер носит роспись боковых стен погребальной камеры, в которых вырублено по две ниши-лежанки. Пространство между лежанками орнаментировано длинной вытянутой гирляндой из лавровых листьев, которые, однако, не доходят до углов погребальной камеры. Простенки между входной и задними стенками, а также нишами-лежанками были заполнены расписной имитацией под мраморные стены по желтому фону¹⁴⁰. Верхняя часть простенков по обе стороны верхних ниш-лежанок была расписана. По обеим сторонам каждой лежанки располагалось по одной горящей свече. Рядом с ними, в простенках, располагавшихся у входной стены, изображены ветви и деревца с большими круглыми плодами. Внутренние стенки нижних боковых лежанок не были расписаны, а короткие стены верхних ниш были украшены ветками. Рядом с передней

136. Там же, табл. CVII, 1, 2.

137. Там же, с. 461; табл. CVII, 1; CVIII, 3.

138. Там же, табл. CVIII, 4, 5.

139. Там же, табл. CVIII, 1, 6.

140. Там же.

стеной были изображены ветки без листьев с круглыми черными плодами, видимо, лавра, а рядом с задней стеной — ветки шиповника с почками и цветами.¹⁴¹

Склеп 1907 г. раскопан на участке некрополя, расположенном на южной стороне Карантинной бухты¹⁴². Склеп трапециевидный в плане, с вогнутой внутрь передней стеной. В стенах погребальной камеры вырублено четыре ниши-лежанки: две, одна над другой, справа от входа, и по одной в левой и задней стене. Ниша-лежанка в задней стене тщательно оштукатурена и в древности была закрыта плитами, обнаруженными во время раскопок на полу камеры, под лежанкой. Весь склеп, включая плиты заклада, был оштукатурен цемянкой и известью, по которой сделана побелка.

Роспись погребальной камеры сохранилась очень плохо. В углах прослежены вертикальные красные полосы, продолжавшиеся и вдоль всего свода, отделяя его от стены. Такие же декоративные красные полосы обрамляли ниши-лежанки и входное отверстие. В углах, переднем левом и двух задних, сохранились невыразительные зеленые и голубоватые пятна краски с красными черточками, которые, по мнению М. И. Ростовцева, являлись остатками изображенных здесь цветов и растений.

Второй склеп 1907 г. открыт на северной стороне Карантинной бухты, недалеко от бывших казарм минной роты¹⁴³. Склеп в плане неправильной трапециевидной формы с несколько вогнутыми задней и передней стенами. Свод камеры не совсем по центру был укреплен подпорным столбом. Ниши-лежанки были вырублены только в задней и левой от входа стене. Слева от входа и вплоть до стены в монолите скалы была вырублена скамейка. В правой стене и справа от входа, в передней стене, были вырублены небольшие ниши, предназначавшиеся, видимо, для установки светильников. Вся погребальная камера была оштукатурена известью с добавлением песка и древесного угля.

Роспись сохранилась только в нижних частях стен. По периметру камеры, над полом, имелась красная полоса. Над ней нижняя часть стены была разделена красными линиями на прямоугольники с небольшими промежутками между ними. Сами прямоугольники также разделены перекрещивающимися по диагонали линиями красного цвета¹⁴⁴. Помимо стен, удалось проследить остатки живописи и на кусках свода, упавшего на пол. На некоторых имелись остатки двух концентрических кругов красного цвета,

141. Там же, табл. CVII, 1, 2.

142. Косцюшко-Валожинич К. К., Скубатов М. И. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе в 1907 г. // ИАК, 1907, Вып. 42, с. 49, № 2270; Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 464; табл. CII, V.

143. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 465; табл. CII, VI; CXI, 1. М. И. Ростовцевым в книге ошибочно указано, что склеп располагался на южном берегу Карантинной бухты. Однако, судя по плану, приложенному к его работе, и месторасположению казарм минной роты, вне всякого сомнения он был раскопан на северном берегу этой бухты.

144. Ростовцев М. И. Указ. соч., табл. CXI, 1, fig. 4.

внутри которых имелись следы краски. Не исключено, что первоначально свод этого склепа, как и других погребальных сооружений с христианской росписью, был украшен венком в центре и расходящимися о него гирляндами, хотя настаивать сейчас на таком предположении вряд ли можно.

Склеп 1909 г. открыт в северо-западной части города, за Западными оборонительными стенами, недалеко от протейхизмы и калитки в стене¹⁴⁵. Склеп трапециевидный в плане с более широкой входной стеной. Слева от входа, внутри погребальной камеры, в скале вырублена скамейка, которая покрыта тонким кирпичом, положенным на известь. В трех стенах погребальной камеры, под самым потолком, вырублено по одной нише-лежанке. Лежанка в задней стене была замурована кирпичом, положенным на раствор цемьянки. Но еще до раскопок заклад был проломлен грабителями и в нише-лежанке никаких находок не было. Все стены и свод склепа были покрыты штукатуркой, по которой и была сделана роспись.

В центре потолка склепа располагался круг, сделанный по штукатурке прочерченными линиями. Здесь, очевидно, первоначально имелось изображение венка из лавровых листьев с вплетенными красными трилистниками. Что было внутри венка, убедительному восстановлению не поддается, но, как считал М. И. Ростовцев, следов монограммы Христа здесь не было. От центрального круга по диагонали расходятся к углам гирлянды из лавровых листьев с вплетенными трилистниками. На концах гирлянд тесемки синего и красного цвета, завязанные двумя бантами в форме неправильных треугольников. Свободные концы этих тесемок похожи на листья. Роспись гирлянды хорошо сохранилась на части свода, расположенного у задней стены. Свод по периметру был обрамлен красной полосой.

В сегменте между диагоналями гирлянд и красной линией, у задней стены, имелось изображение павлина вправо, с поднятой и повернутой влево головой. От павлина сохранился лиловый хвост с синим глазком и с синеватыми концами перьев. Грудка птицы, голова и одна лапа — красноватого цвета. Перед павлином изображен массивный канфар с двумя или тремя ручками на высокой ножке желтого (золотого?) цвета. Справа от канфара — ветка с листьями и гроздьями винограда. Возможно, такие же гроздья были нарисованы и под ногами павлина. Скорее всего такие же павлины имелись и в других сегментах росписи потолка, так как кое-где угадываются остатки изображений павлинов и виноградных веток.

Низ стен погребальной камеры, под нишами-лежанками, был разделен простыми горизонтальными и вертикальными линиями на квадраты. Под ними следов цоколя или панели не зафиксировано. Около углов камеры — двойные вертикальные линии, а в середине задней стены — одинарная. В данном случае прослеживается несомненное желание художника разделить стену росписью на орфостаты. Но здесь нет имитации стены под мраморную облицовку, как это имело место в других херсонесских склепах с росписью.

145. Там же, с. 467–469; табл. CV, 1, 2; CIX, 2.

Верхняя часть стен расписана просто и бедно¹⁴⁶. У ниши-лежанки на задней стене, слева, изображена фигура юноши вправо. Изображение нижней части тела и его ног не сохранилось. Хорошо были видны голова, развернутая прямо, и верхняя часть туловища, повернутая вправо. Юноша был одет, вероятно, в длинную тунику, а поверх туники в стихарь или далматику с длинными узкими рукавами. Вся его одежда белая, складки и контуры прорисованы красными линиями. Лицо юноши округлое, с короткими рыжими волосами. В обеих вытянутых руках он держал большую зажженную свечу.

На боковых стенах роспись располагалась только на простенках, примыкавших к задней стене. Здесь на правой и левой боковых стенах нарисовано по голубю влево, т. е. они обращены к нишам-лежанкам боковых стен. Оперение голубей серое, крылья черные с красными контурами. Ножки, хохолок и клюв — красные, а глаза коричневые с черными зрачками. Внутренние стены ниш-лежанок тщательно оштукатурены, но не имели следов росписи.

Склеп 1912 г. располагался под шоссе, которое вело из г. Севастополя к монастырю св. Владимира, к западу от Девичьей горы¹⁴⁷. Склеп трапециевидный в плане с более широкой задней стеной и тремя нишами-лежанками. Лежанка в левой от входа стене на ее уровне была замурована бутовым камнем на глине с добавлением битого кирпича и, видимо, являлась главной и особо почитаемой, так как была снаружи расписана.

Роспись зафиксирована только около ниши-лежанки, в левой от входа стене. Эта стена вместе с закладом была покрыта крупнозернистой цемянкой, затем слоем извести и побелкой, по которой шла роспись. Снаружи лежанку обрамляла гирлянда из лавровых листьев, вписанная в рамку и заполнявшая все пространство рамки, которая состояла из двух параллельных полос красной краски. Гирлянда охватывала нишу-лежанку сверху и с боков. На концах гирлянды имелись пышные тесемки, завязанные треугольными бантами и спадавшие причудливыми изгибами. В верхней части тесемки были нанесены красной и желтой, а пространство между ними заполнено светло-желтой красками.

Между свешивавшимися завязками гирлянд, ниже заклада лежанки, на внешней стороне стены изображен павлин вправо. От него сохранились лишь часть хвоста и правая лапа. Фон хвоста написан кирпично-красной краской, а глазки обведены черным контуром с заполнением серого цвета. Их центр черный с белыми бликами. Перья нарисованы коричневой краской, нога — черной, перья ног — серой с черной шатировкой. Не исключено, что и внутри ниши-лежанки, расположенной в левой стене, были остатки росписи, но М. И. Ростовцев в этом вполне обоснованно сомневался¹⁴⁸.

Еще один склеп с росписью был исследован в 1912 г. на земле Н. И. Тура. Он располагался к юго-западу от Западных ворот древнего Херсонеса

146. Там же, табл. CV, 2.

147. Там же, с. 470—471; табл. CIX, 1; CX, 1, 2.

148. Там же, с. 471.

на довольно большом расстоянии от стен города¹⁴⁹. Склеп трапециевидный в плане с нишами-лежанками в левой от входа и задней стенах. При сооружении склепа по периметру его стен в скале была оставлена низкая скамейка для сиденья. Видимо, несколько позже обычная для херсонесских склепов прямоугольная ниша-лежанка в задней стене была переделана и ей был придан вид саркофага, дно которого находилось на одном уровне с полом погребальной камеры. В средней части стенки, отгораживавшей этот саркофаг от камеры, был проделан проход внутрь этого своеобразного помещения. В середине задней стены лежанки-саркофага в скале был сделан выступ трапециевидный в плане и скала подрублена, образуя некое подобие апсиды. М. И. Ростовцев вслед за М. И. Скубетовым совершенно справедливо полагал, что эта перестройка привела к превращению погребального склепа в маленькую подземную церковь с престолом, грубой апсидой, алтарной преградой и царскими воротами¹⁵⁰.

Скорее всего в первоначальном виде склеп не был оштукатурен и расписан. Окончательное декоративное оформление он получил уже после перестройки, хотя не исключено, что часть росписи могла остаться от более раннего времени, когда это погребальное сооружение использовалось исключительно для захоронений.

Погребальная камера была тщательно отремонтирована, покрыта грубой розовой цемянкой, оштукатурена, выглажена и побелена. По свежей побелке была сделана роспись, от которой, к сожалению, сохранилось очень немного.

Красные полосы отделяли панель от средней части стены. Такими же полосами были обрамлены и ниши-лежанки. Нет красной полосы только в углу, между правой и входной стенами. В правом заплечике задней стены эта полоса двойная.

Задняя стена была расписана наиболее богато. На стене между нишей-лежанкой и правой стеной сохранилась роспись в виде вертикально и горизонтально расположенной полосы деформированного меандра, разделенного на продолговатые прямоугольники и квадраты, которые между собой ничем не были связаны. Вокруг каждого такого деления — бордюр из точек. Фон полос — желтый, а линии и точки — коричневые¹⁵¹.

Не исключено, что эти полосы орнамента охватывали красные квадраты, разделенные полосами по диагонали. В таком случае простенок справа от ниши и низ ниши (алтарная преграда?) были орнаментированы решетчатым орнаментом, характерным для античных балюстрад и раннесредневековых алтарных преград.

149. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 472—480; табл. СП, VIII; ср.: Бертъе-Делагард А. Л. О Херсонесе // ИАК, 1907, Вып. 21, с. 160—162; Печенкин Н. П. Роспись христианской катакомбы близ Херсонеса, находящейся на земле Н. И. Тура // ИТУАК, 1912, Вып. 48, с. 145—149.

150. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 474.

151. Там же, с. 475, рис. 88, fig. 6.

На задней стене склепа роспись начинается над своеобразным престолом предполагаемой церкви и занимает всю площадь задней стены вплоть до потолка. Здесь изображены два павлина или павлин и пава, которые в клювах держат лавровую гирлянду с тиниями на концах. Концы этих тиний висят вдоль гирлянды и развеваются внутри полукруга, образуемого гирляндой. Несколько выше клювов павлинов изображен цветок розы, состоявший из четырех сердцевидных лепестков и зеленых усиков между ними. Такие же цветки имелись над павлинами, недалеко от углов стены. Еще одна такая роза, но меньших размеров, находилась в средней части гирлянды, которую держат павлины¹⁵². По всей видимости, роспись была и на правой боковой стене ниши-лежанки в задней стене, где прослежены следы изображений голубей.

Контуры тела павлинов изображены черным цветом с коричневой шатировкой, оперение — зеленоватое с черными контурами перьев, шея — зеленовато-голубоватая, ноги — красные, оперение их — коричневое, контуры крыльев — красные. Фон оперения — желтый с красными контурами перьев, а хвост — кирпично-красный. Глазки на хвосте имеют черные контуры, внутренность — желтая с черным центром и белой точкой внутри. Гирлянда — черная с зелеными цветами, тинии — красные. Цветки розы внутри — желтые, по краям — красные, а контур — розовый. Листья между отдельными лепестками — черные и зеленые.

Ниша-лежанка в левой боковой стене не расписана. Здесь располагались лишь красные полосы, подчеркивавшие архитектурные линии лежанки. Над этой лежанкой, вероятно, были нарисованы изображения пальмовых ветвей, листья которых были бледно-желтыми, коричневыми, красными и черными. В нижней части от этих пальмовых ветвей вправо отделяются два зеленых стебля с листьями, на конце которых имелся не то красный цветок, не то гранатовое яблоко¹⁵³. Не исключено, что первоначально здесь был изображен большой пальмовый венок, хотя на этом выводе М. И. Ростовцев и не настаивал.

Правая от входа стена погребальной камеры и примыкавший к ней простенок были сплошь покрыты росписью единой композиции. Роспись начинается у правого угла задней стены. Здесь изображено высокое, видимо, цветущее дерево, может быть, покрытое ягодами или плодами растение. Справа от него две стоящие фигуры, от которых сохранились лишь только туловища и ноги. Земля под ногами этих фигур изображена коричневой волнистой линией.¹⁵⁴ Женская фигура слева была одета в двойную тунику. Нижняя — кирпично-красного цвета доходит до ступней ног. Верхняя — с рукавами, подпоясанная в талии, спускается несколько ниже колен. Ее цвет желтоватый с красными складками. Правая рука женской фигуры согнута в локте и лежит на животе, левая — не сохранилась. Рядом стоит муж-

152. Там же, с. 475, рис. 88, fig. 1, 2; 3.

153. Там же, с. 475, рис. 88, fig. 7.

154. Там же, с. 476-477, рис. 89, 90.

чина, обращенный вправо. Он одет почти так же, как и мужчина в склепе 1904 г. На ногах желтые сандалии, зашнурованные почти до колен шнурками красного цвета. Выше видны короткие красные штаны. Одет он в длинную с рукавами подпоясанную желтую тунику с красными складками и характерными пурпурными вставками (*segmenta*). Обе его руки, по всей видимости, вытянуты вперед. Причем, правая согнута под прямым углом. Держал ли что-то в руках мужчина, определить ввиду плохой сохранности росписи невозможно.

Справа от этой группы располагалось изображение города, окруженного оборонительными стенами квадратной кладки с башнями, на которых видны зубцы. На переднем плане большие крепостные ворота. Левая часть рисунка не сохранилась. Фон стен города — желтый, а контуры промежутков между квадратами кладки и зубцов — красные. Внизу стен — красный цоколь. Справа от крепости, около угла правой и входной стены, черными линиями нарисованы заросли тростника. Все пространство под крепостью вплоть до фигур с одной стороны и тростника с другой — занято было росписью, от которой сохранились лишь жалкие остатки. Под изображением крепости, над красной полосой, отделявшей панель, идет ряд красных полос по желтому фону, расположенных почти параллельно земле. Несколько ниже этой красной полосы расположен кусок кирпично-красного предмета с черными полосами. В этих остатках рисунка Н. М. Печенкин видел крылья и туловище выползающего из тростника дракона, а М. И. Скубетов — вверху пальметки, а внизу — остатки павлиньего хвоста.

Следы росписи сохранились и на входной стене. Справа от входа, примыкая к изображению тростника в правой части правой боковой стены, сохранились ноги фигуры в сандалиях, идущей вправо¹⁵⁵. Рядом с этой фигурой и на стене справа от входа имелись следы каких-то растений.

От росписи свода почти ничего не сохранилось. Только под правым задним углом, где сохранились следы штукатурки, было видно серое пятно, которое М. И. Скубетов интерпретировал как следы изображения гирлянды из лавровых листьев. Если это было действительно так, то, как предполагал М. И. Ростовцев, свод склепа был расписан перекрещивающимися гирляндами из лавровых ветвей с венком в центре, в который была вписана монограмма Христа¹⁵⁶.

Для реконструкции раннехристианского погребального обряда и датировки склепов с росписью первостепенное значение имеет не только общий характер росписи, в целом проанализированный М. И. Ростовцевым, но и интерпретация ее отдельных элементов, что в конечном итоге позволит получить более полное представление о содержании религиозных взглядов местных христиан и истоках живописной традиции херсонесских росписей. Ведь М. И. Ростовцев совершенно справедливо указывал, что роспись этих склепов — явление привнесенное извне, так как какие-либо традиции украше-

155. Там же, с. 478, рис. 88, fig. 5.

156. Там же, с. 478.

ния погребальных сооружений живописью, за исключением одного склепа с языческой росписью¹⁵⁷, в античный период в Херсонесе отсутствуют, хотя полных параллелей ей нет и в других районах античного или византийского мира¹⁵⁸. Следовательно, система раннехристианской росписи была переработана на месте и как нельзя лучше характеризует не только херсонесскую школу живописи, но и духовный мир ранних христиан Херсонеса.

Попутно следует отметить, что на Боспоре, в отличие от римского времени, в склепах V–VI вв., где, вне всякого сомнения, хоронили христиан, в том числе и правящую верхушку, принявшую новую религию, фресковой росписи нет. Здесь на стенах погребальных камер двух склепов были изображения крестов, некоторые с подвешенными к перекладине буквами **α** и **ω**, а также тексты псалмов, написанные на греческом языке¹⁵⁹. А в одном склепе с внутренней стороны в погребальной камере был вырублен фронто́н, в центре которого имелось изображение равноконечного креста с расширяющимися концами. На поперечных концах креста были изображены две птицы, возможно, голуби, сидящие друг против друга. Такие же птицы, но большего размера, стоящие друг против друга, были и у основания креста¹⁶⁰. Отмеченный факт свидетельствует об определенных особенностях процесса проникновения христианства в среду населения этих двух бывших античных центров и, видимо, о преобладании среди адептов христианства на Боспоре, в отличие от Херсонеса, лиц смешанного этнического происхождения, о чем в ряде случаев свидетельствуют их негреческие имена¹⁶¹.

Как в свое время подчеркивал М. И. Ростовцев, стиль христианской росписи херсонесских склепов восточного происхождения близок восточно-греческой системе живописи, которая была наиболее характерна для античного Боспора¹⁶². В ней преобладают орнаментальные и символические мотивы, а человеческие фигуры, за исключением живописного панно стены в склепе 1912 г. на земле Н. И. Тура с многофигурной композицией, занимают подчиненное положение¹⁶³. Такой характер росписи имеет принципиальное значение не только для ее интерпретации, но и датировки.

157. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 443 и сл.; Зубарь В. М. О некоторых аспектах..., с. 75–79.

158. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 501.

159. Кулаковский Ю. Керченская христианская катакомба 491 г. // МАР, 1891, № 6, с. 2–4; ср.: Латышев В. В. Сборник греческих надписей христианских времен из Южной России. Санкт-Петербург, 1896, с. 85–86, № 77–83; Шкорпил В. В. Вновь открывая христианская катакомба // ЗООИД, 1895, Т. XVIII, с. 185–198; Кулаковский Ю. Две керченские катакомбы с фресками, № 19, с. 64–66.

160. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 435, табл. С1.

161. Подр. см.: Виноградов Ю. Г. Позднеантичный Боспор и ранняя Византия (в свете датированных боспорских надписей V века) // ВДИ, 1998, № 1, с. 234–244.

162. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 485.

163. Там же, с. 486.

Одной из наиболее характерных особенностей росписи почти всех склепов является декор стен погребальных камер, который, безусловно, можно рассматривать в качестве подражания украшению стен жилых помещений. На стенах погребальных камер красной или черной полосой выделены панели, которые отделяли верхнюю часть росписи от стен. Такие же линии имелись в углах погребальной камеры и в средней части стен. Красная полоса в некоторых склепах шла по периметру свода, что также следует рассматривать в качестве декоративного мотива оформления погребальной камеры. Но несмотря на типологическое единство, стиль художественного исполнения облицовки стен разный. Если в склепе 1903 г. декор стен, состоявший из прямоугольников с вписанными в них ромбами и кругами, выполнен достаточно реалистично, то в других склепах декор панелей дан беглым, стилизованным линейным рисунком, а в склепе 1912 г. на земле Н. И. Тура стена украшена орнаментом в виде меандра. Аналогичная художественная моделировка стен зафиксирована в значительном количестве погребальных камер боспорских склепов, которые датируются позднеэллинистическим и римским временем¹⁶⁴. Поэтому применение указанной системы росписи в христианских склепах свидетельствует о сохранении в более позднее время орнаментальных традиций античной эпохи. Очевидно, что, как и в более раннее время, склеп с нишами-лежанками ранними христианами в Херсонесе продолжал рассматриваться в качестве нового жилья умершего, в основе чего лежала идея героона, унаследованная от античного погребального культа, видимо, переосмысленная в духе нового вероучения. В этом отношении примечательно и то, что орнамент, состоящий из прямоугольников с вписанными в него ромбами, а в ромб круг, был использован в мозаике центрального нефа херсонесской «Базилики в базилике», построенной в VI в.¹⁶⁵

Говоря о росписи херсонесских склепов, следует обратить внимание на наличие на сводах четырех склепов изображения лаврового венка, в центр которого в ряде случаев была вписана монограмма Христа в сочетании с греческими буквами α и ω (*сruх monogrammatica*)¹⁶⁶. Значение этих букв рядом с монограммой Христа хорошо иллюстрирует Апокалипсис, где говорится, что Бог - это альфа и омега, начало и конец всего¹⁶⁷.

Такая монограмма в росписи христианских склепов Херсонеса изображена в венке, который у ранних христиан являлся наградой святым и муче-

164. Там же, с. 34, 61, 113–136, 141, 184, 300–301; табл. XIII–XIV, XXXVIII, XXXIX, LXXIX, LXXXII, 1 и др.

165. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 228–229, 236; Рыжов С. Г. Новые данные о «Базилике в базилике» // Античный мир и Византия. Харьков, 1997, с. 296.

166. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 454, 460, 468, 478.

167. Апокалипсис I, 8; Bruun P. Symboles, signes et monogrammes // Sylloge Inscriptionum Christianorum veterum musei Vaticani. Acta Insituti Romani Finlandiae. Helsinki, 1963. Vol. I, II, p. 157; Grabar A. Christian Iconography: A Study of Its Origins. Princeton, 1968, p. 34, fig. 81.

никам¹⁶⁸. М. И. Ростовцев полагал, что такое изображение свидетельствует о желании оказать погребенному здесь особые почести¹⁶⁹. Но монограмма Х и Р в венке встречается не только в стенной росписи, но и на стенках христианских мраморных саркофагов IV – V вв.¹⁷⁰, где она заменяла портретные изображения героизированных умерших, обычные для саркофагов античной эпохи¹⁷¹. Портрет умершего в венке на стенках мраморных саркофагов отражал широко распространенные у населения античного мира представления о том, что человек, посвященный в таинства, приобретает силу побеждать смерть¹⁷². Венок на саркофаге или надгробии являлся венцом победителя (*corona triumphalis*), который сумел преодолеть роковую неизбежность смерти, слился с богом и, тем самым, сам стал божеством¹⁷³.

Изображения венков с монограммой Христа на сводах херсонесских склепов, очевидно, следует рассматривать в тесной связи с более ранними представлениями о героизации умерших, нашедшими в христианской религии адекватную форму, которая выразилась в причислении к лику святых простых смертных и мучеников, рассматривавшихся церковью в качестве христианских героев¹⁷⁴.

В Новом завете, как и в языческой иконографии, венок являлся символом победы и награды¹⁷⁵. Венок — это круг, а круг в представлении ранних христиан символизировал вечность и бессмертие¹⁷⁶. По словам Климента Александрийского, сын Божий — бесконечный круг, в котором сходятся все силы¹⁷⁷. Поэтому изображения венков из лавровых листьев, окружавших монограмму Христа, следует интерпретировать в качестве христианской формулы «в мире Христа» (*in pace Christi*) или «в мире» (*in pace*) и символа понятия царствия небесного, куда попадал истинный верующий после смерти¹⁷⁸.

168. Уваров А. С. Указ. соч., с. 196.

169. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 491; ср.: Миятевь К. Указ. соч., с. 26.

170. Diehl C. Ravenne. Etudes d'archeologie byzantine. Paris, 1889, p. 74 – 75; Deichmann F. W. Repertorium der christlich-antiken Sarkophagen. Wiesbaden, 1967, Bd. I, S. 48, 127, 134, 154, 262, 312, 389 etc.; Deichmann F. W. Ravenne: Geschichte und Monumente. Wiesbaden, 1969, Abb. 56, 57, 58.

171. Ср.: Cumont F. Recherches..., p. 486 – 487; Richmond J. A. Op. cit., p. 39; Turçan R. Les sarcophages romains à représentations dionysiaques. Essai de chronologie et d'histoire religieuse. Paris, 1966, Pl. 76; Grabar A. Op. cit., p. 125.

172. Cumont F. After Life..., p. 117.

173. Richmond J. A. Op. cit., p. 21, 26, 28; Cumont F. After Life..., p. 117.

174. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 493, 507; Thomas E. B. Martyres Pannonie // Folia Archeologica. 1974, 25, p. 131 – 146.

175. Второе послание к Тимофею IV, 8; Первое послание Петра V, 4; Послание Иакова I, 20; Апокалипсис I, 10.

176. Матфея XXV, 35; Уваров А. С. Указ. соч., с. 41, 43; ср.: Никитина Ю. И. Рисунки граффити Софии Новгородской // СА, 1990, № 2, с. 224.

177. Уваров А. С. Указ. соч., с. 43.

178. Там же, с. 156, прим. 1; 196.

Ведь потолок погребальной камеры, украшенный гирляндами и монограммой Христа в венке, вне всякого сомнения, символизировал небесный свод, мировой космос, вселенную, великий символ, который, в частности, нашел адекватное отражение в архитектуре христианских мавзолеев¹⁷⁹.

Наличие на сводах херсонесских склепов венков с вписанной в них монограммой Христа, а также венков в росписи задних стен ниш-лежанок склепов 1904 (1853) г. и 1912 г. на земле Н. И. Тура позволило М. И. Ростовцеву в предположительном плане рассматривать погребения по крайней мере в этих двух склепах как мученические и связать их с рассказом «Житий св. епископов Херсонских» о кончине в Херсонесе первых христианских проповедников-миссионеров¹⁸⁰. Однако вряд ли следует прямо отождествлять склепы с христианской росписью с захоронениями херсонесских мучеников, погибших, согласно «Житиям», от рук язычников в начале IV в., ибо и нумизматический материал, обнаруженный в склепах, и характер росписи, о чем будет сказано ниже, противоречат этому. Более того, непосредственно над склепами с христианской росписью отсутствуют какие-либо культовые церковные сооружения, которые обычно строились над местами почитания святых и мучеников повсеместно на территории Византийской империи и которые становились центрами религиозной жизни¹⁸¹. Поэтому венок в центре свода погребальных камер с монограммой Христа так же, как и венок на стене задней ниши склепа 1904 (1853) г., вероятно, нельзя безоговорочно отождествлять с рассказами о мученической смерти первых христианских проповедников. Такие изображения в херсонесских склепах, видимо, следует рассматривать в более общем плане: в качестве символического царствия небесного — высшей цели жизни любого верующего человека, куда после смерти попадал всякий благочестивый адепт христианского религиозного учения, а не только претерпевший мученическую смерть.

С памятью о захоронении мучеников, погибших в период гонений времени правления Диоклетиана (284—305 гг.) в Херсонесе, скорее всего, могут быть связаны крестообразные усыпальницы, возведенные рядом с Западной и Восточной базиликами, отражающие восточную, в частности, малоазиатскую архитектурную традицию VI—VII вв.¹⁸², а также по крайней мере некоторые крестообразные храмы, появление которых относится ко времени не ранее VI в.¹⁸³ В пользу такого заключения свидетельствуют ре-

179. Grabar A. La basilique chrétienne et les thèmes de l'architecture sacrale dans l'antiquité // Kunstchronik, 1951, 5, p. 100; Вагнер Г. К. Византийский храм как образ мира // ВВ, 1986, Т. 49, с. 173—174; Якобсон А. Л. Закономерности и этапы развития..., с. 165.

180. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 506.

181. Уваров А. С. Указ. соч., с. 119. На это обратил внимание и М. И. Ростовцев. См.: Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 506—507.

182. Ср.: Чубинашвили Г. Н. К вопросу о начальных формах христианского храма // ВВ, 1982, Т. 33, с. 159—160; Якобсон А. Л. Закономерности и этапы развития..., с. 167.

183. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 164—205; Якобсон А. Л. Античные традиции в культуре..., с. 184; ср.: Романчук А. И. Западный Загородный храм Херсонеса // ВВ, 1990, Т. 51, с. 168—169.

зультаты раскопок четырехапсидного храма-мемория. Он был возведен над известьобжигальной печью, которая находилась в геометрическом центре здания. Исходя из чего, есть все основания рассматривать этот памятник в тесной связи с рассказом «Житий св. епископов Херсонских» о крещении населения Херсонеса епископом Капитоном¹⁸⁴.

Загородный крестообразный храм, расположенный на участке некрополя к юго-востоку от города, также первоначально являлся мавзолеем, где в середине VII в., как считается, был погребен папа Мартин I (649–654 гг.)¹⁸⁵. На этом же участке некрополя, как отмечалось выше, зафиксировано три склепа с христианской росписью. Следовательно, не исключено, что строительство здесь храма-мавзолея, а впоследствии захоронение останков папы Мартина, жившего в ссылке в Херсоне с 15 мая по 16 сентября 655 г., и функционирование на христианском кладбище храма Богородицы Влахернской с одноименным монастырем в более позднее время могло быть как-то связано с почитанием херсонесских мучеников¹⁸⁶. Но отсутствие каких-либо надежных данных по этому вопросу не позволяет настаивать на этом. Строительство храма-мемория, безусловно, относится ко времени правления императора Юстиниана I (527–565 гг.)¹⁸⁷ и никоим образом не может свидетельствовать о прямом отражении событий времени гонений, времени правления императора Диоклетиана, о которых сообщают «Жития». Возведение на этом участке некрополя храма-мавзолея значительно позднее описанных в «Житиях» событий, вероятно, служит еще одним аргументом в пользу достаточно позднего возникновения в Херсонесе культа христианских мучеников, на что обращал внимание еще В. В. Латышев¹⁸⁸.

В росписи херсонесских склепов значительное место занимают гирлянды из листьев лавра с лентами на концах, которыми украшался свод и стены погребальных камер, а также цветы, деревья с плодами, хвойные — с

184. Кутайсов В. А. Указ. соч., с. 155–169; ср.: Якобсон А. Л. Закономерности и этапы развития..., с. 166; Завадская И. А. Раннесредневековые храмы Западной части Херсонеса // МАИЭТ, 1998, Т. VI, с. 339–340.

185. Айналов Д. В. Мемория св. Климента и св. Мартина в Херсонесе // Древности. Труды МАО, 1916, Т. 25, с. 67–88; Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 202. См. также: Домбровский О. И. Архитектурно-археологическое исследование Загородного крестообразного храма в Херсонесе // МАИЭТ, 1993, Т. V, с. 289–319; Веймарн Е. В. Некрополь около крестообразного Загородного храма в Херсонесе // АДСВ, 1977, Вып. 14, с. 5–17; Зубарь В. М. Погребальные сооружения и погребальный обряд участка некрополя у загородного храма в Херсонесе // Новые исследования археологических памятников на Украине. Киев, 1977, с. 69–83. Подробнее о деятельности этого священнослужителя см.: Бородин О. Р. Церковно-политическая борьба в Византии в середине VII в. и «дело» римского папы Мартина I // ВВ, 1991, Т. 52, с. 47–56.

186. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 506–507.

187. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 202, 206–207.

188. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 44.

шишками, а в одном случае — даже изображение шишки пинии. Гирлянды являлись излюбленным сюжетом росписи в живописи античного мира с архаического периода, о чем, в частности, свидетельствуют боспорские склепы, в которых они составляют существенный элемент орнаментики¹⁸⁹. Поэтому можно заключить, что этот декоративный мотив, как впрочем и многое другое, было заимствовано из традиций античной живописи, из арсенала которой в раннехристианское изобразительное искусство перешло много самых различных элементов. В этом отношении показательно и изображение шишки пинии — хвойного растения, присутствовавшее в росписи херсонесского склепа 1905 г., которое в античной религиозной мифологии связывалось с культом Диониса¹⁹⁰.

Но типично античная символика изображений была христианами переосмыслена и наполнена новым содержанием. Так, гирлянды из листьев лавра, цветы и деревья символизировали обстановку царствия небесного или рая¹⁹¹, в котором пребывал благочестивый христианин после смерти. А стилизованное изображение цветка розы на задней стене склепа 1912 г. на земле Н. И. Тура, вероятно, отражает представление о том, что в раю праведники проводят жизнь в тени розовых деревьев.

Одно из главных мест в росписи херсонесских склепов, особенно 1904 (1853), 1905 и 1909 гг., занимают изображения виноградной лозы, листьев и гроздьев винограда. Если в античной религии виноградная лоза была связана с культом Диониса, то в раннехристианском искусстве изображение лозы и винограда появляется в IV в.¹⁹² Они отождествлялись с Христом и христианской церковью¹⁹³. Птицы — символы души, клюющие виноград или сидящие рядом с сосудом, символизировали идею о плодах божественного учения и связь с таинством причастия.¹⁹⁴

С аналогичными представлениями связаны и другие изображения. Это голуби¹⁹⁵, которые христианам представлялись символом невинности и чистоты¹⁹⁶. Ведь именно голубь после всемирного потопа с масляничной ветвью в клюве возвратился в Ноев ковчег и тем самым дал понять, что бог сменил свой гнев на милость. Эта птица с очень раннего времени была символом мира, а мир в представлении ранних христиан отождествлялся с

189. См., напр.: Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 230—231, 299, 305, 309, 377 и др.

190. Подр. см.: Кагаров Е. Культ фетишей, растений и животных в древней Греции. Санкт-Петербург, 1913, с. 172—174.

191. Уваров А. С. Указ. соч., с. 113, 153, 156, 192, 193, 195, 196.

192. Там же, с. 124.

193. Иоанна XV, 1, 5; Псалом LXXIX, 9—12; Уваров А. С. Указ. соч., с. 104, 172, 173.

194. Уваров А. С. Указ. соч., с. 173.

195. Не исключено, что в ряде случаев в росписи херсонесских склепов, как и в других памятниках ранневизантийского искусства, были изображены не голуби, а куропатки. См.: Банк А. В. Две перегородчатые эмали из Херсонеса // Искусство Западной Европы и Византии. Москва, 1978, с. 238.

196. Матфея X, 16.

раем¹⁹⁷. Голубь символизировал не только человеческую душу, но и возвышенный полет души и праведника, и мученика¹⁹⁸.

В росписи трех херсонесских склепов имелись изображения павлинов. Но если в склепе 1904 (1853) г. павлин находился на боковой стенке ниши-лежанки, то в склепе 1909 г. он располагался в сегменте потолка между гирляндами рядом с канфаром, а в склепе 1912 г. на земле Н. И. Тура павлин и пава с венками в клювах — на задней стене склепа, превращенной в алтарную часть подземной часовни или небольшого храма.

Павлин и в античной, и раннехристианской мифологии отражал веру в бессмертие, которая базировалась на представлении нетленности мяса этой птицы¹⁹⁹. В них по поверию переселялись души умерших, а павлин являлся символом воскресения, которое в представлениях ранних христиан было тесно связано с таинством причастия, без которого жизнь в царствии небесном была невозможна²⁰⁰. Неудивительно поэтому, что часто павлин изображался рядом с сосудом или, как в данном случае, с канфаром, являвшимся главным символом таинства причастия и символизировал вкушение учения Христа²⁰¹. Такие сюжеты росписи херсонесских склепов имеют многочисленные аналогии среди памятников византийского изобразительного искусства преимущественно V—VI вв.²⁰²

В нескольких склепах были изображения свечей. В склепе 1905 г. они располагались по обеим сторонам боковых ниш-лежанок, а в склепе 1904 (1853) г. и 1909 г. свечу держали юноши. Нет никаких сомнений в том, что здесь свеча символизировала свет. Климент Александрийский называл крещение освещением²⁰³, посредством которого новообращенный созерцает святой и спасительный свет, т. е. Бога — источник всякого света²⁰⁴. «Начало творения, — писал Василий Кесарийский, — есть свет, потому что свет делает видимым то, что создается»²⁰⁵. Царство Божие или рай наполнено

197. Уваров А. С. Указ. соч., с. 27, 39.

198. Там же, с. 151; см. также Псалом СXXXIII, 7.

199. Первое послание Павла к коринфянам XV, 53.

200. Уваров А. С. Указ. соч., с. 199—203.

201. Матфея XXVI, 29; Уваров А. С. Указ. соч., с. 175—176.

202. Подр. см.: Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 231, 242—243 с литературой; Банк А. В. Византийское искусство в собраниях Советского Союза. Ленинград; Москва, 1966, с. 292, табл. 104, б; Deichmann F. W. Ravenna. Geschichte und Monumente, Abb. 64, 165, 166; Palecanidis S. Corpus mosaicorum christianorum vetustiorum pavimentarum Graecorum. Graecia insularis. Thessalonicae, 1974, I, Pl. 47, 48, 111, 114 etc.

203. В первоначальном христианстве крещение принималось во взрослом состоянии, иногда перед смертью, и не исключено, что свечи в росписи данного склепа отражали именно эту черту христианской культовой практики. Подр. см.: Уваров А. С. Указ. соч., с. 24.

204. Уваров А. С. Указ. соч., с. 24.

205. Василий Великий. Беседы на Шестиднев. Беседа 4 // Творения... Василия Великого. Санкт-Петербург, 1911, с. 41—42.

светом. Поэтому в раннехристианской символике светильник, а в рассматриваемом случае свеча, символизировали божественный свет, Бога и рай²⁰⁶. Вероятно, аналогичными представлениями объясняется шествие верующих с зажженными свечами во время крестного хода, который становится составной частью христианского культа с конца IV в.²⁰⁷

Таким образом, несмотря на разнообразие сюжетов росписи херсонесских склепов, в ней четко прослеживаются представления ранних христиан о царствии небесном и существовании праведника после смерти в раю. Исходя из краткого анализа сюжетов росписи следует, что рай ранним христианам Херсонеса, как впрочем и других районов тогдашней ойкумены, представлялся роскошным садом, озаренным божественным светом, множеством цветов, растений и птиц²⁰⁸, местом вечного блаженства, где душа умершего, принявшего таинство крещения, обретала бессмертие. Судя по художественному оформлению стен погребальных камер, склеп, где были погребены христиане, рассматривался, вероятно, в качестве райского жилья умершего. Но в отличие от более раннего времени, когда семейная усыпальница являлась герооном или храмом умершего, бессмертная душа человека после крещения и благочестивой земной жизни находилась в раю. Примечательно, что по целому ряду сюжетов роспись херсонесских склепов очень близка памятникам с изображениями растительных мотивов, птиц, зверей, воплощавшими художественными приемами библейский рай, которые создавались в Антиохии, Сирии и Палестине на протяжении V – VI вв.²⁰⁹

Вместе с тем для христианских росписей херсонесских склепов не характерно общее единство композиции. Живопись здесь состоит как бы из отдельных элементов или сюжетов, которые объединяются определенным смысловым единством. Суть такого подхода художника-христианина хорошо характеризуется словами Григория Нисского, жившего во второй половине IV в. Он писал: «...Пестрое смешение вещей в мировом целом, повинная некоему стройному ненарушаемому ладу и само собой согласуясь через соподчинение частей, творит вселенскую мелодию. Эта мелодия внятна для ума, ничем не развлекаемого, но поднявшегося над чувственными ощущениями и слушающего напев небес»²¹⁰. Живопись херсонесских склепов несла на себе не столько декоративную нагрузку, сколько была наполнена высшим религиозным смыслом²¹¹, разгадать который могли только люди, посвященные в христианские таинства.

206. Уваров А. С. Указ. соч., с. 26, 191.

207. Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV – VI вв. // История Византии. Москва, 1967, Т. I, с. 161.

208. Книга Исаяи XI, 6, 7.

209. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 244.

210. Григорий Нисский. Толкования к надписаниям псалмов // Памятники византийской литературы IV – IX вв. Москва, 1968, с. 85.

211. Ср.: Василий Великий. Указ. соч., с. 34, 40.

В рассмотренных сюжетах, за исключением изображений юношей со свечами в склепах 1904 (1853) и 1909 гг., человеческие фигуры отсутствуют. И только в склепе 1912 г. на земле Н. И. Тура, на правой от входа стене, представлена живописная композиция, в левой части которой изображены женская и мужская фигуры. Эту роспись Н. М. Печенкин трактовал как изображение известного понтийского мученика Феодора Стратилата, который пользовался большой популярностью в восточных провинциях Римской империи в IV – V вв. Но, как считал М. И. Ростовцев, такая интерпретация далеко не бесспорна, так как фигура изображена в гражданской одежде, а не в военном доспехе, как обычно изображался Феодор Стратилат. Более того, наличие меча в руке изображенной фигуры и дракона, которого обычно поражал Феодор Стратилат, в данном случае весьма проблематично. Поэтому М. И. Ростовцев в предположительном плане считал, что в росписи скорее всего следует видеть какого-то святого или мученика, а, может быть, и обычного христианина в типичной для раннего христианства обстановке райского сада. Причем, изображение города может быть трактовано и как реалистичное изображение Херсонеса, на чем настаивал А. Л. Бертье-Делагард²¹², и как чисто символическое²¹³. М. И. Ростовцев указал, что, исходя из композиции этой росписи, ее также можно толковать как эпизод из библейской или евангельской истории из жизни какого-то святого. Но здесь же он предостерег от его отождествления с эпизодами жизни и деятельности херсонесских мучеников, так как имеющиеся тексты «Житий св. епископов Херсонских» этого сделать не позволяют²¹⁴.

Не претендуя на окончательное решение вопроса об интерпретации сюжета росписи стены склепа 1912 г. на земле Н. И. Тура, следует отметить, что в данном случае в женском и мужском изображении можно видеть Марию и Иосифа, который несет на руках младенца Христа в Иерусалим²¹⁵. Если это так, то роспись склепа отражает рассказ о его рождении и в ясной форме должна была донести до верующих один из главных моментов жизни Христа. Но в таком случае роспись с таким сюжетом должна была быть сделана уже после превращения склепа из погребального сооружения в подземный храм.

Принципиально важен вопрос не только о характере росписи раннехристианских склепов Херсонеса, но и их датировки. В свое время М. И. Ростовцев относил подавляющее большинство этих погребальных сооружений ко второй половине IV – началу V вв.²¹⁶ Свою датировку он обосновывал, главным образом, исходя из нумизматического материала, который был обнаружен при раскопках, так как иной четко датированный материал в них

212. Бертье-Делагард А. Л. О Херсонесе, с. 160–162; ср.: Печенкин Н. М. Роспись христианской катакомбы..., с. 145–149.

213. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 479–480.

214. Там же, с. 480, прим. 1.

215. От Луки II.

216. Там же, с. 503–507.

отсутствовал, а также стилистических особенностей росписи. Хотя сейчас есть весомые аргументы, которые не позволяют безоговорочно согласиться с мнением М. И. Ростовцева.

Вместе с христианской фресковой живописью обнаружены следующие монеты: в склепе 1903 г. — времени правления императора Валентиниана I (364—375 гг.) и, вероятно, сыновей Константина Великого; в склепе 1905 г. (№ 2086) — Валентиниана I, Феодосия (379—395 гг.) и Аркадия (395—408 гг.); в склепе 1907 г. — Льва I (457—474 гг.); в склепе 1912 г. — херсонесская монета 180—185 гг., Валентиниана I и Льва I²¹⁷.

Однако хронология выпусков этих монет не позволяет относить эти склепы исключительно к IV—V вв. Дело в том, что монеты для датировки позднеантичных и раннесредневековых погребальных комплексов Херсонеса должны использоваться с большой осторожностью. Как известно, местная монетная чеканка прекратилась при императоре Галлиене (252—268 гг.) и с конца III в. херсонесский рынок заполнился боспорскими и римскими монетами, за счет которых покрывались потребности городского денежного обращения. Из него, несмотря на возобновление городской чеканки при императоре Зеноне (474—491 гг.), не исключались монеты более ранних выпусков, которые сохраняли покупательную способность независимо от времени чеканки. В VII в. в обращении находились монеты времени правления императоров от Феодосия (379—395 гг.) до Зенона (474—491 гг.), а на херсонесские монеты II—III вв. и на позднеримскую медь при императоре Ираклии (610—641 гг.) ставились надчеканки в виде хризм²¹⁸.

Указанные закономерности монетного обращения, а также количественное преобладание в Херсонесе римских монет IV — начала V вв. позволяет несколько иначе рассматривать вопрос о датировке позднеримских и раннесредневековых погребальных комплексов на основании монет²¹⁹. Исходя из того, что монеты конца IV — начала V вв. находились в обращении вплоть до VII в., их не всегда можно рассматривать в качестве надежного датирующего материала при определении времени захоронения или строительства погребального сооружения. Сказанное свидетельствует, что по крайней мере часть склепов, датированных на основании нумизматических данных второй половиной IV — началом V вв., на самом деле ис-

217. Там же, с. 451, 462, 464, 471.

218. Подр. см.: Гилевич А. М. Античные иногородние монеты из раскопок Херсонеса // *НС*, 1968, Вып. 3, с. 32—33; Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э. — XII в. н. э.). Киев, 1977, с. 97, 106—107; Алексеенко Н. А., Ковалевская Л. А. Клад позднеантичных и раннесредневековых монет из окрестностей Херсонеса // Тезисы докладов Крымской научной конференции «Проблемы античной культуры». Симферополь, 1988, Ч. 3, с. 231—232; Алексеенко Н. А. Денежное обращение византийского Херсона в начале VII в. // Третья Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов. Москва, 1985, с. 25—26; Зубарь В. М. По поводу датировки христианской росписи..., с. 3—4; Зубарь В. М. Проникновение и утверждение..., с. 17; Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху, с. 120.

219. Зубарь В. М. Проникновение и утверждение..., с. 17—18.

пользовалась значительно дольше. Так, например, в склепах, раскопанных Г. Д. Беловым у западной оборонительной стены, обнаружены монеты IV – X вв., а также фрагменты амфор с так называемым зональным рифлением IX – X вв.²²⁰

А. Л. Якобсон, говоря о сокращении территории некрополя Херсонеса в V – VI вв., также опирался главным образом на нумизматический материал, так как вещи из погребальных комплексов в своей массе не могли быть использованы вследствие плохой документации дореволюционных раскопок и несовершенной методики их обработки К. К. Косцюшко-Валюжиничем и Р. Х. Лепером²²¹. Именно отсутствие возможности сопоставить монеты из погребений с погребальным инвентарем и привело А. Л. Якобсона к ошибочному выводу о сокращении населения города в V в. и позволило говорить о кризисе, который якобы переживал Херсонес на рубеже античности и средневековья.

Следует также обратить внимание на совместную находку монет позднеантичного и раннесредневекового времени, на основании которых некоторые христианские культовые сооружения относят к IV в.²²² В баптистерии около Уваровской базилики обнаружены монеты от времени правления императора Валентиниана I (364 – 375 гг.) до Тиберия Маврикия (582 – 602 гг.), а в фундаменте крещальни, пристроенной к Загородному храму, – от времени Феодосия (379 – 395 гг.) до Анастасия I (491 – 518 гг.).²²³ Приведенные выше соображения, а также коллекции монет из многочисленных херсонесских цистерн²²⁴, таким образом, не позволяют относить эти постройки ко времени ранее VI в.

Если исходить из того, что все перечисленные монеты могли попасть в склепы с христианской живописью в период от времени их чеканки до VII в., то нельзя признать правомерной их датировку только второй половиной IV – V вв. На то, что эти склепы могут быть датированы более поздним временем, указывает и немногочисленный вещевой материал, обнаруженный при раскопках. Это бальзамарии синего стекла, которые встречаются в погребениях херсонесского некрополя VI – VII вв.²²⁵, серебряные пряжки, крест-тельник и рельефный гипсовый кружок с изображением креста

220. Белов Г. Д. Западная оборонительная стена и некрополь возле нее // МИА, 1953, № 34, с. 254.

221. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 248 – 250.

222. Бертье-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса // МАР, 1893, Т. 12, с. 74.

223. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1902 г. // ИАК, 1904, Вып. 9, с. 33.

224. Романчук А. И. Новые материалы о времени строительства рыбозасолочных цистерн в Херсонесе // АДСВ, 1973, Вып. 9, с. 45 – 53; Романчук А. И. Херсонес в VI – первой половине IX вв. Свердловск, 1976, с. 14 – 16, 38; ср.: Кутайсов В. А. Указ. соч., с. 164.

225. Ср.: Зубар В. М., Рижов С. Г. Раскопки западного некрополя Херсонеса // Археология, 1982, Вып. 39, с. 85, рис. 4, 1 – 8.

с расширяющимися концами²²⁶, совершенно нехарактерные для находок в херсонесских погребальных комплексах IV и V вв.

Хорошо известно, что крест использовался в символике многих народов древности,²²⁷ но у христиан он появляется на бытовых вещах и в монументальном искусстве достаточно поздно. Древнейшее изображение распятия Христа, как уже полностью сформировавшийся тип, встречено в Четвероевангелии Раввулы 586 г.²²⁸ А только с конца VI в. верующие начинают пользоваться миниатюрными распятиями²²⁹. Сказанное подтверждается хорошо датированными погребальными комплексами могильников Юго-Западной Таврики, в которых найдены вещи с христианской символикой²³⁰. На ранних христианских надгробиях, обнаруженных в Херсонесе и в Юго-Западной Таврике, также нет крестов, а вырезались четырехлепестковые розетки, вписанные в круг, которые являлись лишь стилизованным символом креста. По имеющимся данным, собственно крест становится непременным атрибутом херсонесских и вообще крымских христианских надгробий не ранее V – VII вв.²³¹ Из сказанного, в частности, следует, что сообщение «Житий св. епископов Херсонских» об установке «честного креста для поклонения» на месте мученической гибели христианского миссионера Василия плохо согласуется с археологическими реалиями Херсонеса, что является еще одним весомым аргументом в пользу заключения В. В. Латышева о достаточно позднем, в сравнении с описанными событиями, происхождении этого источника²³².

В противоположность этому, судя по боспорским надгробиям, на Боспоре крест как символ принадлежности умершего к христианской общине изображался уже в IV в.²³³ Очевидно, отмеченное явление, как и отсутствие на Боспоре склепов с раннехристианской росписью, позволяет говорить о сравнительно более раннем, чем это было в Херсонесе, проникновении христианства в среду населения этого района, а также о своеобразии процесса христианизации в конкретно-исторических условиях развития двух указанных регионов Северного Причерноморья в IV – VI вв.

226. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 456 – 457, 463.

227. Подр. см.: Нейхардт А. А. Происхождение креста. Москва, 1960.

228. Пайкова А. В. Четвероевангелие Раввулы (VI в.) как источник по истории раннехристианского искусства // Палестинский сборник, 1987, Вып. 29 (92), с. 118, 122 – 123.

229. Сюсюмов М. Я. Указ. соч., с. 161.

230. Ср.: Айбабин А. И. Хронология могильников Крыма позднеантичного и раннесредневекового времени // МАИЭТ, 1990, I, с. 29 – 31, 33 – 34, 36 – 50, 69; Амброз А. К. Юго-Западный Крым. Могильники IV – VII вв. // МАИЭТ, 1995, IV, с. 60.

231. Подр. см.: Созник В. В., Туровский Е. Я., Иванов А. В. Указ. соч., с. 66 – 68.

232. Подр. см.: Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов Херсонских Василия, Капитона и иных с ними, с. 110, 8; Латышев В. В. Жития св. епископов Херсонских, с. 44.

233. Диатроптов П. Д., Емец И. А. Корпус христианских надписей Боспора // Эпиграфический вестник, 1995, 2, с. 16.

Следует обратить внимание и на композицию свода тех херсонесских склепов, где был изображен веночек с вписанной в него монограммой Христа и расходящимися от него к углам погребальной камеры гирляндами²³⁴. Если учесть, что веночек и сосуд с ручками в христианской символике начинают использоваться только в IV–V вв.²³⁵, а по своей композиции такое оформление потолка склепов достаточно близко мозаике свода архиепископской капеллы в Равенне, датирующейся 494–519 гг.²³⁶, и монограмме на серебряном блюде томитанского епископа Патерна из Эрмитажа времени правления императора Анастасия (491–518 гг.)²³⁷, то, исходя из достаточно значительного удаления Херсонеса от ведущих центров художественной культуры того времени, вряд ли роспись херсонесских склепов с венками может быть отнесена ко времени ранее второй половины V–VI вв. Что же касается замечания М. И. Ростовцева о том, что костюм мужчины, изображенного в склепе 1904 (1853) г. по аналогиям может быть датирован IV в.²³⁸, то вряд ли с этим можно согласиться, так как аналогичная одежда была характерна для всего ранневизантийского периода²³⁹.

В свое время О. И. Домбровский указывал, что датировка херсонесских склепов с христианской росписью второй половиной IV – началом V вв. лишена надежного археологического обоснования. Проанализировав характер и особенности фресок южного нефа базилики 1935 г., а также роспись херсонесских и боспорских склепов, он обратил внимание на определенные различия между ними. Исходя из характера и содержания христианской росписи склепов Херсонеса, он считал возможным рассматривать их в качестве наиболее близких предшественников фресок базилики 1935 г., которые он датировал VII–VIII вв.²⁴⁰

Но с этим выводом не согласился А. Л. Яковсон, который посвятил фрескам из южного нефа базилики 1935 г. специальную работу. Он полагал, что на месте базилики 1935 г. последовательно существовали три храма, которые на протяжении V–X вв. неоднократно перестраивались²⁴¹. По

234. Интересно, что в мозаике алтарного свода церкви Успенья в Никее VII в. изображены расходящиеся от креста лучи, которые в херсонесских склепах заменены гирляндами. См.: Лазарев В. Н. История византийской живописи. Москва, 1948, Т. II, табл. 5; ср.: Т. I, с. 59.

235. Уваров А. С. Указ. соч., с. 124.

236. Лазарев В. Н. История..., Т. II, табл. 28.

237. Фармаковский М. В. Блюдо епископа Патерна // ИАК, 1913, Вып. 49, с. 117–127; Bank A. Art in the Collection of Soviet Museum. Leningrad, 1977, p. 281, tabl. 66–68; Popescu E. Christianitas..., p. 246–257.

238. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 455, прим. 1.

239. Банк А. В., Лишиц Е. Э. Византийское искусство IV–VI вв. // История Византии. Москва, 1967, Т. I, с. 470.

240. Домбровский О. И. Фрески южного нефа херсонесской базилики 1935 г. // ХСБ, 1959, Вып. 5, с. 221–222.

241. Яковсон А. Л. К изучению фресок..., с. 96–104.

А. Л. Якобсону, фрески хронологически могут быть связаны с базиликой V в., при перестройке которой в VI в. они были погребены под мощным слоем насыпи. На основании стратиграфических наблюдений он считал возможным относить их к раннему средневековью. Далее, на основании того, что фресковая живопись носит нецерковный характер, А. Л. Якобсон сделал вывод об их принадлежности склепу или мавзолею²⁴². Причем, опираясь на датировку херсонесских склепов с христианской росписью, предложенную М. И. Ростовцевым, как на бесспорную, он пишет, что фрагменты фресковой живописи «...принадлежали росписи не базилики, а именно склепа или мавзолея и датировать их следует в пределах IV — середины V в. и уж во всяком случае не эпохой иконоборчества...»²⁴³. Кроме того А. Л. Якобсон считал, что этот мавзолей, подобно мавзолею Уваровской базилики, примыкал к базилике V в. Следовательно, по его мнению, это единый христианский культовый комплекс, состоявший из базилики и мавзолея²⁴⁴.

Нетрудно заметить, что аргументация А. Л. Якобсона противоречива. Сначала он хронологически связывает базилику V в. с фресками, а затем пишет, что фрески датируются IV — серединой V в. и не принадлежали базилике, а только мавзолею, который в то же время был пристроен к базилике V в., подвергшейся перестройке в VI в.²⁴⁵ При этом, очевидно, мавзолей должен был быть разрушен, так как фрески были обнаружены в почти полутораметровом слое искусственной насыпи. Отмеченные противоречия не позволяют принять выводы А. Л. Якобсона относительно датировки фресковой живописи IV — серединой V в. Более того, в последнее время появились интересные аргументы в пользу вывода о том, что ранний храм, построенный на месте более поздней базилики 1935 г., вообще не был христианским²⁴⁶. Если это так, то фрески южного нефа базилики 1935 г. нельзя относить к эпохе иконоборчества, как думал О. И. Домбровский. Они требуют дополнительного специального исследования в контексте новых данных стратиграфических наблюдений, а также сравнения с декоративными мотивами, имеющимися в раннехристианской росписи херсонесских склепов.

Из сказанного очевидно, что для правильной датировки рассматриваемой группы склепов, необходимо провести сравнительный анализ их росписи с памятниками, открытыми после выхода в свет фундаментального

242. Там же, с. 103.

243. Там же.

244. Подр. об этом комплексе см.: Завадская И. А. Проблемы стратиграфии и хронологии архитектурного комплекса «Базилика 1935 г.» в Херсонесе // МАИЭТ, 1996, Вып. V, с. 94—105. Попутно следует отметить, что И. А. Завадская для датировки стратиграфии строительных остатков использует нумизматический материал, но без учета длительного периода обращения позднеантичных монет в Херсонесе.

245. Завадская И. А. Проблемы стратиграфии..., с. 96.

246. Завадская И. А. Проблемы стратиграфии..., с. 104; Оверман Э., Макленнан Р., Золотарев М. И. Указ. соч., с. 58—60.

труда М. И. Ростовцева. Он и сам сознавал, что сравнительный материал им был привлечен не в полной мере, так как не были использованы памятники с росписью, открытые в Далмации, Сербии и Болгарии. М. И. Ростовцев знал об их существовании, но использовать не мог, так как они во время написания книги не были введены в научный оборот²⁴⁷.

По мнению М. И. Ростовцева, склепы с христианской фресковой росписью, открытые в Херсонесе, как по сюжетам, так и по характеру росписи можно объединить в одну группу, тесно связанную с традициями декоративного искусства восточных областей Римской империи²⁴⁸. Памятники Херсонеса в данном случае не являются исключением, так как вся ранневизантийская живопись испытала сильное влияние восточных областей империи²⁴⁹. В росписи херсонесских склепов преобладали орнаментальные мотивы, изображения виноградной лозы, деревьев с плодами и птиц²⁵⁰. Но наряду с этим, в некоторых склепах есть и изображения людей. Но они совершенно не характерны для сюжетов живописи, в которой безусловно преобладают орнаментика и символика²⁵¹. В этом — главное отличие росписи херсонесских склепов от римских катакомб, где широко представлены изображения литургического характера, библейские сказания и аллегорические изображения²⁵². По своему характеру роспись христианских склепов наиболее близка живописи гробниц Софийского некрополя²⁵³, где также отсутствуют изображения людей и которые в своем подавляющем большинстве датируются IV—VI вв.²⁵⁴ К. Миятев отмечал, что в основе раннехристианского декора склепов Софийского некрополя лежали эллинистические традиции живописи, так как в это время христианство еще не выработало своего собственного стиля изобразительного искусства и традиций²⁵⁵. Этим и следует объяснять близость позднеантичной и раннесредневековой фресковой живописи²⁵⁶.

247. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 486.

248. Там же, с. 484—485, 503.

249. Лазарев В. Н. Основы византийского искусства // Византийская живопись. Москва, 1971, с. 20—28; Кошеленко Г. А. Из истории становления эстетических воззрений раннего христианства // ВДИ, 1964, № 3, с. 52—53.

250. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 507.

251. Там же, с. 456, 486.

252. Покровский Н. В. Очерки памятников православной иконографии и искусства // Памятники древнехристианского периода. Санкт-Петербург, 1893, Вып. 1, с. 13—14; Покровский Н. В. Церковная археология в связи с историей христианского искусства. Санкт-Петербург, 1916, с. 10—19; Кошеленко Г. А. Указ. соч., с. 49—50; Fink J., Asamer V. Die römischen Katakomben. Mainz am Rhein, 1997, S. 37—68.

253. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 493.

254. Миятев К. Указ. соч., с. 106—107; Велков В. И. Градът в Тракия и Дакия през късната античност (IV—VI вв.) // Проучвания и материали. София, 1959, с. 131.

255. Миятев К. Указ. соч., с. 109, 120.

256. Банк А. В., Липшиц Е. Э. Указ. соч., с. 453.

Вместе с этим, характер христианской росписи херсонесских склепов и ее сюжеты отличаются от фресковой живописи христианских памятников, открытых в Осеново, Силистрии, Пловдиве и Пече, которые надежно датируются IV в.²⁵⁷ В росписи этих погребальных сооружений, наряду с христианскими символами, растительным орнаментом и подсвечниками, широко представлены бытовые сцены, изображения сцены «загробной трапезы», мужчины с кубком (?), женщины с подносом (?), животных, змеи, луны, солнца, характерные для традиций искусства античной эпохи²⁵⁸. По своему содержанию она очень близка античной, языческой, и по сути ее можно отнести к переходному периоду от язычества к христианству с его смешанной символикой²⁵⁹, чего нет в херсонесских склепах. Здесь изображения людей всегда второстепенны и играют вспомогательную роль, тогда как орнаментальные мотивы, как и в гробницах Софийского некрополя, занимают ведущее место.

Безусловно был прав М. И. Ростовцев, который указывал, что роспись херсонесских склепов близка именно христианскому искусству восточных областей империи, где, в отличие от Рима, преобладала чисто орнаментальная живопись²⁶⁰. По своему художественному выражению это искусство было иконоборческим. Ведь христианские апологеты отвергали поклонение изображениям, которые рассматривались как идолы²⁶¹. Суть раннехристианского отношения к традициям античного искусства можно проиллюстрировать словами Иеремии апологета христианства II в. Он писал, что «...всякий человек одурачен от ума своего, всякий художник посрамился от изваяний своих, напрасно серебряник трудится над серебром; нет в них духа, и в день посещения своего они погибнут»²⁶².

Бог для верующих христиан был отвлеченным понятием и изображался с помощью символов, как это имело место и в росписи херсонесских склепов²⁶³. Из письма Нила Синайского, написанного около 400 г., можно заключить, что храмы в восточной части империи были покрыты изображениями всевозможных животных и растений, которые способствовали

257. Велков В. И. Указ. соч., с. 146–147; Димитров Д. П. Стил и дата на стенописите от късноантичната гробница при Силистра // Археология, 1961, Кн. 1, с. 10–21; Овчаров Д. Указ. соч., с. 23–26; Милчев А., Георгиев П. Раннохристианска гробница съ стенописи край с. Осеново, Врчанско // Известия на народния музей Варна, 1981, Кн. 17 (32), с. 9–12 и др.

258. Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе..., с. 13; Овчаров Д. Указ. соч., с. 23–25; Милчев А., Георгиев П. Указ. соч., с. 11–12, табл. XV.

259. Ср.: Байе Ш. Византийское искусство. Санкт-Петербург, 1888, с. 34.

260. Strzygowski J. Ursprung der christlichen Kirchenkunst. Leipzig, 1920, S. 88–132; Glück H. Die christliche Kunst des Osten. Berlin, 1923, S. 1–12.

261. Theophil. ad Autolyc., I, 10; II, 2, 34; Orig. Contr. Cels., I, 5.

262. Феофила к Автолику II, 35 // Сочинения древних христианских апологетов. Москва, 1867, с. 224.

263. Подр. см.: Лазарев В. Н. История византийской живописи. Москва, 1947, Т. I, с. 39–50.

отрешению молящегося от всего земного и символизировали рассказы из священных книг²⁶⁴. В живописи преобладали декоративные мотивы, ландшафты, где присутствовали животные и архитектурные сооружения²⁶⁵, а человеческие фигуры в памятниках искусства IV – начала VI вв., как и в херсонесской росписи, играли второстепенную, вспомогательную роль. В этом отношении примечательно, что две главные христианские святыни Константинополя – храм св. Апостолов и церковь св. Софии, построенные при императоре Юстиниане I (527–565 гг.), в своем первоначальном виде были лишены фигурных изображений, а их мозаики носили чисто декоративный характер²⁶⁶. Безусловно, это свидетельствует о том, что для изобразительного искусства Византии, в том числе и ее столицы, вплоть до середины VI в. еще не были характерны антропоморфные мотивы изобразительного искусства и живописи. Показательно и то, что самое раннее изображение евангелистов зафиксировано в Четвероевангелии Раввулы, созданном в одном из месопотамских монастырей в 586 г.²⁶⁷

В отличие от языческого искусства античной эпохи, ранневизантийской живописи был присущ отказ от реалистической трактовки мира, место которого заняли символы, являвшиеся носителями информации, доступной только посвященным²⁶⁸. Это был главный инструмент выражения эстетических и идеологических воззрений того времени, которые вели к трансцендентальному воспроизведению духовных ценностей и изображению христианского идеала адекватными методами изобразительного искусства²⁶⁹. Ведь раннее христианское искусство, в отличие от античного, наполнено спиритуализмом, преобладанием интереса к мистическим догмам, отвлеченностью и в большинстве случаев не было связано с действительностью²⁷⁰. Оно ориентировалось главным образом на сверхчувственность и потусторонний мир. Наиболее ярко такое восприятие христианских религиозных догм проявилось в монашеском движении, которое получило наибольшее развитие именно в восточных областях империи²⁷¹.

264. Nilus. Ep. 4, 61; Яacobсон А. Л. Античные традиции в культуре..., с. 188–189.

265. См., например: мозаика свода и утраченного купола Санта Костанца (306–337 гг.), первоначальная мозаика апсиды Санта Мария Маджоре (432–440 гг.) прототип мозаики апсиды Сан Джовани ин Латерано (IV в.), мозаика церкви св. Георгия в Салониках (начало VI в.) и др. См.: Лазарев В. Н. История..., Т. I, с. 41 и с литературой.

266. Лазарев В. Н. История..., Т. I, с. 51.

267. Пайкова А. В. Указ. соч., с. 119.

268. Бычков В. В. Византийская эстетика. Москва, 1977, с. 125; Попова О. С. Изобразительное искусство // Культура Византии. IV – первая половина VII в. Москва, 1984, с. 552.

269. Kömstedt R. Vormittelalterliche Malerei. Augsburg, 1929, S. 6–9.

270. Кошеленко Г. А. Указ. соч., с. 45; Удальцова З. В. Византийская культура. Москва, 1988, с. 67.

271. Лазарев В. Н. История..., Т. I, с. 25–26.

Но с середины VI в. положение меняется. Одновременно с укреплением и централизацией церковной организации²⁷², а также процессом разработки христианской ортодоксальной догматики и культовой практики, которая сопровождалась ожесточенной борьбой разных идеологических течений, в целях пропаганды новых религиозных идей идет процесс эволюции христианского искусства²⁷³, Результатом этого стало широкое использование антропоморфных образов в христианских памятниках монументального и прикладного искусства, задачей которых было адекватное выражение новых религиозных ценностей и церковных догм²⁷⁴. Но если на Западе центром, откуда распространялось такое искусство, был Рим с его мощными античными традициями, то на Востоке империи ведущую роль в этом процессе первоначально играли Александрия, Антиохия и Эфес²⁷⁵. Из синтеза всего лучшего, что было достигнуто в разных частях империи, к VI — первой половине VII вв. и сложился тот самобытный стиль византийского искусства, который нашел отражение в оформлении памятников Константинополя²⁷⁶.

Сложение этого художественного стиля шло постепенно. В чем убеждает, например, появление изображений человеческих фигур из евангельских циклов в храме св. Апостолов в Константинополе только в период правления императора Юстиниана II (565 — 578 гг.)²⁷⁷ и наличие во фресках базилики Сант-Аполлинаре Нуово в Равенне VI в., наряду с ликами Христа, святых и апостолов, раковин и птиц²⁷⁸, характерных для более ранних христианских памятников. Естественно, что формирование этого нового стиля шло быстрее в центральных областях империи и Константинополе, где сильнее было влияние ортодоксальных догматов церкви, и медленнее в удаленных от центра районах, таких как Сирия и Палестина²⁷⁹. Поэтому в некотором хронологическом «запаздывании» христианской росписи склепов Херсонеса в сравнении с наиболее известными памятниками искусства того времени нет ничего необычного и она может рассматриваться в русле

272. Суть этого явления хорошо иллюстрируется словами Киприана, жившего в IV в. В книге о единстве церкви он писал: «Тот не может иметь отцом бога, кто не имеет матерью церковь». См.: Св. Киприан. Творения. Киев, 1891, Ч. II, с. 181.

273. Особенно наглядно это прослеживается в архитектуре. Подр. см.: Комеч А. И. Символика архитектурных форм в раннем христианстве // Искусство Западной Европы и Византии. Москва, 1978, с. 219 — 222.

274. Leroy A. Naissance de l'art chrétien. Paris, 1946, p. 12 — 14; Бычков В. В. Указ. соч., с. 145 — 146.

275. Подр. см.: Лазарев В. Н. История..., Т. I, с. 39 — 50; Talbot Rice D. The Byzantines. New-York, 1962, p. 153; Попова О. С. Указ. соч., с. 552.

276. Банк А. В., Липшиц Е. Д. Указ. соч., с. 453; Попова О. С. Указ. соч., с. 551 — 553, 558; Удальцова З. В. Указ. соч., с. 68 — 70.

277. Лазарев В. Н. История..., Т. I, с. 51.

278. Лазарев В. Н. История..., Т. I, с. 58; Т. II, табл. 25; Банк А. В. Липшиц Е. Э. Указ. соч., с. 462.

279. Якобсон А. Л. Античные традиции в культуре..., с. 189; Попова О. С. Указ. соч., с. 556.

одной из локальных особенностей формирования нового стиля изобразительного искусства на периферии византийского мира. В ходе сложения нового стиля изобразительного искусства Византии хронологические рамки колебания основных его компонентов на протяжении конца V — первой половины VI вв. были достаточно подвижны²⁸⁰. Да и более или менее устоявшиеся и закреплённые определёнными церковными правилами формы христианский культ принял только в VIII в.²⁸¹

Говоря о характере росписи склепов Херсонеса, нельзя пройти мимо мозаик, которыми были украшены полы первых херсонесских христианских храмов — базилик. Указанные категории памятников хронологически близки между собой, а, следовательно, стиль их оформления должен был отражать один и тот же этап развития христианского искусства.

В стилистическом оформлении мозаичных полов херсонесских базилик, которые датируются концом V — VI вв., преобладают орнаментальные мотивы, изображения виноградной лозы, канфара, гроздьев винограда, птиц, разнообразных животных, павлинов и птиц у канфара²⁸², т. е. изображений, символизирующих райский сад, Христа и его учение, как это было характерно и для росписи склепов. При этом интересно, что цветовая палитра херсонесских мозаик и росписи погребальных камер склепов также, безусловно, близки между собой²⁸³. Использование красного, черного, голубого, желтого, темно-вишневого цветов несли определённую смысловую нагрузку и были самым непосредственным образом связаны с раннехристианской догматикой²⁸⁴. Это позволяет рассматривать появление этих двух категорий памятников в качестве явления одного и того же культурно-исторического порядка.

По своему характеру роспись херсонесских христианских склепов наиболее близка кругу сирийских и палестинских памятников или тех областей империи, где прослеживается это влияние. Поэтому можно полностью согласиться с М. И. Ростовцевым, который указывал на тесную связь ранней христианской общины Херсонеса с Востоком, а не Константинополем.

Восточные традиции раннего христианства, безусловно, проникли в город через малоазийские греческие города, с которыми Херсонес на протяжении всей античной эпохи поддерживал разносторонние контакты²⁸⁵.

280. Попова О. С. Указ. соч., с. 556.

281. Lassus J. Sanctuaries chrétiens de Siria. Paris, 1947, p. 62, 65, 79; Беляев С. А. Базилики Херсонеса (итоги, проблемы и задачи их изучения) // ВВ, 1989, Т. 50, с. 181.

282. Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 223—247; Рыжов С. Г. Указ. соч., с. 296—297; Яacobсон А. Л. Античные традиции в культуре..., с. 185—186, 188; ср.: Strzygowski J. L'ancien art chrétien de Sirie. Paris, 1936, p. 182, fig. 105; Ross M. C. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Washington, 1965, V, II, N 179h, pl. XCVII and Color plate D, p. 136.

283. Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 223.

284. Коваль І. Церковна археологія. Івано-Франківськ, 1998, с. 136.

285. Там же, с. 28.

Об этом, в частности, свидетельствуют довольно ранние следы наличия культа христианского покровителя мореплавания и виноградаря св. Фоки, который был тесно связан с Синопой²⁸⁶. Почитание этого святого нашло отражение в изображениях и надписях на глиняных крышках-пробках от сосудов со священной влагой, найденных при раскопках в Портовом районе Херсонеса²⁸⁷, где, вероятно, существовал храм св. Фоки с приютом для странников²⁸⁸. Более того, характер христианской росписи склепов по своей смысловой направленности очень близок учению монофизитов с их полным отрицанием человеческой природы Христа, неприятием античной культуры, аскетизмом, подвижничеством и учением о спасении, достигавшемся благочинным поведением и праведной любовью, которое получило наиболее широкое распространение именно в восточных районах Византийской империи²⁸⁹.

Как известно, на Эфесском соборе (449 г.) монофизиты одержали временную победу над ортодоксальным православием и только через два года на Халкидонском соборе (451 г.) ортодоксальный константинопольский клир все-таки добился изменения положения, что было связано не только с борьбой разных течений в христианской церкви, но и различных политических группировок в византийском обществе²⁹⁰. Но это не означало полного краха монофизитства, так как это религиозное учение не было единым, а состояло из значительного количества сект. Монофизиты пользовались особой популярностью в Сирии, Палестине и особенно в Египте, где главными проводниками этого религиозного течения были монахи и монастыри, не только в середине V в., но и позднее²⁹¹.

Учитывая связь херсонесской христианской росписи с сирийско-палестинскими памятниками и предложенную датировку этой живописи временем не ранее второй половины V – VI вв., нет ничего невероятного в том, что странствующие монахи-монофизиты, переселившиеся из Малой Азии в Херсонес²⁹², оказали довольно сильное влияние на еще немногочисленную христианскую общину, чем и объясняется весьма своеобразный стиль

286. Шестаков С. П. Указ. соч., с. 28; Якобсон А. Л. Указ. соч., с. 28.

287. ОАК за 1896 г. Санкт-Петербург, 1898, с. 165–166; Колесникова Л. Г. Храм в Портовом районе Херсонеса (раскопки 1963–1965 гг.) // ВВ, 1978, Т. 39, с. 172.

288. Романчук А. И., Соломоник Э. И. Несколько надписей на средневековой керамике Херсонеса // ВВ, 1987, Т. 48, с. 102.

289. Подр. об этом течении в христианстве см.: Frend W. H. C. The Rise of the Monophysite Movement. Chapters in the History of the Church in the Fifth and Sixth Centuries. Cambridge, 1972.

290. Подр. см.: Кулаковский Ю. История Византии. Киев, 1918, с. 280–311; Сюзюмов М. Я. Внутренняя и внешняя политика Византии и народные движения во второй половине V в. // История Византии. Москва, 1967, Т. 1, с. 195–198.

291. Кулаковский Ю. Указ. соч., с. 437–454; Винкельман Ф. Некоторые замечания к оценке роли монофизитства в Египте в послеюстиниановскую эпоху // ВВ, 1978, Т. 39, с. 88.

292. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 46–56.

раннехристианской живописи. Под влияние монофизитов могла попасть и какая-то часть более или менее зажиточных херсонеситов, принявших христианство, которой принадлежали склепы²⁹³. В Египте, например, приверженцами этого религиозного течения были не только представители широких народных масс, но и население городов и часть знати²⁹⁴.

Конечно, безоговорочно настаивать на этом сейчас трудно. Однако традиционно тесные связи Херсонеса с малоазийскими центрами, характер росписи склепов, ее датировка и рассказ о деятельности в городе миссионеров, посланных иерусалимским епископом Ермоном, в «Житиях св. епископов Херсонских»²⁹⁵ делает этот вывод вполне вероятным. Не исключено, что такое положение было связано с ослаблением влияния в Херсонесе центральной византийской администрации вплоть до времени правления императора Зенона (474–49 гг.)²⁹⁶, когда в городе была возобновлена чеканка монет типично имперского облика²⁹⁷. Скорее всего лишь в первой половине VI в., когда Византия активизировала свою политику в Таврике²⁹⁸, херсонесская церковь начинает ориентироваться на Константинополь²⁹⁹, хотя в мозаиках херсонесских базилик, построенных в своей массе в VI в., еще преобладают растительные и орнаментальные мотивы. В пользу такого заключения свидетельствует рассказ о деятельности в Херсонесе епископа Капитона, связанный в «Житиях» с более поздней константинопольской традицией³⁰⁰, конструктивные особенности архитектуры херсонесских базилик, которые были, как указывал А. Л. Яacobсон, близки константинопольской школе³⁰¹, и, наконец, ссылка в город папы Мартина I, проводившего церковную политику в противовес духовенству Константинополя, которое поддерживалось императором³⁰².

Итак, все сказанное позволяет утверждать, что в настоящее время христианскую роспись херсонесских склепов нельзя датировать второй поло-

293. Возможно, отражение монофизитских воззрений части христианской общины Херсонеса можно усматривать в одном месте «Житий», где в уста Василия вложены следующие слова: «Ибо един Бог на небесах, словом и премудростью создавший все и всему даровавший жизнь Духом Святым». См.: Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов Херсонских Василия, Капитона и иных с ними, с. 109, 3.

294. Винкельман Ф. Указ. соч., с. 90–91.

295. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 501–505.

296. Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 21.

297. Подр. см.: Анохин В. А. Указ. соч., с. 107, 156, № 309; Соколова И. В. Монеты и печати византийского Херсона. Ленинград, 1983, с. 17–18, 138.

298. Усиление византийского присутствия в Крыму и на Кавказе Ф. И. Успенский относил к 532–539 гг. См.: Успенский Ф. И. История Византийской империи. Москва, 1996, Т. I, с. 307.

299. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 38, 42, 43.

300. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 504–505.

301. Яacobсон А. Л. Закономерности и этапы развития..., с. 163.

302. Подр. см.: Бородин О. Р. Указ. соч., с. 47–56.

виной IV — первой половиной V вв., как думал М. И. Ростовцев, а вслед за ним и другие исследователи. Эта категория памятников относится ко времени не ранее второй половины — конца V—VI вв. и, видимо, связана с определенным влиянием на раннюю херсонесскую христианскую общину религиозных идей монофизитов, а склеп 1912 г. на земле Н. И. Тура, вернее роспись на его правой от входа стене — к более позднему времени³⁰³. Композиция этой росписи стоит особняком среди сюжетов христианской живописи рассматриваемых погребальных сооружений, так как здесь, в отличие от преимущественно орнаментальных мотивов и символики росписи подавляющего большинства раннехристианских склепов, наряду с разнообразной растительностью, представлены изображения людей и города.

По стилю исполнения и характеру изображений это панно наиболее близко миниатюрам с изображением приговора царю Ахану и его побития камнями, битвы при Гаваоне и разрушения Иерусалима Ватиканского свитка Иисуса Навина, который датируется VII в.³⁰⁴, а также архитектурным пейзажам мозаики входного портика мечети Омеядов в Дамаске, относящейся к 705—707 гг.³⁰⁵ Хотя, естественно, что техника росписи склепа 1912 г. на земле Н. И. Тура проще и примитивнее. На основании этого ее следует, видимо, относить скорее всего ко времени не ранее VII в., то есть, к тому периоду, когда раннехристианская символика в византийском церковном искусстве уже повсеместно уступила место антропоморфным изображениям религиозного содержания.

Говоря о времени проникновения и утверждения христианства в Херсонесе, нельзя обойти молчанием точку зрения С. А. Беляева о том, что наиболее ранний из известных в настоящее время христианских храмов был построен в первой половине — середине IV в. на холме в западной части городища (базилика Б, по С. А. Беляеву)³⁰⁶. С. А. Беляев пишет, что его датировка базилики Б «базируется на трех основных аргументах: 1) общей стратиграфии участка; 2) изучении археологического материала и 3) нумизматических данных»³⁰⁷. Однако на этой же странице автор поясняет: «Стратиграфия участка хотя и не определяет точной даты постройки базилики, но дает общие рамки ее жизни...», которые, по С. А. Беляеву, охватывают период с IV по VIII вв.³⁰⁸ Говоря об археологическом материале, на котором базируется датировка базилики, С. А. Беляев объясняет, что имеется в виду тот материал, который остался в углублениях скалы северного склона у фундамента северной стены сооружения. Но тут же добавляет, что грунт для засыпи при строительстве базилики «был взят из городской свалки или

303. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 471.

304. Лазарев В. Н. История..., Т. II, табл. 18—20.

305. Лазарев В. Н. История..., Т. II, табл. 35—37; Talbot Rice D. Op. cit., pl. 72, 73.

306. Беляев С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика..., с. 125.

307. Там же.

308. Там же, с. 116—126.

же из слоя у базилики»³⁰⁹. Следовательно, для определения времени возведения базилики Б использованы находки не из культурного слоя, а материал из перемещенного грунта. Еще менее ясен вопрос с нумизматическим материалом. С. А. Беляев пишет, что для датировки им были использованы две монеты времени правления императора Лициния (308–324 гг.), которые «находились в слое строительного мусора к востоку от апсиды»³¹⁰.

Нетрудно убедиться, что все «основные аргументы» С. А. Беляева далеко не бесспорны и не могут служить надежной основой для датировки базилики Б именно первой половиной — серединой IV в. Причем он, говоря о монетах, а priori использует дату их чеканки и не учитывает возможного длительного периода их обращения и попадания в слой мусора у апсиды в значительно более позднее время. Что же касается ссылки С. А. Беляева на упоминание в «Житиях св. епископов Херсонских» о посылке в Херсонес епископа Капитона и 500 воинов для поддержки херсонесских христиан, а также наличие подписи херсонесских епископов под деяниями I и II Вселенских соборов³¹¹, то эти факты требуют критического подхода и уж во всяком случае, основываясь только на них, нельзя определить время строительства конкретного археологического памятника, которым является базилика Б³¹².

Сказанное в полной мере касается ссылки С. А. Беляева на находку мраморной канцелли, которая, правда, только теоретически могла принадлежать именно этой базилике, с изображением монограммы Христа в круге с одной стороны, и удлинненного креста с расширяющимися концами — с другой³¹³. В связи с этим следует еще раз подчеркнуть, что крест в качестве символа христианами начинает широко использоваться не ранее конца IV в.³¹⁴, что также не позволяет датировать базилику Б серединой — третьей четвертью IV в.

Согласно «Житиям святых епископов Херсонских», по просьбе херсонесских христиан, обратившихся непосредственно к императору Константину, в Херсонес в 325 г. прибыл епископ Капитон, которого сопровождал отряд из 500 солдат во главе с Феонией³¹⁵. Прибыв в Херсонес, он застал христиан изгнанными из города и примирил их с языческим большинством. Затем он совершил «чудо», войдя в печь для обжига извести и оставшись невредимым, тем самым доказав силу «истинной веры». Только после это-

309. Там же, с. 126.

310. Там же.

311. Там же.

312. Ср.: Завадская И. А. Раннесредневековые храмы..., с. 336–337.

313. Беляев С. А. Новые памятники ранневизантийской пластики из Херсонеса (к вопросу об интерьере херсонесских базилик) // ВВ, 1987, Т. 48, с. 142–152.

314. Сюзюмов М. Я. Христианская церковь..., с. 161.

315. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 39; Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов Херсонских Василия, Капитона и иных..., с. 111; Латышев В. В., Кекелидзе К. Указ. соч., с. 85–86.

го язычники признали превосходство христианства и крестились. Капитон сообщил об этом Константину Великому, который в это время присутствовал на Никейском соборе, и после этого управлял церковью Херсонеса, где и скончался.

Историческая основа этого места «Житий» вызывала и вызывает обоснованные сомнения и не может быть безоговорочно принята³¹⁶. Однако, если раньше эти сомнения строились лишь на текстологическом анализе этого места «Житий св. епископов Херсонских», то в последнее время был получен убедительный археологический материал, который противоречит исторической достоверности этого места «Житий св. епископов Херсонских». В данном случае имеются в виду уже упоминавшиеся результаты исследования четырехапсидного храма, проведенные В. А. Кутайсовым под руководством О. И. Домбровского³¹⁷. В ходе раскопок было установлено, что он, по мнению В. А. Кутайсова, был сооружен в VII в. над известеобжигальной печью, которая располагалась в геометрическом центре здания. Исходя из этого, вероятно, есть все основания связывать ее с сообщением «Житий св. епископов Херсонских» о крещении населения Херсонеса епископом Капитоном. Но весьма показательно, что только в VI или в VII в. над печью, которую легендарные предания связывали с «чудом» Капитона, был возведен четырехапсидный храм-маририй³¹⁸. Следовательно, археологический материал позволяет говорить, что легенда в деяниях Капитона, видимо, сложилась и стала особенно популярной не ранее VI—VII вв.

Не выдерживают критики и сообщения «Житий св. епископов Херсонских» о присылке в Херсонес в период правления Диоклетиана иерусалимским епископом проповедников Василия, Агафодора, Евгения и Элпидия, которые безуспешно пытались обратить в новую веру языческое население города³¹⁹. Ведь хорошо известно, что до III Вселенского собора (Эфес, 431 г.) иерусалимская церковь не играла значительной роли в тогдашнем христианском мире и не могла направлять в столь дальние районы миссионеров-проповедников³²⁰. Только к VII в., когда слава Иерусалима, как родины христианства и значительного церковного центра, затмила былую славу Антиохии стала возможна миссионерская деятельность под эгидой ее епископа. Таким образом, повествование о пребывании проповедников,

316. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 39; Мещеряков В. Ф. О времени появления..., с. 128; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе..., с. 130—135.

317. Домбровский О. И., Кутайсов В. А. Раскопки четырехапсидного храма в Херсонесе // АО за 1977 г. Москва, 1978, с. 322.

318. Кутайсов В. А. Указ. соч., с. 155—169; ср.: Якобсон А. Л. Закономерности и этапы развития..., с. 166; Завадская И. А. Раннесредневековые храмы..., с. 339—340.

319. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 39; Латышев В. В. Страдания святых священномучеников и епископов Херсонских Василия, Капитона и иных..., с. 83.

320. Франко I. Указ. соч., с. 153; Сюзюмов М. Я. Христианская церковь в IV—VI вв., с. 155; Мещеряков В. Ф. О времени появления..., с. 128; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом..., с. 131—132.

посланных иерусалимским епископом, отражает практику либо более раннего, о чем уже говорилось, либо значительно более позднего периода, но во всяком случае не времени правления Диоклетиана ³²¹.

Анализируя тексты «Житий св. епископов Херсонских», следует подчеркнуть, что они были написаны в Херсонесе не ранее VII в. и дошли до нас в списках, наиболее ранний из которых был составлен в Константинополе не ранее начала X в. ³²² А это заставляет относиться к фактам, сообщаемым в «Житиях» относительно конкретных событий истории Херсонеса IV в., с большой осторожностью. Они были созданы значительно позднее описываемых в них событий и, как всякий исторический источник, несут на себе печать своей эпохи и отражают те задачи, которые стояли перед их авторами, выражавшими интересы христианской церкви на определенном этапе ее развития ³²³.

На протяжении IV–VI вв. идет процесс разработки христианской догматики и организационного оформления христианской церкви, для которой было характерно стремление перестроить жизнь широких слоев населения в соответствии с новым христианским мировоззрением ³²⁴. В сознании простого человека каждый день должен был быть связан с памятью о евангельских мифах и местных святых, которые пришли на смену языческим героям и богам античного пантеона ³²⁵. Именно этой задаче и было подчинено создание в VII в. «Житий св. епископов херсонских», которые проникновение и становление христианства в Херсонесе относили к хорошо известным событиям позднеантичной эпохи, таким, как самое крупное и последнее гонение христиан при Диоклетиане ³²⁶, прохристианская деятельность Константина Великого и Никейский собор ³²⁷.

Вместе с этим в «Житиях св. епископов Херсонских» нашло отражение и современное авторам состояние христианской церкви — возвышение Иерусалимского престола и практика назначения епископов из Константинополя ³²⁸. В известном смысле написание «Житий св. епископов Херсонских»

321. Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом..., с. 132.

322. Латышев В. В. Заметки к агиологическим текстам // Известия отдела русского языка и словесности Академии наук. Санкт-Петербург, 1908, Т. XIII, Кн. 3, с. 16, 17, 44.

323. Фрейберг Л. А., Попова Т. В. Византийская литература IV–VI вв. // Памятники византийского искусства IV–VI вв. Москва, 1968, с. 153; Barnea I. A propos des origines du christianisme en Scythie Mineure // Dacia, 1968, Т. XII, p. 418; Попова Т. В. Античная биография и византийская агиография // Античность и Византия. Москва, 1975, с. 235.

324. Lasova C. Problems of Source — Criticism concerning..., p. 236.

325. Сюзюмов М. Я. Указ. соч., с. 160.

326. Лебедев А. П. Указ. соч., с. 193; Функ Ф. К. История христианской церкви..., с. 342; Rostovtzeff M. A History of the Ancient World. Oxford, 1933, Vol. II, p. 350.

327. Лебедев А. П. Указ. соч., с. 329–331; Сюзюмов М. Я. Указ. соч., с. 156; Jones A. H. M. The Late Roman Empire 284–602. Oxford, 1964, Vol. I, p. 87.

328. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 77–78; Сюзюмов М. Я. Указ. соч., с. 154.

в VII в. можно рассматривать как попытку создания херсонесской церковью своей героической истории, что столь свойственно христианским авторам, которые период между 303—311 гг. в церковной истории рассматривали в качестве «эры мучеников». Ожесточенная борьба христиан с язычеством в Херсонесе, мученическая кончина первых христианских проповедников и, наконец, крещение горожан епископом Капитоном — все это в популярном изложении должно было утвердить в сознании населения Херсонеса незыблемость церковной организации, освященной императором Константином, которого христианская церковь причислила к лику святых и с именем которого обычно связывалось торжество новой религии в Римской империи³²⁹. Агиографические сочинения о жизни и деятельности первых херсонесских епископов призваны были создать местных святых, тесно связанных с конкретной историей города, и стать удобным средством распространения христианской идеологии³³⁰. Но в то же время возникновение в V—VII вв. тенденциозных «Житий святых» привело не только в Херсонесе, но и в других местах к значительному искажению первоначальной истории христианской церкви³³¹.

Этим же задачам отвечало строительство над известеобжигальной печью, связанной с легендарным «чудом» Капитона, четырехапсидного храма-памятника, а, возможно, и роспись некоторых склепов с христианской живописью, в которой, наряду с орнаментальными мотивами, определенное место занимало изображение венков — символа мученичества. Хронологически все это хорошо согласуется с оживленным церковным строительством, начавшимся в Херсонесе в VI—VII вв., которое наиболее ярко отражало усиление процесса христианизации населения города³³².

В литературе, посвященной начальному периоду христианизации Херсонеса, утвердилось мнение, что показателем раннего проникновения христианской идеологии может служить подпись херсонесского епископа, имеющаяся в некоторых списках деяний I Вселенского собора³³³. Несмотря на аргументированную критику этой точки зрения³³⁴, присутствие херсонесского епископа на Никейском соборе (325 г.), как якобы достоверный факт, используется в самых последних работах³³⁵. В связи с этим следует еще раз подчеркнуть, что синайский и арабские списки отцов I Вселенского собора, в которых упоминается херсонесский епископ, близки между со-

329. Сюзюмов М. Я. Указ. соч., с. 42; Lasova С. Op. cit., p. 235—236.

330. Функ Ф. К. История христианской церкви от времени апостольских до наших дней. Москва, 1911, с. 177; Ранович А. Б. Очерки истории..., с. 185; Фрейберг Л. А., Попова Т. В. Указ. соч., с. 31.

331. Робертсон А. Происхождение христианства. Москва, 1959, с. 312.

332. Кутайсов В. А. Указ. соч., с. 167.

333. Бенешевич В. Н. Синайский список отцов Никейского первого вселенского собора // Известия Академии наук, 1908, Серия VI, № 3, с. 295.

334. Мещеряков В. Ф. О времени проникновения..., с. 131.

335. Беляев С. А. Вновь найденная раннесредневековая мозаика..., с. 126.

бой и восходят к одному оригиналу конца VII – VIII в.³³⁶ В более ранних по происхождению списках имени херсонесского епископа нет³³⁷. Ничего не говорят о присутствии херсонесского епископа на Никейском соборе «Жития св. епископов Херсонских» и историк христианской церкви в России архиепископ Макарий, широко использовавший в своем сочинении церковные источники³³⁸. Бесспорным можно признать присутствие херсонесского епископа Эвферия только на II Вселенском соборе в 382 г., подпись которого стоит среди епископов скифских областей наряду с епископами томитанским и анхиальским³³⁹.

Присутствие херсонесского епископа на II Вселенском соборе, отдельные памятники конца IV – начала V вв.³⁴⁰, а также немногочисленные надежно датированные христианские погребения этого времени³⁴¹ позволяют все же говорить о наличии в городе христианской общины³⁴². Однако в количественном отношении она была небольшой и, видимо, еще не до конца организационно оформившейся. В частности, об этом свидетельствует отсутствие в Херсонесе конца IV – начала V вв., в отличие от Пантикапея и могильников Паннонии, специального христианского участка некрополя, где бы совершались захоронения исключительно христиан³⁴³. Видимо, лишь в конце V – VI вв. на участке некрополя к юго-востоку от города, где впоследствии был построен Загородный храм, появляется небольшая часовня, вокруг которой начинают совершаться захоронения херсонесских христиан³⁴⁴.

Археологическими исследованиями на территории Херсонеса пока не зафиксированы строительные остатки раннехристианских храмов, которые можно было бы с уверенностью датировать IV в.³⁴⁵ Но о наличии ранних хрис-

336. Бенешевич В. Н. Указ. соч., с. 284.

337. Лебедев Д. Список епископов первого Вселенского собора // Записки Академии наук, 1916, Серия VIII, Т. XIII, № 1, с. 27 – 29.

338. Макарий, архиепископ. История христианства в России от равноапостольного князя Владимира, как введение в историю русской церкви. Санкт-Петербург, 1846, с. 64.

339. Деяния Вселенских соборов (Православный вестник, № 5). Казань, 1899, с. 280.

340. Беляев С. А. Позднеантичные надписи на амфорах из раскопок Херсонеса // НЭ, 1968, Т. VII, с. 140.

341. Веймарн Е. В. Некрополь около крестообразного загородного храма..., с. 12; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом..., с. 135 – 136, прим. 52.

342. Мещеряков В. Ф. Проникновения христианства..., с. 103 – 104; Мещеряков В. Ф. О времени появления..., с. 131 – 133; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом..., с. 135 – 136.

343. Зубарь В. М. Проникновение и утверждение..., с. 22.

344. Домбровский О. И. Архитектурно-археологическое исследование Загородного крестообразного храма..., с. 316; Зубарь В. М. Проникновение и утверждение..., с. 22, прим.

345. Ср.: Якобсон А. Л. Закономерности и этапы..., с. 162.

тианских культовых построек все же можно предполагать на основании находок фрагментов раннехристианской скульптуры этого времени³⁴⁶. Подтверждается это и обнаруженным в Херсонесе лампадофором, а также лампадами, которые исследователи датируют рубежом IV–V вв.³⁴⁷ Хотя эти находки, как представляется, не могут свидетельствовать о существовании в Херсонесе именно христианской церкви, как думает П. Д. Диатроптов³⁴⁸. Ведь на начальном этапе распространения христианства приверженцы новой религии для своих собраний часто использовали комнаты в домах своих единомыслителей³⁴⁹, где и могла размещаться культовая скульптура и другая церковная утварь.

Еще Д. В. Айналов обратил внимание на необработанность тыльной стороны некоторых раннехристианских скульптурных памятников, что является свидетельством их установки в нише или у стены, а не использования в качестве надгробий³⁵⁰. Но это также вовсе не означает, что такая скульптура стояла именно в церкви, а не в каком-то ином помещении, где происходили моления херсонесских христиан. В связи с этим очень интересен мраморный скульптурный фрагмент фантастического чудовища с зажатой в огромной зубастой пасти рыбой³⁵¹. В раннехристианской литературе известен образ гонителей новой веры в виде «зверя из бездны», «зверя страшного и ужасного», тогда как самих себя адепты новой веры символически изображали в виде рыбы. Такая образность рождалась в период гонений и преследований первых христиан. После легализации христианства Миланским эдиктом 313 г. нужда в искусстве такого рода отпала³⁵². Из этого следует, что, во-первых, это скульптурное изображение является одним из наиболее ранних христианских памятников в Херсонесе, а во-вторых, оно не могло стоять в церкви, так как в то время христианская религия рассматривалась официальными властями еще как «пагубное», «зловредное суеверие».

В Херсонесе известен небольшой подземный храм на главной улице, над которым позднее была построена наземная церковь³⁵³. Иногда этот подземный храм рассматривается как тайное место сбора и отправления культа первыми христианами, а построенная над ним церковь как храм-мемориал одного из первых христианских мучеников³⁵⁴. Но в пользу такого заключения

346. Колесникова Л. Г. Указ. соч., с. 55–64.

347. Мещеряков В. Ф. О времени появления..., с. 132.

348. Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом..., с. 136.

349. Марка XVI, 15; Вагнер Г. К. Византийский храм..., с. 163–165.

350. Айналов Д. В. Мраморная группа жертвоприношения Исаака. // Сборник статей по археологии и византиноведению, изданный семинарием им. Н. П. Кондакова. Прага, 1927, Т. I, с. 189.

351. Колесникова Л. Г. Указ. соч., с. 57–58, рис. 1.

352. Зубарь В. М., Павленко Ю. В. Указ. соч., с. 48.

353. Подр. см. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 191–192; Беляев С. А. Пещерный храм на главной улице Херсонеса // Византия и Русь. Москва, 1989, с. 37.

354. Беляев С. А. Пещерный храм..., с. 54.

нет каких-либо надежных данных. Скорее всего, как полагал А. Л. Якобсон, а вслед за ним и Ю. М. Могаричев, пещерная часть храма была переоборудована из цистерны и одновременно с этим на поверхности была построена наземная церковь. Причем, обе части храма, наземная церковь и крипта-часовня, представляли собой памятник, построенный на месте погребения одного из знатных жителей города³⁵⁵. Если это так, то нет совершенно никаких оснований датировать этот комплекс V–VI вв., когда христиане еще не перешли к погребению умерших в храмах, а, как показывают раскопки, хоронили своих родственников за пределами Херсонеса на территории античного некрополя.

Отсутствие в Херсонесе следов каких-либо христианских храмов рассматриваемого времени, а также наличие изображений крестов в дромосе Царского кургана и погребальных сооружений некрополя Илурата³⁵⁶, позволяет предполагать, что до появления первых таких построек местом отправления христианского культа могли быть некоторые склепы, располагавшиеся за пределами города. Для этих целей могли служить склеп 1912 г. на земле Н. И. Тура, который впоследствии был превращен в часовню или небольшую подземную церковь³⁵⁷, и пещерообразное подземное сооружение, в плане напоминающее базилику, которое располагалось у башни XVII³⁵⁸. Хорошо известно, что в период появления первых христианских общин очень часто для богослужения использовались места погребений, которые пользовались правом неприкосновенности³⁵⁹.

Приведенные материалы свидетельствуют о длительном и сложном процессе проникновения и утверждения христианской идеологии в Херсонесе. В настоящее время нельзя, как это делалось ранее, говорить, что уже со времени Константина Херсонес стал главным очагом христианства или же о полном торжестве новой религии уже при Феодосии I³⁶⁰. Окончательному утверждению христианства здесь предшествовал длительный переходный период, на протяжении которого имело место сосуществование старых языческих религиозных представлений и нарождавшейся новой христианской идеологии, заимствовавшей и приспособившей к своим догматам многое из достижений античной мысли. Для этого периода были характерны синкретические религиозные представления, большей частью восточного происхождения, повышение интереса к загробному существованию, популярность учений, связанных с обещанием загробного блаженства и бессмертия, а также всевозможные таинства и суеверия, получившие широкое распространение в период кризиса античного мировоззрения. В то же время в некрополе города бесспорно христианских комплексов второй половины IV — начала

355. Могаричев Ю. М. Пещерные церкви Таврики. Симферополь, 1997, с. 95–96.

356. Шалькевич А. А. Архитектурное исследование Царского кургана // Труды ГЭ, 1976, Т. XVII, с. 162, рис. 31; Кубланов М. М. Новые погребальные сооружения Илурата // КСИИ, 1979, Вып. 159, с. 94–97, рис. 3.

357. Ростовцев М. И. Указ. соч., с. 472–479.

358. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 254, рис. 472–479.

359. Покровский Н. В. Церковная археология..., с. 2, 5.

360. Ср.: Суров Е. Г. Херсонес Таврический. Свердловск, 1961, с. 60.

V вв. немного. В этом нет ничего удивительного. Ведь в период превращения в государственную религию христианство не было самой распространенной религией даже в крупных городских центрах Римской империи, где христианские общины объединяли не более пятой части их населения³⁶¹.

Христианство в силу ряда причин в Херсонесе, на которые уже обращалось внимание³⁶², в первую очередь принимали представители социальной верхушки населения, надеявшейся получить от центральной власти определенные привилегии³⁶³. Именно этим слоям, объединенным в рамках религиозной общины, и принадлежали склепы с раннехристианской росписью, появившиеся в Херсонесе не ранее второй половины V – VI вв. Ведь оформление погребальных сооружений живописью, вне всякого сомнения, требовало достаточно значительных материальных затрат, недоступных беднейшим представителям херсонесского общества³⁶⁴. Основная же масса горожан оставалась языческой и не принимала новую религию.

В этом отношении показательно, что после разгрома восстания 365 – 366 гг., носившего ярко выраженную антихристианскую окраску, его руководитель Прокопий бежит в Херсонес. Здесь он, вероятно, надеялся на поддержку языческого населения города, служившего основной опорой восстания³⁶⁵. Но, опасаясь быть выданным городской верхушкой центральной администрации, Прокопий в Херсонесе задержался недолго³⁶⁶.

Существование языческой и христианской идеологии в IV в. было характерно не только для окраин, но и для центральных областей империи³⁶⁷. Уже после официального запрета властей принуждать христиан к отправлению языческих культов, в 324 г. закладка и освящение в 330 г. новой

361. Буасье Г. Падение язычества. Исследование последней религиозной борьбы на Западе в IV в. Санкт-Петербург, 1892, с. 368; Токарев С. А. Религия в истории народов мира. Москва, 1976, с. 506.

362. Подр. см.: Мещеряков В. Ф. О времени появления христианства..., с. 133; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом..., с. 135 – 136; ср.: Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса..., с. 121.

363. Подр. см.: Мещеряков В. Ф. О времени появления христианства..., с. 133.

364. В этом отношении примечательно, что на Боспоре в это время отсутствуют склепы с христианской росписью, а погребальные сооружения высших сановников государства были украшены только изображениями крестов и текстами псалмов (подр. см.: Кулаковский Ю. Керченская христианская катакомба..., с. 2 – 4; ср.: Латышев В. В. Сборник греческих надписей..., с. 85 – 86, № 77 – 83; Шкорпил В. В. Указ. соч., с. 185 – 198; Кулаковский Ю. Две керченские катакомбы с фресками, с. 64 – 66; Виноградов Ю. Г. Указ. соч., с. 234 – 244). Это, видимо, позволяет говорить не только о специфике проникновения новой идеологии в конкретно-исторической обстановке в среду населения указанных центров, но и о более скромном материальном достатке даже тех боспорских христиан, которые принадлежали к высшим слоям общества в V – VI вв.

365. Курбатов Г. Л. К вопросу о территориальном распространении восстания Прокопия // Византийские очерки. Москва, 1961, с. 72.

366. Zosim, IV, V, 2.

367. MacMullen R. Paganism in the Roman Empire. New Haven, London, 1981, p. 133 – 143; Nock A. D. Op. cit., p. 676 – 681; Jones A. H. M. Op. cit., p. 74, 76, 285 – 287.

столицы империи — Константинополя происходили в присутствии языческих жрецов и христианского духовенства³⁶⁸. Только в 382 г. император Грациан лишил языческих жрецов экономической поддержки государства, хотя в Риме до конца IV в. еще приносились жертвы божествам языческого пантеона³⁶⁹. А в 416 г. император Феодосий II официально отстранил нехристиан от общественных должностей³⁷⁰.

Сейчас установлено, что на протяжении IV в. в городе существовала количественно небольшая христианская община³⁷¹, а для идеологической жизни было характерно достаточно мирное сосуществование немногочисленных адептов новой религии и основной массой населения города, которое не приняло еще христианства. Об этом, в частности, свидетельствует отсутствие четко выраженного христианского участка некрополя IV — начала V вв.³⁷² А наличие в некрополе расписных склепов может рассматриваться в качестве косвенного, но весьма верного показателя присутствия в городе достаточно зажиточных лиц, что в свою очередь свидетельствует об ошибочности вывода о глубоком кризисе в экономике города позднеантичного периода³⁷³.

Характер и сюжеты христианской росписи склепов свидетельствуют о достаточно заметном влиянии на херсонесскую раннюю христианскую общину идей раннего христианства с его неприятием античных художественных образов, что было наиболее характерной чертой изобразительного искусства на Востоке империи и религиозного учения монофизитов. Но и здесь, как и в восточных областях Византии, уже начинается процесс постепенного усвоения антропоморфных образов, которые нашли наиболее яркое отражение в росписи склепа 1912 г. на земле Н. И. Тура — наиболее позднего среди этой группы памятников.

Отрицание традиций античной живописи в росписи склепов и преобладание в ней символических раннехристианских сюжетов, помимо всего прочего, отражает дух борьбы за новые духовные ценности, а не окончательную их победу, как это имело место в византийских памятниках уже в VI в. Раннехристианский дух живописи подавляющего большинства херсонесских склепов с их растительными мотивами и иносказательным образным языком объективно отражает действительное место нового вероучения в общественной жизни Херсонеса и является достаточно верным

368. Фрейберг Л. А., Попова Т. В. Указ. соч., с. 9—10.

369. *Macr. Sat.*, III, 6; *Amm. Marc.*, XXIII, 3, 7.

370. Подр. см.: *Codex Theodosianus*. X, 1, 8; XI, 16, 9; XVI, 10, 7; XVI, 10, 9; XVI, 10, 10; Буасье Г. Падение язычества..., с. 411—414.

371. Сейчас, помимо фрагмента скульптуры, изображавшей чудище, пожирающее рыбу, наиболее ранним памятником, свидетельствующим о присутствии христиан в составе населения города, является надпись на сосуде с изображением креста, которая гласит: «Боже, помоги... Константину Великому» и датируется первой третью IV в. См.: Романчук А. И., Соломоник Э. И. Указ. соч., с. 98—99, рис. 2, 5.

372. Там же, с. 22.

373. Ср.: Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 35—45.

показателем тенденции неприятия еще основной массой греческого населения христианского вероучения³⁷⁴. Она несет на себе печать желания выделиться из языческого окружения, противопоставить ему свою собственную символику, проникнутую духом спиритуализма и непонятную непосвященным. Христианская роспись херсонесских склепов — это живопись еще ограниченного круга единоверцев, принадлежавших к зажиточным слоям общества, во главе которых стоял епископ, игравший, в частности, довольно заметную роль в религиозных общинах монофизитов того времени³⁷⁵.

Широкая христианизация населения Херсонеса, как впрочем и других отдаленных районов Византийской империи, началась лишь в VI в. и была прямым следствием активной политики византийских императоров в Таврике. К этому времени в основном относятся перепланировка жилых кварталов, связанная с начавшимся в городе церковным строительством³⁷⁶, канонизация херсонесских мучеников³⁷⁷, хорошо датированные христианские погребальные комплексы³⁷⁸, христианская роспись склепов, надгробия с изображением крестов³⁷⁹, христианская скульптура³⁸⁰ и христианские культовые предметы³⁸¹. В этом отношении показательно и то, что изображение креста в херсонесской нумизматике появляется только в конце VI в. на монетах времени правления императора Тиберия Маврикия (582 — 602 гг.)³⁸².

Первые христианские храмовые комплексы в Херсонесе появляются не ранее конца V — VI в., а без них широкая пропаганда христианского вероучения и его победа были невозможны³⁸³. К наиболее ранним сейчас исследователи относят базилику Крузе³⁸⁴ и трехконхиальную базилику, от-

374. Подр. об этническом составе населения Херсонеса см.: Зубарь В. М. Этнический состав населения Херсонеса Таврического в первые века н. э. (по материалам некрополя) // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н. э. — VII в. н. э. Киев, 1987, с. 78 — 105.

375. Steinwenter A. *Episcopalis audientia* // *Reallexikon für Antike und Christentum*. Stuttgart, 1950, Bd. 1, Sp. 915 — 917. Не исключено, что этим может объясняться стремление к определенной независимости херсонесского епископа от константинопольского патриарха, на которое обратил внимание С. А. Беляев. См.: Беляев С. А. Из истории социальной жизни Херсонеса второй половины IV — VI вв. // Палестинский сборник, 1987, Вып. 29 (92), с. 80.

376. Яковсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 287.

377. Латышев В. В. Жития святых епископов Херсонских, с. 44.

378. Яковсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 252 — 253, 267 — 281.

379. Яковсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 258 — 259; Яйленко В. П. О «Корпусе византийских надписей в СССР» // *Византийский временник*, 1987, Т. 48, с. 168, рис. 5; Созник В. В., Туровский Е. Я., Иванов А. В. Указ. соч., с. 67 — 68.

380. Колесникова Л. Г. Указ. соч., с. 55 — 64.

381. Латышев В. В. Этюды по византийской эпиграфике // ВВ, 1899, Т. 6, с. 344 — 353; Диатроптов П. Д. Распространение христианства в Херсонесе Таврическом..., с. 141 — 142; Романчук А. И., Соломоник Э. И. Указ. соч., с. 95 — 102.

382. Анохин В. А. Указ. соч., с. 101.

383. Яковсон А. Л. Закономерности и этапы развития..., с. 163.

384. Яковсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 188 — 190.

крытую в 1904 г. к востоку от Уваровской базилики³⁸⁵. В первой половине VI в. на территории Херсонеса разворачивается храмовое строительство. К этому или несколько более позднему времени относится строительство Уваровской базилики³⁸⁶, которая на протяжении последующих веков была, видимо, главным кафедральным храмом города, и расположенной рядом с ней крещальни³⁸⁷, комплексов Западной³⁸⁸, Восточной³⁸⁹ и Северной базилик³⁹⁰, базилики в базилике³⁹¹, базилик 1932 г.³⁹² и 1935 г.³⁹³, базилики на холме³⁹⁴ и некоторые другие³⁹⁵. Иными словами, практически вся территория Херсонеса покрывается храмами, служители которых вели пропаган-

385. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе Таврическом в 1904 г. // ИАК, 1906, Вып. 20, с. 48–50, табл. III; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 194–195, рис. 98.
386. Айналов Д. В. Развалины храмов. // Памятники христианского Херсонеса, 1905, Вып. 1, с. 1–15; Латышев В. В. Сборник греческих надписей..., с. 26–27, № 13; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 152–160; Лосицкий Ю. Г. Візантійські базилики Херсонеса // Археологія, 1991, № 2, с. 83–84; Завадская И. А. Некоторые проблемы датировки комплекса Уваровской базилики // Бахчисарайский историко-археологический сборник. Симферополь, 1997, Вып. 1, с. 304–311.
387. Бертъе-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса, с. 41–45; Бертъе-Делагард А. Л. О Херсонесе, с. 70–87; Айналов Д. В. Развалины храмов, с. 15–24; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 208–211.
388. Косцюшко-Валюжинич К. К. Извлечение из отчета о раскопках в Херсонесе Таврическом за 1900 г. // ИАК, 1902, Вып. 2, с. 51–73; Айналов Д. В. Развалины храмов, с. 29 и сл.; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 160–165; Лосицкий Ю. Г. Візантійські базилики Херсонеса, с. 84; Завадская И. А. Раннесредневековые храмы Западной части Херсонеса, с. 327–335.
389. Айналов Д. В. Развалины храмов, с. 43–46; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 165–168; Лосицкий Ю. Г. Візантійські базилики Херсонеса, с. 84.
390. Айналов Д. В. Развалины храмов, с. 27–29; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 168; Лосицкий Ю. Г. Візантійські базилики Херсонеса, с. 84.
391. Бертъе-Делагард А. Л. Раскопки Херсонеса, с. 22–24, 31–36; Айналов Д. В. Развалины храмов, с. 85; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 172–175; Лосицкий Ю. Г. Візантійські базилики Херсонеса, с. 84; Рыжов С. Г. Указ. соч., с. 290–299.
392. Белов Г. Д. Раскопки в северной части Херсонеса // МИА, 1941, № 4, с. 224–227; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 175–177; Лосицкий Ю. Г. Візантійські базилики Херсонеса, с. 84.
393. Белов Г. Д. Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935–1936 гг. Симферополь, 1938, с. 80–113; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 177–182; Лосицкий Ю. Г. Візантійські базилики Херсонеса, с. 84; Завадская И. А. Проблемы стратиграфии и хронологии..., с. 94–105.
394. Айналов Д. В. Развалины храмов, с. 95; Беляев С. А. Вновь найденная раннехристианская мозаика..., с. 114–138; Лосицкий Ю. Г. Візантійські базилики Херсонеса, с. 84; Беляев С. А. «Базилика на холме» в Херсонесе и «церковь на горе» в Корсуні, построенная князем Владимиром // Byzantinorussica, 1994, № 1, с. 19–29; Завадская И. А. Раннесредневековые храмы западной части Херсонеса, с. 335–339.
395. Бертъе-Делагард А. Л. О Херсонесе, с. 13, 17, 21, 68; Айналов Д. В. Развалины храмов, с. 46–61, 70–78; Яacobсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 198–200.

ду христианского вероучения в среде его жителей. Таким образом, только с началом широкого храмового строительства, развернувшегося не ранее VI в. при активном участии византийской администрации можно связывать процесс массовой христианизации населения Херсонеса или ранне-средневекового Херсона.

При этом следует подчеркнуть, что широкое храмовое строительство, вероятно, не обязательно велось исключительно за счет средств, выделявшихся центральной администрацией, как указывал А. Л. Якобсон³⁹⁶. Как показывает сравнительный материал³⁹⁷, а также целый ряд эпиграфических памятников из Херсонеса, христианские культовые комплексы и части их интерьера возводились за счет частных пожертвований людей широкого социального спектра, а не только знати³⁹⁸. Вполне возможно, что на эти цели в Херсонесе, как и в целом ряде городов на территории Византийской империи³⁹⁹, шла какая-то часть налогов, которая, судя по надписи времени правления императора Зенона (474—491 г.)⁴⁰⁰, императорской администрацией оставлялась в распоряжении гражданской общины и предназначалась на местное строительство.

Усиление позиций христианства и окончательное утверждение новой идеологии стало возможным лишь после укрепления здесь центральной византийской власти при императорах Зеноне (474—491 гг.) и особенно Юстиниане I (527—565 гг.), когда Херсонес, как и часть южной Таврики, вошел в состав Византийской империи⁴⁰¹. Ведь по словам Юстиниана, «церковное благоустройство есть опора империи»⁴⁰². Окончательная победа христианства в Херсонесе, как и в целом в Византийской империи, была достигнута только в эпоху средневековья благодаря мощной поддержке, которую оказывали новой религии византийские императоры и центральная администрация⁴⁰³.

Характер и сюжеты росписи христианских склепов Херсонеса позволяют заключить, что подавляющее большинство таких погребальных сооружений прекращает использоваться не позднее второй половины VI — начала VII вв. По всей видимости, это было связано с началом массовой христианизации населения и развернувшимся на территории города

396. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 28.

397. Lassus J. Op. cit., p. 254.

398. Подр. см.: Беляев С. А. Из истории социальной жизни Херсонеса..., с. 74—84.

399. Codex Theodosianus XV, 1, 26; Курбатов Г. Л. Ранневизантийский город (Антиохия в IV в.). Ленинград, 1962, с. 268—269; Курбатов Г. Л. Основные проблемы внутреннего развития византийского города в IV—VII вв. Ленинград, 1971, с. 175; Курбатов Г. Л. К вопросу о судьбах византийского города в VII в.: некоторые замечания // ВВ, 1994, Т. 55, с. 70.

400. Латышев В. В. Сборник греческих надписей..., с. 10—11; ср.: Бертье-Делагард А. Л. Надпись времени императора Зенона..., с. 47 и сл.

401. Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху, с. 120—122; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя, с. 148.

402. Диль Ш. Юстиниан и византийская цивилизация в VI в. Санкт-Петербург, 1908, с. 326.

403. Курбатов Г. Л. История Византии. Москва, 1984, с. 47.

храмовым строительством. А это в свою очередь повлекло за собой определенные изменения в христианском погребальном обряде, выразившиеся в начале захоронений в храмах, где теперь в первую очередь, видимо, стали хоронить представителей социальной верхушки населения, которой ранее принадлежали склепы с раннехристианской росписью.

Но вместе с этим захоронения еще долгое время продолжали совершаться и за пределами города. Сейчас уже нельзя согласиться с А. Л. Якобсоном и следовавшими за ним исследователями с тем, что в некрополе почти полностью отсутствуют погребальные комплексы VII—VIII вв. и что это связано с глубоким экономическим упадком, который переживал Херсон в это время⁴⁰⁴. Нумизматические находки из погребений участка некрополя у Загородного храма с учетом отмеченных выше особенностей денежного обращения IV—VII вв. позволяют утверждать, что здесь продолжали хоронить вплоть до IX в.⁴⁰⁵, хотя в силу несовершенной методики обработки материала из дореволюционных раскопок погребальные комплексы не поддаются датировке по векам⁴⁰⁶. Участок некрополя, где в VI в. был построен Загородный храм-мартирий, а позднее возник монастырь, на протяжении VI—VIII вв. являлся основным христианским могильником.

* * *

Результаты анализа всех имеющихся в настоящее время данных свидетельствуют, что именно к периоду не ранее правления императора Юстиниана I (527—565 гг.) следует относить не только конец переходного периода от язычества к христианству, но и начало качественно нового раннесредневекового периода в историческом развитии Херсона⁴⁰⁷. Содержание и его характерные особенности во всех областях жизни теперь в значительной степени определялись политикой Константинополя по отношению к этому центру и Таврике в целом, находившейся на далекой северной периферии сферы политического и культурного влияния Византии. С этого времени уже уверенно можно говорить и о христианском Херсоне, хотя вплоть до XIII в. письменные источники свидетельствуют о наличии в среде населения города пережитков языческого толка⁴⁰⁸, что, впрочем, не мешало херсонитам оставаться христианами.

404. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 35—45, 260; Якобсон А. Л. Античные традиции в культуре..., с. 183; Якобсон А. Л. Закономерности и этапы развития..., с. 166; Белов Г. Д. Из истории экономической жизни Херсонеса во II—IV вв. // Античный город. Москва, 1963, с. 120; Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху..., с. 120—122.

405. Веймарн Е. В. Указ. соч., с. 6—9; Зубарь В. М. Погребальные сооружения..., с. 72.

406. Якобсон А. Л. Раннесредневековый Херсонес, с. 248—250.

407. Подр. см.: Зубарь В. М. Херсонес Таврический в античную эпоху, с. 120—122; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя, с. 148; Зубарь В. М. Херсонес Таврийский // Античні держави Північного Причорномор'я. Україна крізь віки. Київ, 1998, Т. 2, с. 245—246; Зубарь В. М. Северный Понт и Римская империя. Киев, 1998, с. 161—166.

408. Шестаков С. П. Указ. соч., с. 11.

V. M. ZUBAR

TAURIC CHERSONESOS: BEGINNING OF HISTORY OF CHRISTIANITY

Tauric Chersonesos played the most important role in spread of Christianity not only in Taurica, but also in Kyiv Rus and modern Ukraine. The article presents a comprehensive discussion of a set of mainly archaeological sources and a critical analysis of the researchers' point of views on the very early time of the Christianity's introduction. Such approach made it possible to present more objectively and trustworthy the complicated phenomena of religious outlook of the Chersonesitai in the period of transition from the Hellenic and Roman pantheons to the Christian monotheism on the pass from the Antiquity to Middle Ages.

History of study the early Christianity in Chersonesos long since concentrated not only on *The Lives of Holy Bishops of Kherson*, but also on the legends, namely about Andrew the Apostle. Due to uncritical treatment it is considered that on one hand, the city was baptized at the beginning of the 4th century, on the other hand, already in the 1st century. Therefore, materials of the period from the 2nd to the 4th centuries from the excavations of the Late Ancient burials and crypts with burial niches have a peculiar significance for the solving of many disputable issues. Notable among the findings are the cups with names of Hellenic deities written on them, lamps, amulets and talismans evidencing the popularity of magics and immortality doctrine. At the same time, they reflected both already significant changes in religion of the population, and the progressive crisis of Ancient ideology. The lack of Christian symbols depictions in the funeral rite of the second half of the 4th and the beginning of the 5th centuries testifies the transitional period from the heathenism to the Christianity. The largest part of the article is devoted to the analysis of eight crypts with Christian paintings and to their chronology.

Based on the whole block of materials the main conclusions are presented. First of all, archaeological sources evidence the durable and complicated process of penetration and the final establishment of Christian ideology in Chersonesos. Syncretic pagan religious outlook and new Christian beliefs coexisted in the city for quite a long time. The representatives of social elite of the population were the first who perceived the Christianity. The crypts with paintings of the second half of the 5th and the 6th centuries belonged to them. Temple assemblages appeared not earlier then the end of the 5th and the 6th centuries. Massive Christianization of Chersonesos' habitants began together with other distant regions of Byzantine Empire only in the 6th century. Final consolidation of the new ideology was promoted by the strengthening of the central Byzantine power during the reign of emperors Zeno (474 – 491 pp.) and in particular Justinian I (527 – 565 pp.) when Chersonesos and a part of Tauric became a part of the Byzantine Empire. Consequently, the final victory of Christianity was reached only in the Mediaeval epoch owing to the powerful support of Byzantine emperors and the central administration. Nevertheless, according to the written sources pagan vestiges were traced within the Christian milieu of Kherson up to the 13th century.

Keywords: Tauric Chersonesos, Kherson, Byzantine Empire, Justinian I, transitional period, heathenism, magic beliefs, monotheism, bishops, archaeological sources, necropolis, crypts with burial niches, Christian paintings, Christian symbols, first temples, mass Christianization.

V. M. ЗУБАР

ХЕРСОНЕС ТАВРІЙСЬКИЙ: ПОЧАТОК ІСТОРІЇ ХРИСТІАНСТВА

Херсонес Таврійський відіграв найважливішу роль у розповсюдженні християнства не тільки в Тавриці, але й в Київській Русі та сучасній Україні. В статті докладно розглянуто сукупність джерел, насамперед археологічних, та критично проаналізовано погляди дослідників щодо дуже раннього часу його введення. Такий підхід уможливив об'єктивніше та достовірніше висвітлення складних явищ релігійного світогляду херсонеситів в часи перехо-

ду від еллінського і римського пантеонів до християнського монотеїзму на межі античності і середньовіччя. В історії вивчення раннього християнства в Херсонесі здавна найбільшу увагу приділяли не тільки «Життям святих єпископів Херсонських», але й легендам, зокрема про апостола Андрія. Внаслідок некритичного ставлення вважається, з одного боку, що хрещення населення міста відбулося на початку IV ст., а з іншого — навіть вже в I ст. н. е. Тому для вирішення багатьох дискусійних питань особливе значення мають матеріали II—IV ст. з розкопок пізньоантичних поховань та склепів з нішами-лежанками. З-поміж знахідок у них виділяються кубки з написами та іменами еллінських божеств, світильники, амулети, талісмани, які свідчать про популярність магії та вчення про безсмертя. Водночас вони відображали вже як значні зміни в релігії населення, так і прогресуючу кризу античної ідеології. Відсутність в поховальному обряді другої половини IV — початку V ст. зображень християнських символів вказує на перехідний період від язичництва до християнства. Найбільше місце в статті посідає всебічний аналіз восьми склепів із християнськими розписами та їх хронологія.

На підставі всієї сукупності матеріалів зроблено основні висновки. Найперше, археологічні джерела свідчать про тривалий і складний процес проникнення та остаточного встановлення християнської ідеології в Херсонесі. В місті досить довго співіснували синкретичні язичницькі релігійні уявлення і нові християнські вірування. Християнство першими сприйняли представники соціальної верхівки населення. Саме цим християнам належали склепи з живописом другої половини V—VI ст. Храмові комплекси з'явилися не раніше кінця V—VI ст. Масова християнізація населення Херсонеса почалася разом з іншими віддаленими регіонами Візантійської імперії лише в VI ст. Остаточному утвердженню нової ідеології сприяло укріплення центральної візантійської влади за правління імператорів Зенона (474—491 рр.) та особливо Юстиніана I (527—565 рр.), коли Херсонес та частина південної Таврики увійшли до складу Візантійської імперії. Таким чином, кінцева перемога християнства була досягнута тільки за доби середньовіччя завдяки потужній підтримці візантійських імператорів і центральної адміністрації. Та попри це, ще до XIII ст., за писемними джерелами, в середовищі християн Херсона прослідковувались язичницькі пережитки.

Ключові слова: Херсонес Таврійський, Херсон, Візантійська імперія, Юстиніан I, перехідний період, язичництво, магичні вірування, монотеїзм, єпископи, археологічні джерела, некрополь, склепи з нішами-лежанками, християнські розписи, християнська символіка, перші храми, масова християнізація.

СОКРАЩЕНИЯ

АДСВ	— Античная древность и средние века
АО	— Археологические открытия
ВВ	— Византийский временник
ВДИ	— Вестник древней истории
Вісник ХДУ	— Вісник Харківського державного університету
ЗООИД	— Записки Одесского общества истории и древностей
ИАК	— Известия Археологической комиссии
ИТУАК	— Известия Таврической ученой архивной комиссии
КБН	— Корпус боспорских надписей
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
МАИЭТ	— Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии
МАР	— Материалы по археологии России
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НЗХТ	— Национальный заповедник «Херсонес Таврический»
НС	— Нумизматика и сфрагистика
СА	— Советская археология
Труды ГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
Труды МАО	— Труды Московского археологического общества
Хсб.	— Херсонесский сборник

Наукове видання
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

Від АНТИЧНОСТІ ДО ХРИСТИЯНСТВА

ЗБІРНИК НАУКОВИХ СТАТЕЙ,
ПРИСВЯЧЕНИЙ 70-річчю
Віталія Михайловича ЗУБАРЯ

Літературне редагування *К. П. Бунятян*

Коректор *Л. В. Мироненко*

Редагування англійських текстів *Т. М. Шевченко*

Комп'ютерна верстка *С. А. Горбаненка*

Оформлення обкладинки *А. В. Панікарського*

Підписано до друку 15.08.2020.

Формат 70 × 100/16. Гарн. Антична. Ум.-друк. арк. 20,15.

Обл.-вид. арк. 20. Тираж 100 прим.

Інститут археології Національної академії наук України;
04210, м. Київ, проспект Героїв Сталінграда, 12;
www.iapani.org.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготовлювачів
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 6290 від 09.07.2018 р.

Тираж видруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків,
вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.